

HAL
open science

Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central Europe: history of research

Aleksandr Musin, Sergei Beletsky

► **To cite this version:**

Aleksandr Musin, Sergei Beletsky. Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central Europe: history of research. Aleksandr Musin, Marcin Wołoszyn. The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnioeuropejskim, 6:1, pp.443-478, 579-601, 647-677, 2019, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, 978-3-96023-289-6, 978-83-66463-00-4, 978-83-7996-693-6. hal-03142391

HAL Id: hal-03142391

<https://normandie-univ.hal.science/hal-03142391>

Submitted on 4 Mar 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

THE SPHINX

of Slavic sigillography – small lead seals
of “Drohiczyn type” from Czeremo in their
East European context

SFINKS

słowiańskiej sfragistyki – plomby
„typu drohiczyńskiego” z Czeremo na
wschodnioeuropejskim tle porównawczym

Leibniz-Institut für
Geschichte und Kultur
des östlichen Europa

Institut Archeologii i Etnologii
Polskiej Akademii Nauk

Institut Archeologii
Uniwersytetu Rzeszowskiego

**The Sphinx of Slavic sigillography –
small lead seals of “Drohiczyn type”
from Czermino
in their East European context**

**Sfinks słowiańskiej sfragistyki –
plomby „typu drohyczyńskiego”
z Czermina**

na wschodnioeuropejskim tle porównawczym

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Rada Redakcyjna / Herausbergremium

Christian Lübke, Marian Rębkowski, Małgorzata Rybicka

Redakcja Serii / Redaktion der Reihe

Matthias Hardt, Marcin Wołoszyn

Tom 6, część 1 / Band 6, Teil 1

**The Sphinx of Slavic sigillography –
small lead seals of “Drohiczyn type”
from Czermino
in their East European context**

**Sfinks słowiańskiej sfragistyki –
plomby „typu drohyczyńskiego”
z Czermina**

na wschodnioeuropejskim tle porównawczym

edited by
Aleksandr Musin and Marcin Wołoszyn

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Redakcja tomu / Herausgeber des Bandes

Aleksandr Musin, Marcin Wołoszyn

Sekretariat naukowy / Redaktionsassistentz

Barbara Chudzińska, Iwona Florkiewicz

Recenzenci tomu / Rezensenten des Bandes

Sebastian Brather, Jonathan Shepard

Tłumaczenia / Übersetzungen

Autorzy / Autoren oraz / sowie Barbara Chudzińska (s./S. 37-59, 61-73, 119-134, 193-209, 303-404, 461-477, 529-646, 687-698, 711-735, 771-824, 843-865, 879-889, 911- 942, 961-980, 999-1020),

Grzegorz Haczewski (s./S. 119-134, 771-824, 879-889, 911-942, 961-980, 999-1020),

Anna Kinecka (s./S. 13-35, 61-73, 113-117, 125-134, 187-192, 199-302, 443-460, 479-527, 579-646, 681-686, 693-698, 703-709, 719-735, 741-770, 800-824, 827-842, 859-865, 875-878, 883-889, 895-909, 927-942, 951-960, 971-980, 987-998, 1011-1020) i / und Anna Sosenko (77-83, 93-95, 103-105, 141-146, 153-162, 167-169, 175-179, 1027-1029, 1035-1036, 1041-1042, 1045-1046, 1059-1062, 1067-1071)

Skład / Layout

Irena Jordan

Obróbka graficzna / Graphik

Autorzy / Autoren oraz / sowie Svetlana Bočarova, Iwona Florkiewicz, Irena Jordan, Jolanta Ozóg,

Rafał Ratajczak, Natalia Vojceščuk, Piotr Zagórski

Projekt okładki / Layout des Umschlages

Magdalena Bujak

Wyobrażenie na okładce / Photo auf dem Umschlag

Czermno. Plomba „typu drohiczyńskiego” (Muzeum w Tomaszowie Lubelskim, nr inw. MT/1921/17/A);

fot. Beata Polit; opracowanie graficzne: Magdalena Bujak

Czermno. Plombe vom „Typ Drohiczyn” (Museum in Tomaszów Lubelski, Inv. Nr. MT/1921/17/A);

Foto: Beata Polit; graphische Gestaltung: Magdalena Bujak

Źródło finansowania / Finanzierung

Narodowe Centrum Nauki / National Science Centre

Publikacja powstała przy wsparciu Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej w Lipsku. Jest ona współfinansowana z wpływów podatkowych,

na podstawie budżetu zaakceptowanego przez parlament Kraju Związkowego Saksonia.

Gedruckt mit Unterstützung des Leibniz-Instituts für Geschichte und Kultur des östlichen

Europa e. V. in Leipzig. Diese Maßnahme wird mitfinanziert durch Steuermittel auf der

Grundlage des vom Sächsischen Landtag beschlossenen Haushaltes.

Druk / Druck

Poligrafia Salezjańska, Kraków

Dystrybucja / Distribution

Leipziger Universitätsverlag

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

© Copyright by Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V., Leipzig 2019

© Copyright by Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2019

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2019

© Copyright by Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Saint Petersburg 2019

ISBN: 978-3-96023-289-6

ISBN: 978-83-66463-00-4

ISBN: 978-83-7996-693-6

The present volume is the result of co-operation of institutions named here:

Leibniz Institute for the History and Culture
of Eastern Europe (GWZO), Leipzig

Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences, Warsaw

Institute of Archaeology
University of Rzeszów, Rzeszów

Institute for the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg

Maria Curie-Skłodowska University
Institute of Archaeology, Lublin

Dr Janusz Peter Regional Museum
in Tomaszów Lubelski

DUMBARTON OAKS

ART • NATURE • SCHOLARSHIP

A publication financed by the National Science Center / Sponsored by the:

Ten years have elapsed since I first chanced upon the diminutive bits of worked lead from Drohiczyn [...]; every newly acquired lot of these pieces contributed to my list more new and heretofore unknown, perplexing designs, each of them identifiably a sigillographic sphinx; each design – a puzzle to be solved, enticing the researcher to exert himself anew to wrest the word, the cryptic meaning and – possibly more fascinating still – the reasons for its minting, veiled by the symbol

Karol Bołsunowski,
Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja,
Światowit 4 (1902), p. 54-72, here p. 54

Dziesięć lat upływa od chwili, gdy po raz pierwszy wpadły mi do ręki ołowianki z Drohiczyzna [...]; każda partya nowonabytych ołowianek przynosiła mi nowe serye nieznanych, zagadkowych znaków, z których każdy można było poczytywać za mały sfinks sfragistyczny; każdy z nich urokiem tajemnicy zachęca badacza do nowych wysiłków, aby wydrzeć ukryte pod symbolem tajemnicze słowo, zagadkowe znaczenie i może ciekawsze jeszcze cele, dla których znak wybito

Karol Bołsunowski,
Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja,
Światowit 4 (1902), s. 54-72, tu s. 54

CONTENTS

Aleksandr Musin, Marcin Wołoszyn <i>Small lead seals of “Drohiczyn type” as the Sphinx of Slavic sigillography: an introduction</i>	13
---	----

I. MEDIEVAL DROHICZYN AND SMALL LEAD SEALS OF “DROHICZYN TYPE”: HISTORY OF RESEARCH, ANALYSES OF ARCHAEOLOGICAL AND WRITTEN SOURCES, SELECTED COLLECTIONS OF SMALL LEAD SEALS

Michał Dzik, Adrian Jusupović <i>Medieval Drohiczyn in the light of the archaeological and written sources</i>	77
Dorota Malarczyk <i>“...a seal with an image of the King” – Abū-Ḥāmid al-Ġharnāṭī’s report on the use of black lead in Eastern Europe</i>	103
Kirill Orlov <i>Karol Bołsunowski’s collection of small lead seals from Drohiczyn in the State Hermitage Museum: storage and conservation, research and publication issues</i>	113
Joanna Cichońska, Andrzej Piotrowski <i>The history of collections of early medieval small lead seals from the State Archaeological Museum in Warsaw</i>	141
Anna Bochnak <i>The collection of small lead seals of “Drohiczyn type” in the Numismatic Cabinet of the National Museum in Krakow</i>	167

II. SMALL LEAD SEALS OF “DROHICZYN TYPE” IN EAST-CENTRAL AND EASTERN EUROPE: TOPOGRAPHY OF THE FINDS

Petr Gaydukov <i>The topography of finds of early medieval small lead seals from East-Central and Eastern Europe: catalogue</i>	187
---	-----

III. SMALL LEAD SEALS OF “DROHICZYN TYPE” IN EAST-CENTRAL AND EASTERN EUROPE: RESEARCH PROBLEMS – ICONOGRAPHY

Sergei Beletsky, Aleksandr Musin <i>Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central and Eastern Europe: history of research</i>	443
Sergei Beletsky <i>Rurikid emblems: princely heraldic symbols of Eastern Europe in the 10th-13th century</i>	479

**IV. SMALL LEAD SEALS OF “DROHICZYN TYPE”
IN EAST-CENTRAL AND EASTERN EUROPE:
RESEARCH PROBLEMS – ARCHAEOLOGICAL CONTEXT (SELECTED EXAMPLES)**

IV.1. RUSSIA

Olga Tarabardina

*The dendrochronology and chronological distribution of small lead seals
from medieval Novgorod based on the materials of excavations of 2000-2017* 681

Mikhail Petrov

Small lead seals from the Slavensky End of the medieval Novgorod 703

Vyacheslav Volkhonsky, Viktor Singh

*Small lead seals of the 12th century from medieval Novgorod –
Lyudin End, Troitsky excavation, Homestead “Ж”* 741

Sergei Beletsky

Early Rus’ small lead seals from Staraya Ladoga 827

Sergei Toropov, Elena Toropova

Medieval small lead seals from excavations at Staraya Russa 875

Sergei Beletsky, Roman Veretyushkin, Konstantin Gorlov, Nikolai Kurganov

Small lead seals from the excavation at the Detinets in Kursk: research and restoration 895

IV.2. UKRAINE

Hlib Ivakin, Dmitro Bibikov, Vsevolod Ivakin, Vyacheslav Baranov

Recent sigillographic finds from early medieval Kyiv 951

IV.3. BELARUS’

Vadzim Koshman, Mikalai Plavinski

*Small lead seals excavated at medieval Minsk and its hinterland:
archaeological finds in context* 987

IV.4. POLAND

Mariusz Błoński, Mateusz Bogucki

*Early medieval small lead seals reminiscent of “Drohiczyn type”
from archaeological excavations at Nasielsk: a short presentation*..... 1027

Jakub Affelski, Mateusz Bogucki

An early medieval small lead seal from the settlement in Poniaty Wielkie, Pultusk district 1041

Maciej Trzeciecki

Early medieval small lead seals reminiscent of “Drohiczyn type” at Płock: a short presentation 1051

Izabela Jakubowska

Early mediaeval small lead seals from Pultusk: a brief overview 1059

Barbara Chudzińska, Aleksandr Musin

Index (concordance) of geographic and historical names 1077

Marcin Wołoszyn

The list of institutions that permitted to publish copyrighted graphic materials 1125

SPIS TREŚCI

Aleksandr Musin, Marcin Wołoszyn

„Sfinks” słowiańskiej sfragistyki – ołowiane plomby „typu drohiczyńskiego”: wprowadzenie 37

I. ŚREDNIOWIECZNY DROHICZYN I PLOMBY OŁOWIANE „TYPU DROHICZYŃSKIEGO”: HISTORIA BADAŃ, ANALIZA DANYCH ARCHEOLOGICZNYCH I PRZEKAZÓW PISANYCH, WYBRANE KOLEKCJE PLOMB

Michał Dzik, Adrian Jusupović

Średniowieczny Drohiczyn w świetle źródeł archeologicznych i pisanych 85

Dorota Malarczyk

„...pieczęć z wizerunkiem króla” – przekaz Abū-Hāmid al-Ġharnātīego
na temat użycia czarnego ołowiu w Europie Wschodniej 107

Kiryl Orłow

Ołowiane plomby z Drohiczyna z kolekcji Karola Bołsunowskiego w zbiorach Państwowego Muzeum
Ermitażu: uwagi na temat ich przechowywania, konserwacji, opracowania oraz publikacji 119

Joanna Cichońska, Andrzej Piotrowski

Historia kolekcji wczesnośredniowiecznych plomb ołowianych
ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 147

Anna Bochnak

Kolekcja plomb „typu drohiczyńskiego” w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Narodowego
w Krakowie 171

II. OŁOWIANE PLOMBY „TYPU DROHICZYŃSKIEGO” W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I WSCHODNIEJ: ROZPRZESTRZENIE ZNALEZISK

Piotr Gajdukow

Rozprzestrzenie znalezisk wczesnośredniowiecznych plomb ołowianych w Europie
Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: katalog 193

III. OŁOWIANE PLOMBY „TYPU DROHICZYŃSKIEGO” W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I WSCHODNIEJ: PROBLEMY BADAWCZE – IKONOGRAFIA

Siergiej Bielecki, Aleksandr Musin

Znaki Rurykowiczów z terenu Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: historia badań 461

Siergiej Bielecki

Znaki Rurykowiczów: książęca symbolika heraldyczna Europy Wschodniej w X-XIII wieku 529

**IV. OŁOWIANE PLOMBY „TYPU DROHICZYŃSKIEGO”
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I WSCHODNIEJ:
PROBLEMY BADAWCZE – KONTEKST ARCHEOLOGICZNY (WYBRANE PRZYKŁADY)**

IV.1. ROSJA

Olga Tarabardina

Dendrochronologia a rozkład chronologiczny ołowianych plomb z terenu średniowiecznego Nowogrodu w świetle wyników badań wykopaliskowych z lat 2000-2017 687

Michaił Pietrow

Średniowieczne ołowiane plomb z Końca Sławińskiego w Nowogrodzie 711

Wiaczesław Wolchonski, Wiktor Singh

Ołowiane plomb z XII w. odkryte w obrębie sadyby „Ж” (wykop Troickij) w Końcu Ludyńskim średniowiecznego Nowogrodu 771

Siergiej Bielecki

Staroruskie ołowiane plomb ze Starej Ładogi 843

Siergiej Toropow, Jelena Toropowa

Średniowieczne plomb ołowiane z badań wykopaliskowych w Starej Rusie 879

Siergiej Bielecki, Roman Wierietiuszkin, Konstantin Gorłow, Nikołaj Kurgnow

Plomb ołowiane z badań kurskiego dietińca: badania i restauracja 911

IV.2. UKRAINA

Glib Iwakin, Dmitro Bibikow, Wsiewołod Iwakin, Wiaczesław Baranow

Nowe znaleziska sfragistyczne z obszaru wczesnośredniowiecznego Kijowa 961

IV.3. BIAŁORUŚ

Wadzim Koszman, Mikołaj Pławinski

Plomb ołowiane z wykopalisk średniowiecznego Mińska i okolic: znaleziska archeologiczne i ich kontekst 999

IV.4. POLSKA

Mariusz Błoński, Mateusz Bogucki

Wczesnośredniowieczne plomb w „typie drohiczyńskim” z Nasielska: krótka prezentacja znalezisk 1031

Jakub Affelski, Mateusz Bogucki

Wczesnośredniowieczna plomba ołowiana z osady w miejscowości Poniaty Wielkie, pow. pułtuski 1043

Maciej Trzeciecki

Wczesnośredniowieczne plomb w „typie drohiczyńskim” z Płocka: krótka prezentacja znalezisk 1053

Izabela Jakubowska

Wczesnośredniowieczne ołowiane plomb z Pułtusza: krótka prezentacja 1063

Barbara Chudzińska, Aleksandr Musin

Indeks (konkordancja) nazw geograficznych i historycznych 1077

Marcin Wołoszyn

Lista instytucji, które zgodziły się na publikację rycin oraz zdjęć chronionych prawem autorskim 1127

SERGEI BELETSKY, ALEKSANDR MUSIN

**DYNASTIC EMBLEMS OF THE RURIKIDS IN EAST-CENTRAL
AND EASTERN EUROPE: HISTORY OF RESEARCH**

The studies in small lead seals of “Drohiczyn type” are linked inextricably with dynastic emblems of the Rurikids, a controversial category of emblematic designs noted between the 10th and the 14th c. in East Europe¹. Most of the known princely insignia from the 12th-13th c., evidently representing personal and family devices, appear on small lead seals. Of these a significant group were recovered at Drohiczyn. The emblematic designs recognized on small lead seals from Drohiczyn are mostly consistent with the Eastern European pattern of development of these princely insignia.

It is quite remarkable that several princely emblems impressed on small lead seals found at Drohiczyn lack analogies among finds from other areas of East Europe. Moreover, many designs known from the small lead seals recovered at Drohiczyn are closely related. This suggests that not only did these emblems belong to the same branch of the Rurik dynasty, they apparently belonged to the members of the same family. The local character of several of the emblematic designs would confirm that their owners were princes established on thrones mostly in the western territories of Rus'. Another interesting point is that at Drohiczyn Western European cloth seals dated to 14th and the 15th c. have been found in context with small lead seals type Drohiczyn, suggesting that some of the dynastic Rurikid emblems known from the small lead seals, and small lead seals themselves, may date from the second half of the 13th, or even early 14th c. Consequently, this could be evidence that in this period the descendants of the Rurikids extended control over these lands.

A high priority task in the study of dynastic personal-family emblems of Rurikid princes is recording, as fully as possible, the corpus of small lead seals now available for research. The study of small lead seals can contribute to our understanding of the Rurikid emblems and vice versa. With this in mind we decided to include in the present collective monograph dedicated to small lead seals of “Drohiczyn type” a section discussing the history of research in Rurikid insignia, 10th-13th c., the interpretation of their significance and origin, classification, evolution and personal attribution.

The dynastic emblems of the Rurikids apparently were used to mark objects to denote some of them as princely property, as goods manufactured in princely workshops, or as means of political representation or commemoration. In central and eastern Europe tamga-like symbols in the form of bidents and tridents appear on princely coins, lead seals or bullae, and on small lead seals, in graffiti scratched on Arabic and Byzantine coins, are depicted on weapons, art objects, tools, stones raised for memorial purposes, pottery vessels and church bricks and church walls as graffiti (Figs. 1-6, 30-35, 37, 39, 41, 42, 44-50, 52, 55, 58, 60). In historiography they are referred to jointly as Rurikid signs or insignia. Studies by several generations

¹ Figures and bibliography to this article are found at the end of Part III on pages 579-601, 647-677 of the present monograph (*Small lead seals of “Drohiczyn type” in East-Central and Eastern Europe: research problems – iconography*).

of historians helped to identify the bident as the earliest motif in the system of early medieval princely devices. Its subsequent evolution would be the effect of addition to a prong and stem of a spur (or its removal, as the case might be), creating a personalized emblem. Another finding is that these princely insignia probably appeared in Rus' around AD 900 and went out of use over the course of the thirteenth century, as it is largely accepted.

The study of Rurikid emblems focuses on some leading themes. In the first place, these are questions such as the meaning and interpretation of a given symbol, personal or family significance, origin and reasons for the decline in the use of the emblems, the relationship between the bident and the trident, the reasons for the transition from the bident to the trident in the late 10th c., and from the trident to the bident in the 12th c., the chronology and personal attribution, rules guiding the evolution of the emblems as they were inherited down the generations, assessment of the system of these symbols as heraldic emblems in early medieval East Europe, and the connection of the Rurikid insignia to the heraldry of Central Europe, more notably, Polish, Ruthenian and Lithuanian heraldry. These themes have been addressed in an impressive body of literature.

The first studies in Rurikid emblems coincide with the first studies in the earliest coins issued by Rurikid princes. Both date to the first half of the 19th c. The main subjects addressed were the meaning, content and origin of the signs. The most ancient coins of Early Rus' – *zlatniks* and *srebrenniks* (gold and silver coins) – have been known to researchers since the late 18th c. (Sotnikova 1995, 128). The typology, attribution of these coins to particular rulers, and their chronological sequence were established by Ivan Tolstoy (Tolstoy 1882). A catalogue of Rus' coins of the 10th and the 11th c. published in early 1980s included information about 334 coins, most of them belonging to two hoards, one recovered in 1852 at Nizhyn, now in the Chernihiv oblast (c. 200 coins), the other found in 1876 at Kyiv (c. 120 coins; cf. Sotnikova, Spassky 1982; 1983). A more recent edition of their catalogue included information about 340 coins, grouped into 10 types (Sotnikova 1995). Coins depicting Rurikid emblems fall into several groups: 1). *zlatnik* coins with the name of prince Vladimir, 2). *srebrennik* coins with the name of prince Vladimir (types I-IV), 3). *srebrenniks* with the name of prince Svyatopolk, 4). *srebrenniks* with the name "Petros" ("Петрос"), 5). *srebrenniks* with the name "Petor" ("Петор"), 6). *srebrenniks* with the legend "Yaroslav's silver" ("Ярославле сребро"), 7). *srebrenniks* with the legend "Yaroslav's silver" and Latin letter "R". These coins have been attributed to Vladimir the Great, Svyatopolk the Accursed and Yaroslav the Wise.

From the very outset symbols depicted on the coins were considered puzzling, and similarly as the small lead seals from Drohiczyn, were referred to as "Sphinxes". Ivan Tolstoy was the first to bring together and analyse the main groups of interpretations of symbols depicted on coins. He divided the hypotheses as follows: "power insignia", "commercial, or religious symbols", "heraldic devices" (Tolstoy 1882, 165-185). His observations were continued by Alexei Oreshnikov (Oreshnikov 1894). Many hypotheses and assumptions were formulated during conversations and within a private correspondence.

These historiographic notes became a major resource for other researchers. Practically unchanged, or with minor additions, they would be reiterated in the works of 20th c. researchers (see e.g.: Likhachev 1930; Taube 1929; 1939, 91 f.; 1988, 184-186; Pasternak 1934, 52-53; Rybakov 1940; Oljančyn 1956; 1958; Rapov 1968; Sotnikova, Spassky 1982, 14, 22; 1983, 14, 22; Ioannisyanyan 1983; Pchelov 2001, 29-30; Beletsky 2001b; 2001c; Soboleva 2005; 2006, 15-66 [a detailed review, with a relatively comprehensive bibliography]; Belov, Shapovalov 2008, 13f. [a detailed review, with a relatively comprehensive bibliography]; Molchanov 2008, 250-269; 2010; 2012, 437-447; 2017, 445-455; Zinchenko 2010; Volonyts, Rozanov 2013). We must note that some of the publications listed here lack specific references and have inadequate bibliography. A detailed review of the literature dedicated to studies in Rurikid devices was made by Arkadi Molchanov (Molchanov 1999, 13-24; Molchanov 2010; see also Ioannisyanyan 1983) but his list of publications is not complete either. The present study seeks to fill in this gap.

It may be worthwhile reiterating the key hypotheses related to the interpretation and origin of the Rurikid emblems, most of which lack sufficient validation. Let us recall that after Ivan Tolstoy the next researcher to propose a systematization of the hypotheses in circulation was Michael Taube who summarized them as follows: a device could be a symbol of state authority with ties to Byzantium; a religious (Christian and ecclesiastic) symbol; a secular or military emblem; a heraldic or a numismatic image; a monogram, or it might be treated as a purely geometric ornament (Taube 1939, 91-92; 1988, 184-186 [without bibliography]).

The interpretation of the meaning of an emblem was always closely related to the question of its origin. Today, all the hypotheses may be divided into four main groups, reflecting the relationship between the content of an emblem and its origins. The first group may be described provisionally as “Byzantine”, or “Christian”. Aleksandr Voyeykov, the first to research early medieval Rus’ coins, identified the image as a branched liturgical candlestick – the *trikirion* (“triple candle”), or a church chandelier – the *panikadilo* (Voyeykov 1816, 316). Very similar if not the same view was expressed by Stanislas de Chaudoir, Ivan Sakharov, Jakob von Reichel, and Theodor Schubert (Langlois 1861, 102-107; Sakharov 1842, 29-31; Reichel 1843, 494; Schubert 1858, 32 f.). Gustav Schlumberger found that the emblem represents *akakia* – an element of formal dress of Byzantine emperors – a purple silk roll, containing dust held by the emperor in his left hand during solemn processions, a symbol of human mortality². To Sergei Stroganov the design represented the facade of a Christian temple (Stroganoff 1861). In this he may have been inspired by late medieval coins minted by Genoese authorities of Caffa, Crimea, with countermarks of Lithuanian princes (the Columns of Gediminids [?]), although possibly the earliest images of churches on West European denarii go back to the Carolingian and the Capetian Period. Alexei Uvarov identified the design as the tripartite upper terminal of a Byzantine imperial sceptre-dikanikion, with a cross at its base, drawing on possible analogies in miniatures found in 11th-century Byzantine manuscripts, more notably, the portraits of Maria, empress of Nikephoros III Botaneiates (Uvarov 1863; Kondakov 1891, 171).

In other interpretations and speculations Christian culture was invoked as well. Yakov Voloshinsky, Florent Gille, Victor Langlois and Adolf Tilésius de Tilenau interpreted the emblem of trident as a military banner or standard displaying the Chi-Ro symbol – the *labarum*. This group of researchers was joined at a later date by Emeryk Hutten-Czapski, although he drew on his knowledge of later, 14th c. coins (Voloshinsky 1853; Langlois 1861; Tilésius de Tilenau 1864; Hutten-Czapski 1875, 4). Hildebrand Bartholomaei and much more recently, Georgy Shapovalov recognized this depiction as that of an anchor (Bartholomaei 1860; Langlois 1861, 206; Shapovalov 1992; 1997a, 125, 126; 1997b; Belov, Shapovalov 2008), while Igor Mytsko identified the anchor as a symbol of the martyrdom of Saint Clement, Pope of Rome exiled at Chersonesus, revered by both East and Western Christianity (Mytsko 2003; 2011, 70 f., 76).

Karol Bołsunowski suggested that the symbol consisted of letters of the Greek alphabet letters, forming the monogram of the word Βασιλεύς (Bołsunowski 1908, 3-6; 1991). A similar interpretation was put forward by Alla Khroshkevich who treated the trident as a Christogram, suggesting that the Rus’ prince was no longer a heathen at the time, but a Christian ruler (Khoroshkevich 1993, 9 f., 13; today this interpretation is back in favour: Komar 2016, 21-28). These attempts to identify this symbol as a princely monogram definitely follow the tradition started by Polydore Vacquier who tried to interpret the monograms of emperors Basil II and Romanus II stamped on cast bronze coins of Chersonesus as initials of prince Vladimir and the Byzantine princess Anne (Vacquier 1879). As quipped by Vacquier’s contemporaries, this hypothesis was so bold that no one dared to challenge it (Burachkov 1884, 126). Yaroslav Pasternak thought he could detect the monogram of “Vladimir enthroned” in the decorative plaitwork of the trident (Pasternak 1934, 36-43), although this did not prevent him from interpreting the trident as a European proto-coat of arms, borrowed by the Slavs from the classical culture of the Black Sea region.

To Olgierd Wilczyński the design was that of a crown, possibly of a Byzantine origin as suggested by his understanding of Kyivan coins (Vilchinsky 1908, 45-46). In his little remembered monographic article Domet Oljančyn drew on Christian symbolism when he compared Rus’ coins with the appearance of coins of Byzantine emperors and West European kings (Oljančyn 1956; 1958).

Some of the authors of hypotheses would later revise their views. For example Arist Kunik at first interpreted the design as a dove, symbol of the Holy Spirit (Kunik 1860; 1861; 1862; *cf.* Bartholomaei 1860). However, at a later date he was inclined to accept its Norse origin (*cf.* Tolstoy 1882, 182).

The bird-motif interpretation would prove to be the key element in the “Norse” or “Scandinavian” hypotheses which attributed the emblem to northern paganism. The first to make this claim was Bernhard Köhne, who traced the motif to the raven of the Norse mythology (Köhne 1859-1862, 72-76; *cf.* Stoess,

² „Sur ses belles monnaies d’argent, imitées de celles des basileis, Vladimir le Saint s’est fait représenter en grand costume byzantin, couronné en tête. C’est certainement là la copie de la célèbre couronne envoyée par ses beaux-frères. De la main droite, le grand-prince de Russie tient le sceptre crucigère, de la gauche, un emblème qui pourrait bien être le curieux sachet de poussière mystique surnommé *akakia*”; *cf.* Schlumberger 1900, 11.

Tschernyschow 2019, 28-29). In general his view was embraced by Ture Arne (Arne 1911). Pavel Milyukov compared the symbol to the helmets represented on the Bayeux Tapestry, although he was aware of the absence of images of helmets on Norman and Anglo-Saxon coins (Milucow 1889, 262-263). Adolf Tilésius de Tilenau, Petr Sorokin and Alexei Oreshnikov interpreted the symbol as a western European double-bladed battle-axe – which they referred to as a francisca of a rounded shape (Oreshnikov 1894, 308). Mikhail Levshinovskiy recognized this was an official state emblem, derived from the runic script and approved by the ruler for use on coinage, possibly produced in East Europe by Varangians or Slavs (Levshinovskiy 1915, 250-251, 258). Michael Taube also linked the motif with Scandinavian art and runestones, drawing attention to the magical functions of interlace knot patterns. He interpreted the emblem as a stylised representation of a sea trident, a reflection of Scandinavian paganism (Taube 1929; 1939, 109-112; 1988).

Today the association of the trident with the image of a bird is central to the Scandinavian hypothesis, only the raven has been replaced by the falcon, or to be more precise, a schematic falcon motif. Vladimir Kulakov linked this bird of prey to Baltic cultures in general (Kulakov 1985, 53-64; 1988), Bjorn Ambrosiani noted the similarity of the trident with symbols identified as stylized falcons on openwork scabbard chapes and the bird-like symbols of the Rurikid princes of Rus', which at a pinch might represent a bird with outspread wings (Ambrosiani 2001, 11-27). The scabbard chapes in question are of a form classified by Paul Paulsen as Scandinavian-Varangian type I-2a-d, by Natalya Eniosova as subgroup B-1 and B-2 (Eniosova 1994), by Przemysław Sikora as type Ia and Ib (Sikora 2003; cf. Janowski 2006), by Sergey Kainov as group GnI.1.1-3 (Kainov 2009 82 f., 85-93; cf. Fig. 6: 6). Other groups of evidence invoked by researchers in support of the falcon hypothesis include depictions of this motif identified on early medieval coins (Rispling 1987; Lindberger 2001; Kovalev 2012; Gorlov 2017) and on runestones (Åkerström-Hougen 1981, 276 ff.).

The hypothesis on the Scandinavian origin of the emblem was challenged quite recently by Rune Edberg (Edberg 2001) who traced it to East Europe, primarily to the nomad cultures where similar tamgas were widespread, not the least in Khazaria. Charlotte Hedenstierna-Jonson proposed a compromise hypothesis. According to this researcher, the dynastic Rurikid emblem should be interpreted as a fusion of Khazar and Rus' symbols of authority, strength and victory. However, she linked this symbol decisively with ornithomorphic ornamentation of scabbard chapes made by the Rus', whom she identified with ethnic Scandinavians (Hedenstierna-Jonson 2002; 2009, 169-175).

The search for the Scandinavian connection of Rurikid emblems continues, extending also to graffiti on coins and to Rurikid symbols depicted on the so-called heraldic pendants. Recovered mostly on early medieval urban sites of Eastern Europe, these trapezoid pendants made of silver and bronze with signs of the Rurikids have been interpreted as badges or tokens used by state officials – *jartegnir* (Molchanov 1976a; 1976b; 1996a; 1996b; Lönnroth 1999, 114). Some researchers have argued that coins depicting a single or a pair of heraldic graffiti, Thor's hammers included, served the same function as these heraldic pendants (Kuleshov 2016; Kuleshov, Gomzin, Plavinsky 2012). The connection between Rurikid insignia and motifs from Scandinavian mythology – Thor's hammer and the triquetra or valknut, also ascribed with a heraldic significance – has been recognized in other publications (Duczko 1995; 2014; 2017; 2018; Rozanov S., Rozanov I. 2014). Recently, Michael Neiß sought to identify a Rurikid emblem in decorative interlaced compositions decorating Scandinavian brooches (Neiß 2015). Our view is that not every of these attempts has been substantiated in a convincing manner.

The bird proved to be a motif useful in hypotheses about the “local” and “native-soil” (understood as Slav) character of the emblems. Nikolai Karamzin recognized the symbol stamped on the coins of Yaroslav the Wise as a trident, without explaining its significance or origin (Karamzin 1991, 28, 212). For their part Stepan Gedeonov, Oleg Rapov and Sergei Shirinsky identified the motif as a schematic depiction of a bird – a falcon with talons raised, which interpretation agrees with their hypothesis about the ethnic identity of Rurik – a Balt, a Slav or an Obodrite (Gedeonov 1876, 191-194; Rapov 1968; Shirinsky 1968, 220). Today the interpretation which derives the Rurikid trident from an image of a bird has been popular among Russian and Slav nationalists who connect the name Rurik and the trident with a stylised depiction of a falcon, identified with Raroh/Raróg, ornithomorphic demon of Slav mythology, recognized as an ancient deity of pagan Slavs (this idea goes back to: Gedeonov 1876, 191-194). An additional impulse to this hypothesis was furnished by a clay mould unearthed in 2008 at Staraya Ladoga for casting Scandinavian ornithomorphic fasteners, their

shape interpreted hastily as Rurik's coat of arms (Kirpichnikov, Sarabyanov 2010, 79; Chernov 2008-2010; see also: Duczko 2014, 211-213).

Other hypotheses link this symbol with local cultures of East Europe. Marina Sotnikova identified the design as a tower (Sotnikova 1995, 240-245). By many researchers it has been regarded as a sacred or a magical symbol, a relic of pagan beliefs (Soboleva 2005; 2006). In one variant of the local origin hypothesis the Rurikid trident is traced back to the tridents of ancient Greece, of the Bosporan Kingdom in particular, borrowed from this environment by the Early Slavs (Pasternak 1934, 52-53; Rybakov 1953; Drachuk 1975; 1977; see also: Amelkin 2001, 252) or even Eneolithic "proto-Slav" cultures of East Europe (Bratko-Kutinsky 1990; 1992).

Closely related to the "native-soil" hypothesis is an ethnographic direction of the research. Petr Efimenko was the first to associate dynastic Rurikid emblems, known at the time from finds of small lead seals recovered at Drohiczyn, with property or commercial marks, or field boundary markers known in the peasant culture of the Russian North, gradually evolved from tribal and clan emblems into family and personal devices. In Slav language they were known as *pyatno* or *znameny* ("mark" or "sign" respectively used in branding horses or applied on other property). Taking into account a broad ethnographic background, Efimenko drew attention to how these marks were inherited and to the rules guiding their evolution – through the addition of new elements to the primary motif. At the state level, he associated them with monetary circulation, understood as property of the state. In his study Efimenko invoked as examples markers mentioned in medieval annals and in the Statutes of Lithuania. He also put forward a hypothesis that the coat of arms of the Polish nobility derive from tribal or clan emblems (Efimenko 1874).

This approach, referring to the common law and property, proved the most convincing and influenced subsequent research. It was upheld by Arist Kunik and Ivan Tolstoy, who agreed that the Rurikid bidents and tridents must originate from family property marks, and had been subject to modification within the process of inheritance, through the addition of an element of the emblem, its removal, or changes made to it (Tolstoy 1882, 158, 165-168, 179, 186). The ideas of Petr Efimenko were continued most notably by Evpl Soloviev, who disagreed with his predecessor as to the principles of the development and evolution of the emblem, but in many respects reiterated Efimenko's observations and conclusions. He limited his study strictly to legal issues, although he did make a historical excursion into the Turkic ancient culture, and emphasized the importance of signs in marking the ownership of objects of the same type. Evpl Soloviev was also one of the first to collect and describe tamgas identified on archaeological artefacts. He did not concern himself more particularly with Rurikid emblems, noting only in passing the undeniable impact of eastern culture on the princely insignia, which he recognized could be compared to the Western European coats of arms (Soloviev 1885, 77 f., 209 f.).

Petr Sorokin compared the dynastic emblems of the Rurikid princes with ancestral symbols of the Udmurt people, regarding the mode of life of the princely family as similar to that of the ordinary folk, and referred to their system of symbols as "primitive heraldry". Apart from his flawed description of the emblems of princes Vladimir and Yaroslav and coin attributions Sorokin's findings were on the whole correct (never published his work is known from reviews, see Oreshnikov 1894, 306-309; Trutovsky 1900). These ethnographic theories on the origin of the tribal or clan emblems linked the origin of the dynastic Rurikid emblems with the territory of East Europe, and with the evolutionary development of the local society, or with eastern influences.

Continuing this line of study, in the 1920s Alexei Sidorov carried out ethnographic research in the land of the Komi, more notably in the basin of the Vym and the Vychegda Rivers. He observed that different rules applied to the handing down of the tamga when used by men as a property mark and when used by women when making pottery. Men's marks were subject to modification whereas tamgas used by women were handed down from mother to daughter unchanged (Sidorov 1929, 53)

A theory possibly of more interest is the "eastern" one, its "steppe" variant in particular. Dmitri Samokvasov proposed to identify as the prototype of the trident a sceptre known from royal Scythian mound burials (Oreshnikov 1894, 304). It is likely he did so basing on the false concept entertained in his day that Scythians and Russians were from the same stock. Ivan Tolstoy and Nikodim Kondakov recognized the trident as a heraldic device. However, they did not trace its origin to Byzantium, on the premise that no modifications would have been made to an insignia borrowed from the Greeks. They compared the design of the trident to oriental floral ornaments and to flowers represented in Arabic and Iranian manuscripts (Kondakov, Tolstoy 1891, 167, 172). By Alexei Il'in the images on coins were compared to the images seen on Sasanian coins, namely, the depictions of the state emblem – fire-altar between two attendants (Il'in 1924, 6).

At the same time Nikolai Likhachev noted that the dynastic Rurikid emblems are of the same type as the lyre-shaped tamgas of the Golden Horde of the 14th-15th c. (*cf.* for example: Yanina 1962b, 176-178; Fedorov-Davydov 2003, 45-54), although he did warn his fellow researchers against drawing rash conclusions about the origin, borrowings and influences on the basis of simple formal coincidence. On the other hand, he admitted the legitimacy of searching for tribal or family emblems used in marking property and goods in the Khazar environment (Likhachev 1930, 57, 108, 262-266; *cf.* Soloviev 1885, 209 f.).

The findings of the ethnographic school and the speculations of Nikolai Likhachev proved pivotal for the development of the Russian historiography. The 1940-1950s brought a new stage in the research in Rurikid emblems, involving the study of their political and economic function, their systematization and the identification of principles of evolution as they passed down the generations, and also, a search for their eastern prototypes. The role of the emblems in the economic and political-administrative life of early medieval Rus' would be analysed by Boris Rybakov who proposed a new attribution for some of these designs (Rybakov 1940). New historical-ethnographic parallels to Rurikid emblems were identified by Grigori Anpilogov who based on medieval written sources (Anpilogov 1964).

A new level of systematization and classification of the emblems, and the transition from attempts to identify prototypes to the study of the patterns of use of dynastic Rurikid emblems, as well as attribution of individual emblems to a particular prince in the 1950-1970s were brought first of all by the works of Valentin Yanin and Arkadi Molchanov (Yanin 1956b; 1956c; Kuza 1966; Molchanov 1974; 1985; *cf.* Molchanov 1976a, 3). Another area of research involved the study of specific objects on which emblems were depicted (Makarova 1986, 43, 44; Shirinsky 1970). At the same time, the emblem was recognized as a tamga characteristic of Eastern nomadic culture, its purpose marking the ownership of property of the same type, cattle in particular. As to whether the Rurikids had brought the emblems from Scandinavia or adopted them only on the territory of East Europe – the latter solution has definitely been the preferred one in the research community (Olkhovskiy 2001; Melnikova 2008, 242; Molchanov 2012, 445; Molčanov 2017, 453).

In their search for the origins of the Rurikid emblem some researchers noted that Rurikid bidents and tridents have certain analogies in the system of symbols of the Saltovo-Mayaki archaeological culture, and in archaeological finds from Sarkel (Shcherbak 1959, 363-365; Artamonov 1962, 430; Yanin, 1970, 40-41). Never mind that the dating of this archaeological record is problematic, or the possibility – in some cases – of a reverse influence of Rurikid emblems on the local culture, following the destruction of Sarkel and its replacement by Belaya Vezha, now under Rus' control (Shcherbak 1959, 364-365). Even earlier Boris Rybakov (Rybakov 1940; 1953) had noted the semantic similarity of Rurikid emblems to emblems of the Bosporan Kingdom, and also, to symbols on two pendants from the 6th-7th c. found on the upper Oka River and in the Middle Dnieper area. He interpreted them as emblems of Slav (Antean) leaders, allowing at the same time for possible impact on Slav culture from Dacian and Sarmatian cultures.

To some extent the hypothesis of Nikolai Likhachev about the connection of the Rurikid tamga with ethnic groups of Turkic origin and with the Khazar Khaganate definitely influenced the search for analogies (Likhachev 1930, 266). While in the 1930s it was only a hypothesis its version tracing the Rurikid bident to the power symbols of the Khazar Khaganate is almost universally accepted today.

It has been argued that by the second half of the 9th c. the rulers of Rus' had borrowed from the Khazars both their title of khagan – supreme head of state – and the symbol of supreme power – the bident. The title of “khagan” was known to the Rus' since the late 830s, therefore it is unlikely that the title and the socially prestigious emblem were borrowed during the same period. The first of these borrowings was made at least a quarter of a century earlier (Konovalova 2001). Until the 980s the form of the emblem remained unchanged, which suggests its patrimonial and dynastic character for all the Rurikids, or alternately, that it belonged to the head of the Rurikid dynasty – the prince of Kyiv. The emblem develops into personal-family insignia only in the late 10th c. Rather than being a state emblem it served as a symbol of central authority embodied by the person of the prince (Soboleva 2006; Melnikova 2008, 240-249; Beletsky 2009).

The historiographic background of this hypothesis must be taken into account during its evaluation. It is important to note that the unwavering belief of Russian researchers in the Khazar origins of the tamga is an echo of European and American historiography, even though no major study had been made in either of these scholarly communities of the origins and evolution of Rurikid emblems.

One of the first to support this idea in the international academic community, even if rather cautiously, was Edward Keenan. He drew attention to the similarity of the so-called Rurikid tamga to those of the Khazars and Giray dynasty when defending his hypothesis on the absence of any discontinuity in the history of Russian seals because of the Mongol conquest (Keenan 1972; *cf.* Halperin 1980, 496). In point of fact, he said nothing new, reiterating only the observations of Nikolai Likhachev, Mikhail Artamonov and Valentin Yanin about the similarity but not the identical nature of Rurikid emblems and some of the tamgas known from Sarkel.

The 1980s bring the publication of a Khazarian Hebrew document of the tenth century from a collection of manuscripts of a synagogue in Cairo, referred to as the Kyivan letter. Found in the Kyiv letter which contains a Hebrew geographical appellation QYFWB, identified as Kyiv and closes with a Turkic inscription, interpreted as evidence that the document had been inspected by a Khazar agent, a mark analogous to the Latin *vidimus* (Golb, Pritsak 1982; 1997; 2003). Another relevant document is the "Schechter text", known also as the Cambridge Document which is supposed to be a part of the correspondence in the 950s or 960s between Hasdai ibn Shaprut, foreign secretary to the Caliph of Cordoba, and Joseph, Khagan of the Khazars (Schechter 1912/1913).

These observations coincide with the reference in the *Primary Chronicle* to "Khazar tribute" paid by Polyanians living in the middle reaches of the Dnieper, and to close ties of Slav communities of East Europe with the Khazar Khaganate, 9th-10th c. (*Chronica...* I, p. 16 f., 19, 21, 24, 65; *Chronica...* II, p. 9, 12, 14 f., 17, 53; PVL I, p. 55, 58-61, 84). The whole assemblage of evidence was interpreted in the spirit of a political and vassal dependence of Slavs from the Khazars. In the eleventh century the title "khagan" was used by the Kyivan Metropolitan Hilarion in his "Sermon on Law and Grace" to refer to Vladimir the Great; in a graffito identified on the wall of St. Sophia Cathedral in Kyiv it appeared next to the name of prince Yaroslav (Moldovan 1984; Vysotsky 1966, 49-52).

Irrespective of the continuing discussion on their subject (see Golden 1984; Karatay 2018; Torpusman 2019) these two documents very likely contain evidence on Rus' and on Jewish communities in East Europe and, according to some suggestions, on the Khazar occupation of Kyiv. This additionally convinced researchers that the term *khagan* had been borrowed by Rus' leaders of the ninth century and princes of Kyiv of the 11th c. directly from the Khazar. The inevitable consequence of this was the hypothesis that the bident as a Rurikid emblem was also a borrowing from the Khazar Khaganate.

As noted by Simon Franklin and Jonathan Shepard, the Slavs of the wooded steppe who had the relations with the Khazars and their allies in previous generations became drawn into commercial transactions at the same time as rendering services and delivering goods to their overlords. The symbols of authority – tamgas – which the Rus princes came to use are suggestive in this respect. Seals show emblems – variants on the motif of prongs or tridents – which resemble those found on Khazar sites associated with the khagan. Through using Khazar symbols, the Dnieper Rus' could enhance the claim to legitimacy which the title of their paramount prince – *chaganus* or khagan – had long been making. Whether the signs were intended as symbols of the khagan's authority or had a more banal function remains an open question. The trident is found throughout the Khazar lands and could have been adapted by Rus princes wishing to gain a certain cachet through its associations (Franklin, Shepard 1996, 120-121; *cf.* Russian translation: 2000; 2009). In this Franklin and Shepard invoked as reference the already known contributions by Russian researchers (Shcherbak 1959, 363-365; Artamonov 1962, 430; Yanin 1970, 40 f.) who only noted the existence of parallels between tamgas from Sarkel and Rurikid emblems, drawing attention to their resemblance.

The initially hesitant interpretation of the bident and trident as symbols of the khagan's authority or alternately, marks having a more banal function – was followed by this brief and more confident conclusion, "The Rus' debt to Khazar political culture is clear from this and other evidence, including the style of dual rulership, the title of khagan and use of variants of his trident-like authority symbol" (Shepard 2006, 56).

Similar interpretations have been found in other authors. According to Omeljan Pritsak, the trident was of Khazarian origin, taken over by the Rus' as their 'pagan' symbol of the charismatic ruler's victory, deriving from Khazarian notions of rulership of the tamga symbol on Khazarian coins (Pritsak 1998, 81-89)³.

Some researchers have referred to the first pre-Rurikid political entity of Rus' as "Rus' khaganate", considering it a vassal polity of the Khazar Empire. Ultimately, the tamga may have been transferred and used

³ In fact the nearly symmetric "twig"-sign on Khazarian "tamga-coins" has little in common with Rurikid signs and may even be interpreted as an Old Norse rune R (for the discussion see Pritsak 1998, 26 f.; Kovalev 2005, 227-230).

as a symbol of the Rurikid dynasty as an alternative to the ruling Khazarian Āšīnà dynasty (*cf.* Golden 1982; Noonan 2001; Szili 2013; Hanak 2014, 136 f.).

Boris Zhivkov recently suggested that not only the strong steppe influence, but also the desire of Khazar rulers to subjugate the local population can be seen as reasons for the use of the khagan title by some Rurikids, along with the tamga (trident), which has been a typical symbol of authority in the steppes and in Central Asia since ancient times (Zhivkov 2015, 275).

Ultimately this would be the interpretation of the origin of the Rurikid emblems adopted in the East European historiography. Firmly rejected at the same time were all ideas about the dependence of Rus' from Khazaria, primarily due to the ideological position of older generation researchers (Novoseltsev 1982; 1990; 1991; Tolochko 2001; 2008; Sedov 1998; 1999; Semenov 2010; on the supposed impact of chauvinism and anti-Semitism on these scientific constructs in: Torpusman 2019).

Subsequently, to confirm this version of the appearance of Rurikid emblems, some Russian researchers expressed the conviction that the borrowing of tamga from other steppe cultures, except for the Khazars, was impossible for chronological or cultural reasons. For instance, it was argued that other systems of signs are noted in Eurasia several centuries earlier than the Rurikid emblems but there are no connecting links between them. As such they may not be considered as a source of social prestige symbols of medieval Rus'. Allegedly the only environment where plain bidents similar to Rus' princely signs were to be found in number – in graffito – was that of 8th-9th c. Khazaria. As we noted earlier, the similarity of princely emblems and Khazar tamgas has been attributed to the overall influence of Khazaria on the formation of economic and political structures of the Slav-Scandinavian symbiosis in East Europe. As for the trident, it may have entered the Khazar environment and East Europe from the culture of Sasanian Iran. As sacred and magical symbols their function presumably was to communicate the sacred nature of rulership (Soboleva 2006; Melnikova 2008, 241-249; Beletsky 2009; with references to: Pletneva 1967; Flerova 1997; 2001).

As yet it seems to us that the hypothesis identifying Khazaria as the sole source of the system of signs borrowed by the Rus', even if the bident and the trident indeed were among the Khazar symbols of authority of the ruling family, would be an unwarranted oversimplification of a historical process. It does not take account of the manifold contacts of the inhabitants of 9th-10th c. East Europe with the dwellers of the steppe zone and the multi-variant development of early medieval sign systems.

As the proponents themselves of the Khazar-only origin of Rurikid tamgas admit, tamga-like symbols are known not only from Khazaria and sites of the Saltovo-Mayaki culture. They may be identified among the emblems of the Bosporan Kingdom of the first quarter of the 1st millennium AD, and have been encountered among other Turkic peoples, for instance, in Mongolia, Tuva, Khakhassia, Volga Bulgaria and Bulgaria (on this subject see Rintchen 1954; Solomonik 1959 f.; Vainberg, Novgorodova 1976; Kochkina 1989; Kyzlasov 1994, 228-230; Yatsenko 2001, 31-60, 105 f.).

However, in some of these regions, e.g., in 9th-10th c. Bulgaria (Doncheva-Petkova 1980, 168, 170) and in Volga Bulgaria these symbols are synchronous with the first Rurikid emblems. From designs stamped on pottery, depicted on coins, antler flail-heads and stone stele of the 10th c. known from Volga Bulgaria. We are familiar with a Old Turkic runic or pseudo-runic grapheme reminiscent of an inverted Cyrillic letter “A” with variously shaped horizontal bar. It is understood to be the tamga of the princely ruling family (Fasmer 1926; Kovalevsky 1954, 48; Yanina 1962a; Kokorina 1989, 93; Kokorina 2002, 160, 205 f.; Kakhovsky, Smirnov 1972, 59; Akhmetzyanov 1999, 314 f.). Symbols similar to Rurikid bidents and tridents are known from the territory of Zhetysu or Semirechye in Central Asia, some of them dated to 8th-11th c. (Baypakov, Ternovaya 2003).

Similarly, the dating of symbols recovered on the territory of Khazaria is debatable. Some of the symbols known from Sarkel could be evidence of the reverse effect of medieval Rus' culture on the local one, beginning from the second half of the 10th c. onwards. Not all symbols identified in regions included within the political orbit of Khazaria must have been associated with the Khazar ruling elite. For instance, those identified on the stone slabs of the defense system of the fortress at Khumar (*Khumarinskoye Gorodishche*) in Karachay-Cherkessia are mostly bidents rather than tridents. Their more likely attribution would be local Alan culture (Bidzhiev 1983, 86, Fig. 51)

At the same time, Valentina Flerova does dismiss the possibility that Khazar tridents served as a tribal or official tamga, associated with the status of its owner and his clan or family affiliation, who did not necessarily

belong to the dynasty ruling in Khazaria (Flerova 2001, 54). As such, thus, the Khazar trident was not necessarily related to the khagans at all.

Not all researchers recollect that the supposed symbol of authority of Khazar rulers was the trident, and not the bident, which originally was the main Rurikid emblem. Thus, according to Christian Raffensperger the Rurikid symbol, originally shaped like a trident, under Svyatopolk grows a cross on one of the outer prongs and loses the middle prong (Raffensperger 2012, 34). According to Roman Kovalev the tamga-like symbol appearing on some Khazar coins was placed where Muslim rulers usually wrote the names and titles denoting their power over their coins, and claims that they symbolize the “ruling house at the time the coins were issued” (Kovalev 2005, 226 f., 228-230). The variability of the Rurikid symbols of authority, the earliest of them the bident, rather than the trident, shows that researchers need to practice caution when dealing with the claim that these symbols of power were borrowed directly and exclusively from Khazaria.

Equally controversial is the interpretation of the title of khagan used by the Rus', with doubts expressed about the very existence of the so-called Rus' Khaganate. The former does not necessarily prove the existence of a pre-state political entity – the “khaganate”. The source reference to the *chacanus* of Rus', a passage in the *Annales Bertiniani* (for 839)⁴, is far from certain and raises doubts about the interpretation of *chacanus* as *qaghan*. It is possible that in this record the term *chacanus* is a name of a specific Scandinavian tradition. It is worth adding as well that the spelling *cacanus* is also often used for the Avar qaghan (Garipzanov 2006; Kolditz 2017).

The link between Rurikid signs and Khazar emblems proposed with such confidence by some researchers neglects the general cultural context of the distribution of property marks on a large number of everyday items dated to the 10th c. and recorded in East Europe, in the first place, known from pottery marks (Goryunova 2014). These signs appear to be the effect of impact from the steppe and may be traced to Central Asia where the tamga was the most widespread symbol of ownership. It may have been brought to our region at the beginning of the 1st millennium by Sarmatians, and later still by the Alans. Its appearance among the Rus' and Slavs could be associated with social and cultural development rather than politics (*cf.* Voroniatov 2014). The appearance of the tamga in our region is consistent in general with the overall impact of nomad culture on the forest-steppe population of East Europe.

Consequently, as Arkadi Molchanov has stressed, the relationship between the use of tamgas and of the title of khagan among the Rus' is illusory and lacks substantiation. As we write researchers have yet to identify the source of the bident symbol in the Khazar environment. Neither have we succeeded in grasping chronological patterns or genealogical principles in the evolution of Khazar signs (Molchanov 2012, 445; Molčanov 2017, 453). We need to admit that today the connection of Rurikid emblems to Khazar symbolism is only a hypothesis, and not the most convincing of those in circulation, although Sergei Beletsky, one of the authors of the present chapter, is one of its proponents. This hypothesis is based on more general assumptions about the political connections of Rus' with the Khazar khaganate. It is advisable to recognize that the tamga-bident appeared among the Rus' as a symbol of dynastic ownership and authority in consequence of wide-ranging and diverse economic, social and political contacts of Rus' with nomads of the 9th and 10th c.

Let us return to another problem which while not crucial in the study of Rurikid emblems is definitely interesting. Are these symbols to be regarded as primitive tamgas, early medieval emblems, or coats of arms of East European princes? In other words, can we recognize the system of Rurikid emblems as a heraldic system on a par with West European heraldry? It has been postulated that the answer to this query depends on whether these insignia were subject to some strict rules regulating their inheritance as they were passed from father to son. However, as we shall see, this condition is indispensable but insufficient.

Opinion is divided in historiography as to the relationship of Rurikid emblems to heraldry. Sergei Beletsky is ready to interpret the Rurikid emblem system as a heraldic one. His claim is that the Rurikid devices of the 10th-13th c. were inherited according to quite precise rules. Insignia inherited in a straight line from Igor Rurikovich to Yaropolk Svyatoslavich was the dynastic bident. Changes were introduced starting with the generation of Svyatoslav's sons when the dynastic insignia symbol evolved into personal-family devices. While Svyatopolk was still alive Yaropolk his son would have been using a bident with a cross-

⁴ “[...] qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chacanus vocabulo [...]”; *cf. Annales Bertiniani*, p. 19 f. [s.a. 839]; *The Annals of St-Bertin...*, p. 157; see for the discussion: Franklin, Shepard 1996, 29-32; Duczko 2004, 15-19, 24-33.

bar on the stem. He adopted the dynastic bident only after Svyatoslav's sudden death. Oleg's device was a bident with a forked stem. In his father's life Vladimir would have been entitled to a trident, rather than the bident from which he was debarred by his illegitimate birth. Subsequently, the princes from different branches of the house of Rurik observed the following rules: the eldest son made changes to the stem of his father's insignia, the junior sons made changes to the prongs. While admitting that the system of Rurikid princely emblems differs from the West European heraldry Sergei Beletsky is nevertheless ready to consider them as Russia's most ancient coats of arms (Beletsky 2000; 2008). This view bases in its entirety on the hypothesis of Nikolai Likhachev who compared the processes of the emergence of the medieval, or in his words, "feudal" heraldry in Rus' and in Poland. His claim was that while different from West European heraldry, Polish and Rus' heraldry may be regarded as heraldic systems. Likhachev argued also that the right to using heraldic insignia or coats of arms was not reserved to members of the Rurikid princely clan (Likhachev 1930, 213).

At present, researchers in Russia are divided on this issue. Some regard the system of Rurikid emblems as a heraldic system of medieval East Europe. With time, some devices noted on princely seals made their way into the coats of arms of some postmedieval principalities or territories (Vilinbakhov 1983; 1997; 2001). Researchers who are more sceptical as to whether Rurikid emblems may be recognized as a heraldic system fall into two groups. One of them adheres to the methodological, the other to a theoretical approach.

The researchers who adhere to the methodological approach claim that the hypothetical rules of inheritance are mutable, consequently the Rurikid devices may not be recognized as coats of arms. While agreeing that the rules of inheritance of emblems proposed by Sergei Beletsky are logical Arkadi Molchanov points out that the logic used in reconstructing these rules does not always takes account of possible, unpredictable changes made to an emblem dictated by dynastic rivalry or its usurpation (Molchanov 2012, 445; Molčanov 2017, 453).

On the other hand, the simple design of the emblems, represented since the late 11th c. with a single line significantly reduced the scope for their evolution as they passed down the generations. Unsophisticated techniques used when representing tamgas on objects, and the extent to which they were used in social and economic life not only limited the number of their possible variants but also the number of potential modifications. Researchers note that the tamga was not a personal mark *ex definitione*, and when inherited it need not have changed. Moreover, the significance of tamga details, like the presence of an additional prong, variation in the shape of the stem, a additional cross-bar or a cross, is not readily apparent. As such these details do not point to any concrete rights which the owner of a tamga may have acquired by birth or through marriage (Pchelov 2019).

The other approach adopted by researchers who challenge the interpretation of emblem systems of medieval East Europe as heraldic systems draws on theoretical foundations of heraldry (see, e.g.: Kamentseva, Ustyugov 1974, 5; Soboleva 1981, 3; Bushin, Mashchenko, Yuzvenko 2001, 8; Medvedev 2003). The coat of arms as a symbol has a more individual character and refers to the history of a given family or clan. Thus, the accepted belief is that coats of arms are the colourful emblems of individuals and corporations which preserve the original distinction between two types of emblems: *écus* and *bannières*. Coats of arms were created according to strictly defined rules, written and unwritten, and were protected by law.

Indeed, heraldry can be described as an emblem system, one with a language of its own used to describe the figures and devices represented on shields, the structure of a coat of arms, its final form and blazoning. This language of symbols reflects a conventional reality, one that is not identical with the language of the heraldic device. While the latter is abstract, the emblem is concrete, and refers to an individual or a group of individuals, the coat of arms is a special case of an emblem created according to specific rules. Of these of major importance is the use of different tinctures. The connection of the language of heraldry to military culture and feudal military relations is of essence. All of the above distinguishes heraldry from all previously existing and still extant emblem systems; when archaeologists propose to consider an ancient emblem system as heraldry – this is in a sense an abuse of terms (Medvedev 2003, 398. *cf.*: Pastoureau 1976, 282; 2009; see the classic medieval treatise on heraldry as art of colour: Douet-d'Arcq 1858).

At the same time, the current influence of identity theory and social history on heraldry has led to the gradual narrowing of the gap between heraldry and its "sister discipline" – the science of emblematics. This is reflected by the more recent publications (Gil *et al.* 2014; Hablot 2019). Coats of arms and emblems alike are

examined here as marks of identity the result being that the specific nature of coats of arms as a special type of emblem is lost.

Setting aside this recent trend of the convergence of heraldry and emblematics, we need to look into the difference between West European coats of arms and Rurikid emblems. The latter may not be treated as classic coats of arms *sensu stricto* despite hypotheses current at the beginning of the 20th c. on the oriental origin of West European coats of arms similar to Rurikid emblems too (*cf.* Prinnet 1912). There is no escaping several differences. First, the fundamental basic immutability of West European coats of arms is in stark contrast with the constant evolution and variability of East European tamgas. Furthermore, we are not familiar with cases where Rurikid emblems could have served as state symbols, and the association of these symbols with a military culture is an exception rather than the rule. Except for rare cases where they appear on flail heads, arrowhead and axes these devices are hardly seen on weapons. Attempts to link the plaitwork of some Rurikid emblems with the decorative designs on the so-called Sabre of Charlemagne are an exaggeration and over-interpretation (Komar 2016, 6, 8). Not a single Rurikid emblem has been identified on swords – the main medieval weapon.

Similarly, the design of these insignia is far removed from what we find in West European heraldry. This design is quite basic, not to say primitive, monochromatic, without a complex system of armorial achievements. Let us note that almost from the beginning the heraldic system of West Europe was confirmed by written laws. Differently in East Europe, where the system of symbols based on customary law. Despite repeated attempts to elucidate them the norms of this law are still a subject of controversy and debate. At the time of writing this text its authors each have his own view on the relationship of the system of Rurikid symbols and heraldry.

There is yet another relevant point to the history of Rurikid insignia, also related to their interpretation as heraldic symbols or coats of arms. We cannot refrain from drawing attention to an obvious chronological coincidence: in the second half of the 13th c. Rurikid emblems disappear from the record in East Europe; interestingly enough, this is also the time when coats of arms may be seen to spread across West and East-Central Europe.

Currently there are two main hypotheses to explain the decline of Rurikid emblems. Some researchers attribute their disappearance to a crisis of heraldry, understood as a crisis of rules guiding the evolution of these symbols passed down the generations. By the 13th c. the existing system of changes made to the tamga – the form of the prong or stem – had already used up all possible combinations. The potential to yield new variants of bidents and tridents with features which made them easily recognizable individual insignia had been exhausted (Yanin 1956b, 16; Molchanov 1985, 83). When the device of a prince could not be told apart from the insignia of his peers the Rurikid emblems lost their meaning from the social and political point of view.

The other line of reasoning is that the number of combinations of possible bident/trident prong and stem forms is virtually unlimited and consequently there was no reason for the system to find itself in a crisis. Rurikid emblems went out of use at the time of the destruction of political structures of East Europe in the wake of the Mongol conquest. It is even likely that the Mongol khans officially outlawed the insignia of the now subjugated Rurikid princes because of their similarity to some of the Mongol and Tatar tamgas, marks of prestige within the steppe nomad environment (Likhachev 1930, 213; Oreshnikov 1930, 108; Molchanov 2012, 445; Molčanov 2017, 453; see also below p. 503).

This fine hypothesis linking the end of the age of Rurikid emblems, themselves of an oriental provenance, to this new Oriental impact, has its shortcomings however. It would be definitely a mistake to underestimate the degree of the influence exerted by Mongol khans on the political culture of their vassals – princes of Moscow. Still, not all the tamga-like emblems went out of use during this period. This is evidenced by distinctive designs which appear in the second half of the 14th c. and may continue on the record until the early years of the 15th c., on the coins of princes of Kyiv and Novhorod Siversky, which imitate the coinage of the Jochid rulers of the Golden Horde. Apparently meant to imitate countermarks these designs have been interpreted as schematic representation of a Christian church, or as a tamga in the shape of an anchor with a cross (flourishing cross). The latter is commonly attributed to Kaributas-Dmitri, son of Algirdas, prince of Bryansk and Novhorod Siversky (1370-1380, 1380-1390s). On the other hand, a symbol attributed to Vladimir (1362-1389), another son of Algirdas, combines an “anchor-like tamga” with a distinctive trident which has a inverted bell-shaped calyx, and a cross-bar on its middle prong. Some researchers have suggested that the descendants of Algirdas

inherited this emblem from the princes of Chernigov or from the princes of Ryazan (see on this subject: Antonovich 1878; Bolsunovsky 1889, 4, 6; Dogel 1913; Soboleva 1970; Kotlyar 1971; Klimovsky 2007; Khromova 2007; 2008; 2009; 2010; 2012; 2016; Zaytsev 2010).

Not later than by the 1370s a trident with a crossbar on one of its prongs, an outfolded spur on another prong, and a shorter middle prong is seen as a true countermark on the coins of the Jochid dynasty. Some researchers associated its appearance with the principality of Ryazan (Zubkov 1959, 110, 116, Fig. 3:10; Shorin 1971). This symbol may go back in its origins to the dynasty of princes of Chernigov – descendants of prince Vsevolod Olgovich († 1146) and was used in the late 14th c. by Roman Mikhailovich, prince of Bryansk (see Bespalov 2012a; 2012b; *cf.* Bespalov 2018).

Thus, even if in a somewhat modified form, the Rurikid trident and emblems likely to be its derivatives continued in use among the rulers of East Europe and retained their political significance until approximately 1400. It is possible that in the context of a cultural and political opposition to the Golden Horde, the use of the bident as a countermark on the coinage issued by the overlords or imitations of this coinage, was an expression of a regional and political identity. During the same period the Gediminid princes may have been using insignia which went back in their origin to emblems of the Rurikid dynasty, or were associated with them, to emphasize their rights to the principalities of Kyiv and of Novhorod-Siversky.

We can think of another historical contradiction. In parts of East-Central Europe which used to lie within the Rurikid domain incorporated at a later date into the Kingdom of Poland or the Duchy of Lithuania the political situation was different. Here too the Rurikid emblems go out of use or at least undergo a major transformation, although they definitely continue in evidence in the second half of the 13th c.

To judge from the surviving chancery records, early into the 14th c. prince Leo of Halych (1264- *circa* 1301), was using a seal with a device described as *signum ad modum dentis (sigillum dentale)* – possibly a bident – to authorize his documents (Dashkevich 1993; Janeczek 2002, 180 f., 189).

Another phenomenon observed in the same region on the territory now found in Ukraine and Belarus' is the presence among 15th-17th c. coats of arms of the local nobility, albeit in a modified form, of a system of emblems related to Rurikid symbols, or at least comparable to them. Whether the designs on these coats of arms were adopted directly from the Rurikid emblem system is a question that remains to be answered by the contemporary historiography, if it is addressed at all, which is not too often. And yet, the nature and details of these designs would confirm such a relationship (see the designs comparable to Rurikid emblems depicted on seals and coats of arms published by Oleg Odnorozhenko, Ukraine, and Alyaksey Shalanda, Belarus', e.g. Odnorozhenko 2007; 2008; 2009a; 2009b; 2010; 2018; Shalanda 2014, 19, 25, 31, 55-59, 75 f., 90 f., 104 f., 160-164; *cf.* Shalanda 2012, 5-11; Alyaxei Shalanda has identified the image of the rider [Lithuanian *Pahonia*, Polish *Pogoń*] as a late medieval Rurikid coat of arms *cf.* Shalanda 2014, 113; on the Lithuanian "Columns" emblem, which in our view could have been typologically or genetically related to Rurikid emblems see: Vyroukin-Shelyuta 2007, 21; Shalanda 2012, 42-45, 83 f., 117). Taking his cue from Nikolai Likachov Olexandr Alf'orov also admits that the Rurikid tamgas could have evolved into coats of arms of Ruthenian, Ukrainian and Belorussian nobles. However, he never gave any direct examples or explained the social and cultural mechanism of this process (Alf'orov 2015, 115, 126).

Obviously, the social and political changes taking place in East Europe at the time of its conquest by the Golden Horde may be viewed as just the general cultural background of major transformations affecting the emblem systems of East-Central and East Europe. The reasons for the disappearance of Rurikid emblem system should be sought, first of all, in social and cultural changes sweeping across East-Central and East Europe itself. It is worth paying attention to this part of Europe as a meeting place of the East and the West.

Thus, the use of the tamga – source of Rurikid emblems – falls in the period of a tribal society with a primitive social system. One such society was that of steppe nomads from whom the konungs of Rus' borrowed their bident. As the Rurikid princely clan continued growing in size the relations between its members also grew more complex. This is reflected by the transformation of the form of the bident, the introduction of the trident and its subsequent evolution in the late 10th-11th c. Then again, by the end of the 11th c. the generation of great-grandsons of Vladimir the Great who entered the political stage at the time of the council of Lyubech of 1097 were moving away from the trident, reverting to the ancestral bident of Rurik and Svyatoslav. Our claim is that this was exactly the time of the last modification made to the "union of *archontes*", the power model imposed on East Europe by Byzantium at the time of the signing of Byzantine-Rus' treaties of the

10th c. (Musin 2018). The junior Rurikid princes not only wished to participate in joint rule over Rus' Land, but also in using the prestigious title of *archon* from the Byzantine table of ranks.

As may be seen, the impact of Byzantium on the political life of East Europe was quite strong. It was responsible for the preservation of archaic features in the political order of local societies. It is worth noting that the period of this new wave of Byzantine impact noted in East Europe is also the time of the first appearance of small lead seals, of the so-called type Drohiczyn – commercial and fiscal sealing devices imitating the seals of the Byzantine *kommerkiaroi*. It is quite likely that the Byzantine impact, and the memory of the age of princes Igor and Svyatoslav of the middle-third quarter of the 11th c., was responsible for the reintroduction of the bident into the emblem system of the medieval Rus'. The junior Rurikid princes not only wished to assume the title of archon, like their ancestors before them, they also wished to use the bident, the hallowed insignia of authority of Rurik, Igor and Svyatoslav.

However, as noted earlier, the tamga – mark of ownership brought to East Europe from the eastern steppes and preserved there as a political symbol through the influence of the bureaucratic Byzantium – corresponded to archaic socio-political and economic relations. With the steady progress of different lands in East Europe the tamga system was no longer compatible with the new level of development of the local societies. The ultimate crisis of the system of Rurikid emblems was only accelerated by the Mongol invasion. Its true cause was the conflict between the growing need for new emblems to reflect the new social, cultural and political identities of the people of that age, and the narrow and limited functions of the tamga-like symbols. It is at this very moment that a convenient and aesthetically attractive system of West European heraldry may be seen to spread to East-Central Europe, as if in answer to the contemporary needs. The existence side by side by of two rival emblem systems could only have had this outcome: the Byzantine-oriental archaism could not compete against the progress brought from the West. In Belarus' and Ukraine, where the achievements of west European culture had been adopted to a sufficient extent by the local societies, the ancient symbols and emblems would be incorporated into the heraldic system, which made it possible for them to continue to function, now in a new form. On the other hand, there is no discounting – as suggested by Nikolai Likhachev – the role played by the Polish nobility in breathing a new life into some of the already transformed forms of Rurikid emblems. In Muscovite Rus' the ancient symbols were no longer recognized as legitimate and were forgotten. To establish its heraldic system practically *ex nihilo* Russia would have to wait until the reforms of Peter the Great.

Much harder to attribute are tamga-like symbols ascribed to Rurikid princes of late 11th-13th c. The devices identified on late 10th-11th c. coins are easily determined because they also carry the name of the prince who issued them. However, the late 11th c. marks the beginning of a non-monetary system in East Europe. It is only very rarely that a tamga may appear in an inscription together with a name of a prince (see e.g. the foundation inscription on the memorial stone from the Holy Trinity Monastery on the Klovka River in Smolensk with the name of Stepan, prince Rostislav's bailiff and a bell-shaped bident see Torshin 2000). However, even these cases are not free of controversy (*cf.* Mikheev 2014a, 48 f.).

The personal attribution of princely emblems is tied directly to the understanding of principles of their evolution as they passed from father to son within the various branches of the Rurikid princely clan. The first attempts at grasping these principles using the evidence from ethnography and from the study of early medieval coins go back to the late 19th and early 20th c. (see earlier discussion). In 1930 Alexei Oreshnikov and Nikolai Likhachev published their studies on this subject (Oreshnikov 1930; Likhachev 1930). Basing on the study of Petr Sorokin, Alexei Oreshnikov developed his scheme for emblems from the period 10th through to the early 12th c. (Oreshnikov 1894, 304-309). However, his work was not free from some errors of chronology. For instance, he proposed to date a trident attributed securely to prince Yaroslav to a period earlier than the trident of his father Vladimir. Next, he attributed the insignia of Svyatopolk the Accursed to Svyatopolk Izyaslavich, and the variant forms of the trident of Vladimir the Great to Vladimir Monomakh (Fig. 7: I). Criticised deservedly for these lapses (Grushevsky 2015), Oreshnikov modified his scheme, but without discarding his erroneous interpretations: his identification of the bident as insignia of Vladimir the Great, and the attribution of tridents to Vladimir Monomakh (Oreshnikov 1936, 35 f., 93, 95, Pl. I; *cf.* Fig. 7: II).

Nikolai Likhachev recognized the main types of devices depicted on small lead seals and act seals, and their geographical distribution (Fig. 8). In this he based on emblems depicted on coins, small lead seals, seals and finger-rings (Likhachev 1930, 87, 169-213, Figs. 72, 171, 176, 180; *cf.* Likhachev 2014). In proposing their

attribution to individual princes he was quite cautious and agreed only with the previously proposed attribution of tridents of Vladimir the Great and Yaroslav and their dating to the 11th c. (Likhachev 1930, 172-173). In the group of 12th c. devices he limited himself to proposing an attribution for just one trident, which he identified with Vsevolod Olgovich (1138-1146), prince of Chernigov (Fig. 8: IVb). The basis of this attribution was this prince's Christian name – Kirill – and the image of this patron saint depicted on a small lead seal together with this trident (Likhachev 1930, 204-205).

The first attempt at linking the 12th and 13th c. emblems with individual princes was made by Boris Rybakov, who expanded and improved the typology of emblems developed by Alexei Oreshnikov (Rybakov 1940; *cf.* Fig. 9). Valentin Yanin summed up the evidence on emblems of Rurikid princes of Suzdal of the 12th and 13th c. Initially he ascribed to this dynasty bell-shaped bidents and pike-pole devices (Yanin 1956; 1957; *cf.* Fig. 10). Later, he reconstructed the evolution of devices inherited by princes living between the 10th and 12th c. (Fig. 11; *cf.* Yanin 1970, 40, Fig. 4). Valentin Yanin mostly based his research on sigillography. He separated the devices on 12th and 13th c. seals and small lead seals into four groups (Yanin 1970, 134-141): angular (Fig. 12: 1), bell-shaped (Fig. 12: 2), pike-poles (Fig. 12: 3), and other forms (Fig. 12: 4).

Some lead seals and small lead seals were attributed by Yanin to the administration of Novogord of the 12th-early 13th c. and separated into four more groups (Yanin 1970, 145): 1) bell-shaped bidents with a hook-like stem terminal, 2) angular bidents with a swallow-tail stem terminal, 3) angular bidents or tridents with an upright triangle stem terminal (or a stylized short vertical line), 4) pike-pole forms, both with a top bar and without. Yanin tied these devices to princes of four branches of the Rurik dynasty which ruled at Novgorod. Group 1 – princes of Chernigov (descendants of Svyatoslav Yaroslavich), Group 2 – princes from the senior branch descended from Mstislav (eldest sons of Mstislav Vladimirovich the Great and their descendants), Group 3 – princes from the junior line of the Mstislavichi (Rostislav Mstislavich of Smolensk and his descendants), Group 4 – princes of Suzdal descended from Yuri Dolgoruky. However, this did not prevent Valentin Yanin from attributing the bell-shaped bidents to the princes of Suzdal, or from arguing that between the 11th and 13th c. one and the same device could have been used by different princes (Yanin 1970, 145 f.; 1982, 151, Fig. 9; *cf.* Fig. 13).

Yanin's hypotheses were upheld by Igor Spassky and Marina Sotnikova (Fig. 14) (Sotnikova, Spassky 1983, 84, Fig. 23; see also Sotnikova 1995, 195). Basing their conclusions mostly on emblems depicted on coins they published their own reconstruction of 10th and 11th c. devices. Yanin's findings were adopted with some adjustments by Arkadi Molchanov (Molchanov 1985, 70, 71) and Boleslav Ershevsky (Ershevsky 1978, 43, 44). Arkadi Molchanov listed around thirty types of 12th and 13th century devices (Molchanov 1985, 67, Pl. 1; *cf.* Fig. 15). However, in his reconstructions instead of relying on heraldic observations or details of the emblems he based on general reasoning associated with history of Kyivan Rus'. He was one of the first to take into account in his studies devices identified on buildings and artefacts (Molchanov 1976; 1985; 2012; Molčanov 2017). Arkadi Molchanov attributed angular bidents to the descendants of Mstislav Vladimirovich and bell-shaped devices to the descendants of Yuri Vladimirovich Dolgoruky. He attributed the pike-pole forms to princes of Suzdal. The same researcher suggested that princes of Chernigov from the line of Svyatoslav could have used a trident of an angular outline with a middle vertical prong (Molchanov 1985, 70-71). For his part, Boleslav Ershevsky rejected the attribution of devices reminiscent of the pike-pole to the princes of Suzdal (Ershevsky 1978, 47). The view generally accepted as a result of 20th c. studies in Rurikid emblems was that after the 12th c. the uniform "family of devices" split into several evolutionary branches, each attributable to a different branch of the Rurikid princely clan.

A new period in the study and systematization of emblems came in the late 1990s-2010s. Currently this subject has come to be investigated by archaeologists, sigillographers, philologists, amateurs and collectors. While their findings vary in value they are the result of three epistemological approaches: rigorist or evolutionistic, relativistic or skeptical, voluntaristic or intuitional.

Sergei Beletsky is a prominent representative of the rigorist approach. His method is based on a full systematization of emblems identified on archaeological finds, their full chronological periodization based on archaeological dating, and on a rigorous typology and classification of the emblems. While some attributions and methodological assumptions are not uncontroversial the method itself is marked by a rigorous logic and

a consistent approach to the principles guiding the evolution of the emblems as they were inherited down the generations. Its author is a qualified archaeologist and sigillographer who has a good understanding of the specific nature of the research in the material objects of the past. In the approach adopted by Sergei Beletsky the eldest son made changes to the stem of his father's emblem, the younger sons modified the form of one of its prongs. The strict adherence to this rule turned the corpus of Rurikid emblems into a heraldic system (Beletsky 2001a; 2001c; 2009; 2014a; 2015b; 2017a).

All the other hypotheses instead of involving a detailed classification and typology of emblems at best consist of assigning them to individual groups. The end result is that closely related emblems (bidents) may be separated in groups corresponding to different branches of the Rurikid princely clan, while disparate emblems (bidents and tridents) on the grounds of some feature (form of their stem, calyx *etc.*) were assigned to groups attributed to members of the same branch.

The relativistic approach is represented by the studies of the historian Arkadi Molchanov (Molchanov 1985; 2012, 445; Molčanov 2017, 453). Setting aside some attempts at identification of some 12th c. devices (Fig. 15), Arkadi Molchanov was on the whole skeptical about the existence of strict rules of the evolution of emblems as they were handed down from father to son. From his point of view there was room in the system for exceptions, or for some special features which warranted a departure from the established rules. For instance, if the youngest brother was the first to accede to the throne in some principality through some special circumstances his personal emblem might become the least modified form of his father's insignia (Molchanov 1974, 27). Another scenario not ruled out by Arkadi Molchanov was usurpation of a device in a struggle between princes.

Arkadi Molchanov developed his interpretations not through the study of a vast body of archaeological finds bearing the Rurikid emblems but on general insights from the study of the medieval history of East Europe. He linked the appearance of a system of *otpyatnyshy* (from word "pyatno"), i.e., additional spurs on prongs or details of the stem which set apart emblems used by different branches and generations of the Rurikid princely clan with the feudal fragmentation of Kyivan Rus'. The appearance of new devices would be a reflection not of the regular law of inheritance but only of claims to the supreme authority at Kyiv or of the decentralisation of its power. A. Molchanov limited his attributions devices associated with the construction of churches with a founder prince known from the chronicles. This makes his attributions occasional rather than systematic, ultimately making his approach a voluntaristic or and intuitional.

Today this tradition, with all its methodological limitations, is continued by the philologist Savva Mikheev (Mikheev 2014a, 45 f.; *cf.* 2014b; 2017a; 2017b; see also Mikheev 2019). This researcher has noted the remarkable variation which is shown by the Rurikid devices. They have been correlated by researchers to this or that prince basing on indirect evidence which makes the attributions unverifiable conjectures. Changes made to their details were not critical to the perception of the tamga in the medieval society. Mirror-image devices, particularly in the early period, were perceived as identical. The emblems could be decorated using elements which had no emblematic significance (Mikheev 2014a, 47).

While this skepticism is a strong point of this new approach its author did not resist the temptation and proposed his own interpretation of some of the emblems. Originally Savva Mikheev was able to attribute emblems conclusively to four princes only. With time he proposed sixteen attributions, five of them tentative. He described the differences between the princely symbols using seven parameters: the number of prongs, the form of the calyx-base, stem, terminals and spurs, the number and position of spurs on the prong and the stem, the level of complexity of the design. This led him to identify the tamgas used by princes of Chernigov, princes of Suzdal and the descendants of Mstislav Vladimirovich (Mikheev 2017, 19, 21; *cf.* Fig. 16).

Attributions proposed by Savva Mikheev have met with a legitimate criticism. A criticism which brings to mind the skepticism with which the same researcher has assessed the conclusions of his predecessors. His own attributions are not based on any systematic analysis of archaeological materials, neither do they take into account the specific nature of the material finds and rules governing sigillographic descriptions. Mikheev's proposal to reattribute the trident of Izyaslav Vladimirovich, a prince living in the 11th c., to a prince living in the second quarter of the 12th c., possibly – Vsevolod Mstislavich – did not find the support of fellow researchers (Beletsky 2016). The ornate trident on a graffito identified on the wall of St. George church of the Yuriev monastery at Novgorod was attributed by Savva Mikheev to prince Mstislav Vladimirovich basing on

an inscription found nearby, associated with a visit made to this church by this particular prince. Despite the fact that it was made by a different hand and in a different technique. The design of the emblem corresponds more to the tamga of Bryachislav Izyaslavich and to the dynasty of Polotsk in general. The attempt to date the device depicted on the so-called “Taman bracteates” to the first half of the 11th c. has also been questioned by some researchers who interpreted the bracteates as imitations of coins from the early reign of the Byzantine Palaeologue emperors – Michael VIII and Andronikos II of the late 13th and early 14th c. (Komar 2014, 30-31).

Some researchers tried to interpret devices other than the bident and the trident as personal and dynastic Rurikid emblems. According to Igor Sorokin, this is true of “*t*”- and “*f*”-shaped symbols identified on seals, heraldic pendants and graffiti on coins. They are observed for the first time not earlier than at the beginning of the 11th c. and not later than its final quarter. The “*t*”-shaped mark may have belonged to Yaropolk Izyaslavich († 1086; *cf.* see Fig. 16 [Yaropolk’s emblem]), while the “*f*”-shaped mark – to his younger brother Svyatopolk Izyaslavich († 1113). Other researchers have interpreted this mark as a struck through letter *zelo* of the Early Cyrillic alphabet – “S”. (Beletsky 2018c, 327; 2019, 116, 118). Karol Bołsunowski and Franciszek Piekosiński thought they could identify the design as an inverted S-shaped element (curved cross-barred staff), like the one seen e.g. in the coat of arms of Jan Kmita of Wiśnicz († 1376; *cf.* Piekosiński 1899 46, Figs. 44-45). Finally, Igor Sorokin attributes bidents with a circular stem terminal to prince Izyaslav Yaroslavich († 1078; *cf.* Sorokin 2017).

The evolution of the “Chernigov trident” – emblem of the princes of Chernigov descended from Svyatoslav Yaroslavich – was traced by Roman Bepalov. In his view, its form remained stable until the 1370s, that is, for more than two centuries. Bepalov allowed that identical emblems could have been used by several princes. According to his hypothesis the main modifications of the emblem were made in the 12th c. (Fig. 17), while at the end of the 14th c. a variant of a device of a type described as “Ч-O-I” (Fig. 17: 4) with an additional horizontal bar over the abbreviated middle prong was used by Roman Mikhailovich, prince of Bryansk as successor of princes of Chernigov (Fig. 17: 9; *cf.* Bepalov 2012a; 2018; *cf.* Tiguntsev, Guletsky 2018, 66, Fig. 5).

Some emblem attributions and patterns of evolution have been proposed by collectors. While definitely well acquainted with a large corpus of sigillographic objects these authors nevertheless vary in their understanding of history. The categorical nature of their findings, excessive confidence in their own arbitrary interpretations, setting the geographic factor above all others in making the attribution of emblems and seals, as well as a disregard for rigorous chronology, methods of dating and archaeological context, all reduce the academic value of these observations.

Olexandr Alf’orov, specialist in sigillography active in Kyiv, proposed a “fan-shaped” scheme of emblem inheritance in which a prince’s device had to resemble the design of his father’s device, but also differ from the device of his brothers. As a result, devices belonging to nephews would be closer in their design to the devices of their paternal uncles rather than to those of their first cousins (Alf’orov 2015, 112-113; *cf.* Fig. 18). While on the whole the conclusions of Alf’orov are close to those of Sergei Beletsky they are built upon general theoretical considerations rather than basing on actual material finds and apparently have not been used to establish the attribution of individual emblems. Its author allows the use of one and the same device by more than one prince.

Ultimately Olexandr Alf’orov proposed a typology of devices used by princes of Chernigov descended from prince Oleg (Fig. 19: I), and princes of Suzdal, descendants of Vladimir Monomakh (Alf’orov 2012, 31-34; 2015, 117, Stemma 4; *cf.* Fig. 19: II). Without substantiating his claim he attributed the trident to princes of Halych and Polotsk, and devices resembling the letter “Ж” to princes of Porkhov within the Smolensk dynasty (Alf’orov 2015, 120, 123; *cf.* Fig. 20). Another of his conclusions was that the rosette is a yet another dynastic emblem of the Rurikid princely clan, understood as a proto-heraldic device (Alf’orov 2012, 40; 2015, 126-128, Stemma 5; *cf.* Sili 2012; *cf.* Fig. 21). This obviously is the result of a confusion between the rosette and the heraldic star, each of which has a different origin. Olexandr Alf’orov is also in favour of a hypothesis that the flourishing cross evolved from the trident (cross over a crescent moon) to become yet another coat of arms of the Rurikid dynasty and Rus’ (Alf’orov 2015, 126). The 14th c. coat of arms of the Kyiv Land – a cross over two inverted triangles – is observed on coins and customs seals of a 14th c. princes (Fig. 20: 3). Undeniably, a strong point of Alf’orov’s research is his attempt to correlate the

many devices depicted on small lead seals to the system of devices in use during the 14th and the 15th c. (Fig. 22), its weak spot is the subjective and declarative nature of this relationship.

Dmitri Guletsky, amateur collector, published his ideas and a hypothetical reconstruction of the system of inheritance of devices used by the princes of Chernigov, Polotsk and Suzdal, as well as by the descendants of Vladimir Monomakh (Guletsky 2018, 129, Fig. 2; Tiguntsev, Guletski 2018, 66, Fig. 5; Guletsky, Doroshkevich 2018, 264-266; *cf.* Figs. 23-26). His attitude to the hypothesis on strict rules of emblem succession is one of skepticism. He is unwilling to take into account arbitrary interpretations of sigillographic data, in which he takes his cue from Igor Zhukov (Zhukov 2016). One of Guletsky's conclusions is that devices of the same form need not have been synchronous. Additionally to his typologies he has identified the six-armed cross as the emblem of the domain of Polotsk, attributed the devices reminiscent of the letter “Ж” to the princes of Volhynia, and N-shaped devices to the princes of Chernigov, from the first letter of the baptismal name of Svyatoslav Yaroslavich, founder of that dynasty – Nikolai (*cf.* Guletsky, Doroshkevich 2018, 156, 176, 199, 202). Guletsky based this attribution on the geographical distribution of small lead seals and seals with this device. No justification of chronology is given in his works. Last but not least, the same researcher has interpreted small lead seals of “Drohiczyn type” as devices used in sealing fur money, and treats them as numismatic objects, dating them to the times of Yaroslav the Wise, in Guletsky's view, the time of financial reforms that has no proof.

Two systems of Rurikid symbols developed by Vladimir Anokhin and Valeri Nechytyaylo († 2020), both from Kyiv, share a number of shortcomings. The authors write nothing about the rationale of attributions proposed for various emblems and give no arguments whatsoever in their support. This makes it next to impossible to verify these attributions. Their reconstruction lacks internal logic and uniform criteria for attribution which makes various versions irreconcilable (Beletsky 2018c, 97 f.).

Vladimir Anokhin has proposed attributions for tamgas and other personal devices identified on small lead seals which he dates to between the 10th c. and 1240, despite the fact that these sigillographic objects appear only at the end of the 11th c. His view is that the princely chancery in Kyiv issued a sealing device (boulloterion) to the state officials and to individuals authorized by the prince to apply his seal to bags of pelts (Fig. 27). In his reconstruction Vladimir Anokhin attributes to one and the same prince mirror image devices, and even completely disparate devices – of a bell-shaped and angular form.

Based on indirect data it is possible to identify the criteria used in selecting the emblems. During the 11th c. prince Svyatoslav Yaroslavich turned to the earlier, 10th c. tradition, choosing to use the bident of prince Svyatoslav Igorevich, adding to it a cross-bar on the right prong (Anokhin 2012, 28). Similarly, Svyatopolk Izyaslavich used a modified version of the device of his predecessor Svyatopolk the Accursed (Anokhin 2012, 29). According to the same researcher prince Vladimir Monomakh may have been using the tamga of Vsevolod, his father, and that of his uncle Svyatoslav during different periods of his reign (Anokhin 2012, 34).

Various forms of emblems reminiscent of the pike-pole are attributed by Vladimir Anokhin to the descendants of prince Rostislav Mstislavich, both from the line of his son Rurik and from the line of Roman. The other form considered by Vladimir Anokhin as characteristic of the descendants of Rostislav is the bell-shaped bident. He links the letter “S” with Smolensk, attributing the triskelion to Svyatoslav Ivanovich, 14th c. prince of Smolensk (Anokhin 2012, 59-61; *cf.* Rozanov S., Rozanov I. 2014). Vladimir Anokhin does not give his own typological system but on the basis of his publications (Anokhin 2012) it may be easily reconstructed for eleven generations of Rurikid princes (Fig. 28).

In the same way the method used by Valeri Nechytyaylo can be determined from indirect data. His attribution of emblems to individual princes apparently is based on the image of a patron saint and the prince's baptismal name with no attention paid to stylistic differences between seals and small lead seals (Nechyaylo 2013, 10). Nevertheless, these differences are important as they reflect chronological differences (for critical remarks see Beletsky 2019). On occasion he may be seen to use the “method of elimination” the later added on spurs and modifications made to the stem to reconstruct the original form of the emblem used by earlier generations (Nechyaylo 2019, 58). However, in most cases the grounds for attribution proposed by this author are unclear. The device attributed by Valeri Nechytyaylo to Daniel Romanovich is in the form of the letter “I”, with prongs on each side (double pike-pole [?]). In his view a device of this form is known from 13th c. signet rings from the Halych Land. However, these observations are obviously not enough. The system proposed by Valeri Nechytyaylo includes emblems of no more than 45 “grand princes of Kyiv” (Fig. 29).

With this we can close our review of attributions of Rurikid emblems to princes of different branches of the dynasty. Some of them contain bold and interesting assumptions. At the same time they are not free from numerous weak points. In most cases the attributions are made depending on a situation, using some selected examples, tied subjectively to a historical context. However, a single or even a handful of cases cannot serve as evidence. What is needed is either logical reasoning, or observation statistics, or both. To date, the only hypothesis which has a combination of the two is the one proposed by Sergei Beletsky. Free of internal contradictions this hypothesis continues to be improved and is close to completion. While the editors of this publication are well aware that some of Sergei Beletsky's observations are still open to discussion, they strongly recommend this researcher's work and compare his conclusions with those of other authors. We cannot hope to make progress in the study of small lead seals of "Drohiczyn type" without familiarity of Beletsky's fundamental concepts as they offer currently the best explanation of the evolution and attribution of the Rurikid emblems.

SIERGIEJ BIELECKI, ALEKSANDR MUSIN

ZNAKI RURYKOWICZÓW Z TERENU EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I WSCHODNIEJ: HISTORIA BADAŃ

Studia nad plombami „typu drohiczyńskiego” nierozzerwalnie wiążą się z tak dyskusyjną kategorią emblematów występujących w X-XIII w. na terenie Europy Wschodniej jakimi są znaki Rurykowiczów¹. Większość znanych znaków książęcych z XII-XIII w., które należy traktować jako emblematy osobisto-rodowe, było umieszczonych na plombach. Znaczna część tych plomb pochodzi z Drohiczyna, a występujące na nich znaki zasadniczo mieszczą się we wschodnioeuropejskim nurcie rozwoju symboli książęcych.

Należy podkreślić, że grupa znaków książęcych znanych z plomb drohiczyńskich nie ma analogii wśród znalezisk na innych obszarach wschodniej Europy i wykazuje bliskie pokrewieństwo. Prawdopodobnie znaki te należały nie tylko do przedstawicieli tej samej gałęzi dynastii Rurykowiczów, ale wręcz członków tej samej rodziny. Lokalny charakter szeregu znaków uzasadnia hipotezę, że właściciele owych znaków zajmowali stolce książęce, głównie na zachodnich terytoriach starej Rusi. Warto również dodać, że zachodnioeuropejskie plomby tekstylne, datowane na XIV-XV w., są znajdowane w Drohiczynie razem z plombami „typu drohiczyńskiego”, a to może wskazywać, że niektóre znaki Rurikowiczów, znane z plomb, jak i same plomby, mogą pochodzić z 2. połowy XIII lub nawet początku XIV stulecia, a co za tym idzie dowodzić, że jeszcze w tym czasie potomkowie Rurykowiczów kontrolowali te ziemie.

Najbliższym zadaniem w studiach nad znakami osobisto-rodowymi książąt z dynastii Rurykowiczów jest możliwie najpełniejsza ewidencja dostępnych plomb i dlatego też badania nad jednym i drugim powinny mieć charakter komplementarny, a obserwacje wymagają włączenia do zbiorczej monografii poświęconej plombom „typu drohiczyńskiego” rozdziałów dotyczących historii badań nad znakami Rurykowiczów z X-XIII w., funkcjonującym w nauce dociekaniom na temat ich znaczenia i pochodzenia, a także ich klasyfikacji, rozwoju i przynależności osobistej.

Znaki Rurykowiczów nie istniały same dla siebie. Oznaczano nimi różne obiekty, by zmanifestować własność, zaznaczyć wytworzone produkty, przedmioty politycznej reprezentacji oraz obiekty pamięci. W Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej przedstawienia znaków w formie tamg o kształcie dwu- i tryzuba pojawiają się na książęcych monetach, pieczęciach i plombach, rytach naniesionych na monety arabskie i bizantyjskie, broni, na obiektach sztuki, narzędziach pracy, kamiennych znakach pamiątkowych, naczyniach ceramicznych i ceglach użytych do budowy cerkwi, a także rytach na ścianach świątyń (Ryc. 1-6, 30-35, 37, 39, 41, 42, 44-50, 52, 55, 58, 60). W historiografii określa się je wspólną nazwą – znaki Rurykowiczów. Dzięki badaniom kilku pokoleń badaczy dowiedziono, że podstawą systemu staroruskich

¹ Materiał ilustracyjny oraz bibliografia do tego artykułu znajduje się na końcu części IV niniejszej monografii (*Ołowiane plomby „typu drohiczyńskiego” w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: problemy badawcze – ikonografia*), na stronach 579-601, 647-677.

znaków książęcych jest dwuzub. Jego ewolucja opierała się na zasadzie dodawania lub usuwania odnóg na zębach i nóżkach, które znak indywidualizowały. Ustalono, że znaki książęce na Rusi pojawiają się prawdopodobnie na przełomie IX i X w., a w XIII stuleciu, jak sądzi większość badaczy, wychodzą z użycia.

W studiach nad znakami Rurikowiczów można wyróżnić kilka wiodących tematów. Przede wszystkim są to kwestie dotyczące wymowy i interpretacji symbolu, osobistego lub rodowego znaczenia znaków, ich pochodzenia i przyczyn zaniku praktyki ich stosowania, związków między dwu- i tryzubem oraz przyczyny przejścia od dwuzuba do tryzuba pod koniec X w. i od tryzuba do dwuzuba w XII w., chronologii i osobistej przynależności znaków, zasady ich ewolucji w procesie dziedziczenia z pokolenia na pokolenie, oceny systemu znaków jako emblematów heraldycznych we wczesnośredniowiecznej Europie wschodniej, a także związku znaków Rurykowiczów z heraldyką Europy Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim z heraldyką polską, rusińską i litewską. Tym tematom poświęcono dotychczas obszerną literaturę.

Początki studiów nad znakami Rurykowiczów skupiały się nad kwestią znaczenia, wymowy i pochodzenia znaków i zbiegały się w czasie ze studiami nad pierwszymi monetami książąt z dynastii Rurykowiczów, tzn. przypadają na 1. połowę XIX w., a najstarsze monety starej Rusi – złotniki i srebreniki – są znane od końca XVIII w. (Sotnikova 1995, 128). Typologię monet, ich powiązania z konkretnymi panującymi oraz chronologiczne następstwo ustalił Iwan Tołstoj (Tołstoj 1882). Opublikowany w 1983 r. zbiorczy katalog ruskich monet z X-XI w. zawierał informacje o 334 numizmatach, z których większość pochodziła z dwóch skarbów – znalezionej w 1852 r. w Niżynie [Niżyn] na Czernihowszczyźnie (około 200 monet) i odkrytego w 1876 r. w Kijowie (około 120 monet; por. Sotnikova, Spasskij 1983). Nowa wersja katalogu zawierała informacje o 340 okazach podzielonych na 10 typów (Sotnikova 1995). Wśród monet z przedstawieniami znaków można wyróżnić 1) złote monety z imieniem księcia Włodzimierza, 2) srebrne monety z imieniem księcia Włodzimierza (typ I-IV), 3) srebrne monety z imieniem księcia Światopelka, 4) srebrne monety z imieniem „Petros”, 5) srebreniki z imieniem „Petor”, 6) srebreniki z napisem „Jarosławowe srebro”, 7) srebrne monety z napisem „Jarosławowe srebro” i łacińską literą „R”. Monety te są łączone z Włodzimierzem Wielkim, Światopelkiem Przeklętym i Jarosławem Mądrym.

Od samego początku znaki na monetach uznawano za zagadkowe i, podobnie jak plomby z Drohiczyzna, określano mianem „Sfinksa”. Iwan Tołstoj jako pierwszy opracował i przeanalizował główne nurty w interpretacji znaków na monetach. Podzielił te hipotezy na grupy: oznaki władzy, symbole handlowe lub religijne oraz formy heraldyczne (Tołstoj 1882, 165-185). Jego obserwacje kontynuował Aleksiej Oresznikow (Orešnikov 1894). Wiele hipotez i założeń zostało sformułowanych podczas rozmów i w prywatnej korespondencji.

Te historiograficzne notatki stały się podstawowym źródłem dla innych badaczy. Prawie niezmienione lub z niewielkimi uzupełnieniami zostały powtórzone w pracach uczonych dwudziestowiecznych (zob. np. Lichačev 1930; Taube 1929; 1939, 91 i n.; 1988, 184 i n.; Pasternak 1934, 52-53; Rybakov 1940; Oljančyn 1956; 1958; Rapov 1968; Sotnikova, Spasskij 1982; 1983, 14, 22; Ioannisjan 1983; Beleckij 2001b; 2001c; Pčelov 2001, 29 i n.; Soboleva 2005; 2006, 15-66 [szczegółowy przegląd ze stosunkowo pełną bibliografią]; Belov, Šapovalov 2008, 13 i n. [szczegółowy przegląd ze stosunkowo pełną bibliografią]; Molčanov 2008, 250-269; 2012, 437-447; 2017, 445-455; Zinčenko 2010; Volonyc', Rozanov 2013). Oceniając wymienione pozycje należy zwrócić uwagę na brak w niektórych z nich konkretnych odwołań i odpowiedniej bibliografii. Szczegółowy przegląd literatury dotyczącej badań nad znakami Rurykowiczów przygotował Arkadij Molczanow (Molčanov 1999; 2010; zob. także: Ioannisjan 1983), jednak i on nie uwzględnił wszystkich publikacji. Niniejsze studium ma na celu częściowe wypełnienie tej luki.

Na początek przypomnijmy główne hipotezy dotyczących interpretacji i pochodzenia znaków, z których większość zaprezentowano bez wiarygodnego uzasadnienia. Po Iwanie Tołstojowi kwestią znaków zajął się Michaił Taube, który zaproponował następujące usystematyzowane funkcjonujące hipotezy: znak może być symbolem władzy państwowej związanej z Bizancjum, znakiem o charakterze cerkiewno-chrześcijańskim, emblematem świeckim, wojskowym lub przedstawieniem heraldycznym czy numizmatycznym, monogramem, a także można go traktować jako ornament geometryczny (Taube 1939, 91 i n.; 1988, 184-186 [bez bibliografii]).

Interpretacja znaczenia znaków zawsze była ściśle związana z kwestią ich pochodzenia. Dziś wszystkie hipotezy należy podzielić na cztery zasadnicze grupy, odzwierciedlające związek między treścią emblematu a jego początkami. Pierwszą grupę można warunkowo nazwać „bizantyjską” lub „chrześcijańską”. Już pierwszy badacz monet staroruskich – Aleksandr Wojejkow widział w znaku (tryzubie) przedstawienie *trikiri* (świecznik na trzy świece) lub *panikadila* (żyrandol; por. Vojejkov 1816, 316). Bliskie, jeśli nie identyczne

poglądy mieli Stanislas de Chaudoir, Iwan Sacharow, Jakob von Reichel i Theodor Schubert (Langlois 1861, 102-107; Sacharow 1842, 29-31; Reichel 1843, 494; Schubert 1858, 32 i n.). Gustav Schlumberger dostrzegł w tym wyobrażeniu *akakię* – element szat ceremonialnych cesarzy bizantyjskich – rolę z popiołem, wykonaną z purpurowego jedwabiu, którą cesarz trzymał w lewej ręce podczas szczególnie uroczystych procesji jako symbol śmiertelności natury ludzkiej². Z kolei Siergiej Stroganow interpretował go jako fasadę świątyni chrześcijańskiej (Stroganoff 1861). Może zasugerował się przedstawieniem na późnośredniowiecznych monetach emitowanych w Kaffie na Krymie przez jej ówczesnych włodarzy Genuńczyków, z wybitym dodatkowo znakiem książąt litewskich (kolumny Giedymina?), jednak tradycja umieszczania wizerunku świątyni na denarach bitych w Europie Zachodniej istniała już w epoce Karolingów i Kapetyngów. Zdaniem Aleksieja Uwarowa, było to trzyczęściowe zwieńczenie bizantyjskiego berła cesarskiego – *dikanikion*, opartego na krzyżu. Uwarow próbował znaleźć analogie do tego przedstawienia w miniaturach bizantyjskich z jedenastowiecznych rękopisów, w szczególności na przedstawieniu cesarzowej Marii, żony Nikifora Botaniatesa (Uvarov 1863; Kondakov 1862; 1891, 171).

Istniały też inne sugestie i opinie, które łączyły go z kulturą chrześcijańską. Jakow Wołoszyński, Florent Gille, Victor Langlois i Adolf Tilésius de Tilenau interpretowali go jako sztandar lub chorągiew – labarum. Do tej grupy badaczy dołączył Emeryk Hutten-Czapski, choć opierał się na znajomości późniejszych monet z XIV w. (Vološinskij 1853; Langlois 1861; Tilésius de Tilenau 1864; Guten-Čapskij 1875, 4). Hildebrand Bartholomaei, a współcześnie Giergij Szapowałow widzieli w tym przedstawieniu kotwicę (Bartholomaei 1860; Langlois 1861, 206; Šapovalov 1992; 1997a, 125 i n.; 1997b; Belov, Šapovalov 2008), a Igor Myćko zaproponował, aby interpretować ową kotwicę jako symbol męczeństwa w Chersonesie Klemensa I, papieża Rzymu, czczonego przez chrześcijaństwo wschodnie i zachodnie (Myc'ko 2003; 2011, 70 i n., 76).

Karol Bołsunowski zasugerował, że znak został utworzony z liter alfabetu greckiego, które tworzyły monogram słowa Βασιλεύς (Bołsunowski 1908, 3-6; 1991). Jako chrystogram zinterpretowała tryzub Alla Choroszkiewicz, miało to podkreślać, że książę nie był już wtedy poganinem, ale władcą chrześcijańskim (Chroškevič 1993, 9 i n., 13; dzisiaj ta idea znowu znajduje zwolenników, zob. Komar 2016, 21-28). Usiłowania ujrzenia w tym znaku monogramu imienia ruskiego księcia bez wątpienia kontynuują tradycję zapoczątkowaną przez Polydore Vacquiera, który próbował interpretować monogramy imion cesarzy Bazylego II i Romana II na odlewanych brązowych monetach z Chersonesu jako inicjały kniazia Włodzimierza i księżniczki bizantyjskiej, Anny (Vacquier 1879). Według ironicznej uwagi współczesnych, hipoteza ta była tak śmiała, że nikt nie odważył się jej podważyć (Buračkov 1884, 126). Monogram „Włodzimierz na tronie” próbował zobaczyć w ornamentacyjnej plecionce tryzuba Jarosław Pasternak (Pasternak 1934, 36-43), co nie przeszkodziło mu w tym samym czasie dostrzec w tryzubie europejski protoherb, zapożyczony przez Słowian z antycznych kultur rozwijających się nad Morzem Czarnym.

Olgierd Wilczyński widział w nim rodzaj korony, która według jego opinii na temat monet kijowskich, mogła pochodzić z Bizancjum (Vilčinskij 1908, 45 i n.). Za pomocą symboli chrześcijańskich zewnętrzną formą monet cesarzy bizantyjskich i królów zachodnioeuropejskich z monetami ruskimi porównał w swoim mało znanym artykule Domet Oljanczyn (Oljančyn 1956; 1958).

Opinie twórców hipotez ulegały z czasem zmianom. I tak Arist Kunik początkowo przyjmował, że mamy tu do czynienia z gołębiem – symbolem Ducha Świętego (Kunik 1860; 1861; 1862; por. Bartholomaei 1860). Później jednak skłaniał się ku normańskiemu pochodzeniu znaku (zob. Tolstoj 1882, 182).

Wizerunek ptaka okazał się głównym motywem w hipotezach „normańskiej” lub „skandynawskiej”, która łączyła znak z północnymi wierzeniami pogańskimi. Jako pierwszy wypowiedział się na ten temat Bernhard Köhne, który uważał, że znak wywodzi się z wyobrażenia normańskiego kruka (Köhne 1859-1862, 72-76; por. Stoess, Tschernyschov 2019 28 i n.). W ogólnym zarysie poparł go Ture Arne (Arne 1911). Paweł Miliukow porównał znak z hełmami przedstawionymi na tapiserii z Bayeux, chociaż zauważył, że hełm nie jest przedstawiony na monetach normańskich i anglosaskich (Milucov 1889, 262 i n.). Adolf Tilésius de Tilenau, Piotr Sorokin i Aleksiej Oresznikow zinterpretowali znak jako europejski topór bojowy o dwóch ostrzach

² „Sur ses belles monnaies d'argent, imitées de celles des basileis, Vladimir le Saint s'est fait représenter en grand costume byzantin, couronne en tête. C'est certainement là la copie de la célèbre couronne envoyée par ses beaux-frères. De la main droite, le grand-prince de Russie tient le sceptre crucigère, de la gauche, un emblème qui pourrait bien être le curieux sachet de poussière mystique surnommé akakia”; por. Schlumberger 1900, 11.

– który autorzy określają jako „franciskę” o obłym kształcie (Orešnikov 1894, 308). Mikołaj Lewszynowski widział w tym symbolu oficjalny znak państwowy, wywodzący się z pisma runicznego i zatwierdzony przez władzę na monetach, które mogły być wytwarzane w Europie Wschodniej przez Waregów lub Słowian (Levšinovskij 1915, 250 i n., 258). Ze skandynawskim środowiskiem artystycznym i kamieniami runicznymi kojarzył również ten znak Michael Taube, zwracając uwagę na magiczne funkcje węzła-plecionki. Widział w znaku stylizowany wizerunek tryzuba morskiego, będącego odzwierciedleniem pogańskich wierzeń Skandynawów (Taube 1929; 1939, 109-112; 1988).

Dzisiaj związek tryzuba z wyobrażeniem ptaka stanowi podstawę hipotezy skandynawskiej, jednak kruk zmienił się w sokoła, a właściwie schematyczny motyw sokoła. Zdaniem Władimira Kułakowa tego drapieżnego ptaka należy łączyć ogólnie z kręgiem bałtyjskim (Kułakow 1985, 53-64; 1988), natomiast Bjorn Ambrosiani widzi zbieżność znaku tryzuba z symbolem na przedstawieniach trzewików pochew mieczy. Jest to jego zdaniem połączenie między stylizowanym sokolem na mieczach a symbolami podobnymi do ptaków ruskich Rurykowiczów, w których przy dobrych chęciach można dopatrzeć się ptaka z rozpostartymi skrzydłami (Ambrosiani 2001, 11-27). Chodzi o trzewiki pochwy miecza skandynawsko-wareckie typu I-2a-d wg Paula Paulsena, lub podgrupy B-1 i B-2 według Natalii Jeniosowej (Eniosova 1994), typu Ia i Ib według Przemysława Sikory (Sikora 2003, por. Janowski 2006) czy grupę GnI.1.1-3 według Siergieja Kainowa (Kainov 2009 82 i n., 85-93) (Ryc. 6: 6). Naukowcy w dalszym ciągu próbują uzasadnić hipotezę sokoła obecnością tego motywu na wczesnośredniowiecznych monetach (Rispling 1987; Lindberger 2001; Kovalev 2012; Gorlov 2017) i na kamieniach runicznych (Åkerström-Hougen 1981, 27 i nn.).

Hipoteza skandynawskiego pochodzenia znaku została ostatnio podważona przez Rune Edberga (Edberg 2001), który wiąże jego pochodzenie z Europą Wschodnią, przede wszystkim ze stepowymi kulturami koczowniczymi, w których takie tamgi były powszechne, w tym ze środowiskiem Chazarów. Charlotte Hedenstierna-Jonson zaproponowała hipotezę kompromisową. Według tej badaczki znak rodu Rurykowiczów należy interpretować jako połączenie chazarskich i ruskich symboli władzy, siły i zwycięstwa, jednak zdecydowanie powiązała ten symbol z ornamentyką ornitomorficzną trzewików mieczy wykonanych przez Rusów, w których widzi etnicznych Skandynawów (Hedenstierna-Jonson 2002; 2009, 169-175).

Trwają poszukiwania skandynawskich nawiązań do znaków Rurykowiczów, w tym znanych z rytów na monetach i znaków na heraldycznych zawieszki. Zawieszki tego typu są interpretowane jako znaki uwierzytelnienia – *jartegnir* (Molčanov 1976a; 1976b; 1996a; 1996b; Lönnroth 1999, 114). Niektórzy badacze uważają, że monety z przedstawieniem pojedynczych lub par heraldycznych rytów, w tym młotków Thora, pełniły taką samą funkcję jak zawieszki heraldyczne (Kulešov 2016; Kulešov, Gomzin, Plavinskij 2012). Wskazania na związki między znakami Rurykowiczów a symbolami religii skandynawskiej – młotem Thora i trykwertem, którym również przypisuje się znaczenie heraldyczne, można znaleźć i w innych publikacjach (Duczko 1995; 2014; 2016; 2018; Rozanov, Rozanov 2014). Niedawno Michael Neiß dopatrywał się znaku Rurykowiczów w ornamentach pokrywających skandynawskie fibule (Neiß 2015). Naszym zdaniem nie wszystkie z tych prób są uzasadniane w sposób przekonujący.

Ptak okazał się również motywem pożądanym w hipotezach o „lokalnym” (ludowym) charakterze staroruskiej heraldyki. Nikołaj Karamzin na monetach Jarosława Mądrego widział znak podobny do tryzuba, ale nie podjął się wyjaśnienia jego znaczenia i pochodzenia (Karamzin 1991, 28, 212), natomiast Stepan Gedeonov, Oleg Rapov, Siergiej Szirinski dostrzegli w nim schematyczne wyobrażenie ptaka – sokoła z podniesionymi pazurami, co odpowiada przyjętej przez nich hipotezie o bałtycko-słowiańskim lub obodryckim pochodzeniu Ruryka (Gedeonov 1876, 191-194; Rapov 1968; Širinsky 1968, 220). Obecnie teoria wywodząca znak Rurykowiczów od wizerunku ptaka jest popularna wśród nacjonalistów rosyjskich i słowiańskich, łączących imię Ruryk i tryzuba (jako zmodyfikowany obraz sokoła) z ornitomorficznym charakterem Raroga, znanego ze słowiańskiego folkloru, który uchodzi za starożytne bóstwo pogańskich Słowian (idea nawiązuje do: Gedeonov 1876, 191-194). Dodatkowym impulsem dla rozwoju tych hipotez stało się odkrycie w roku 2008 w Starej Ładodze glinianej formy do odlewania ornitomorficznych elementów zapieć używanych przy stroju skandynawskim, które pośpiesznie okrzyknięto „herbem Ruryka” (Kirpičnikov, Sarabjanov 2010, 79; Černov 2008-2010; por. Duczko 2014, 211-213).

Istnieją też inne hipotezy, które łączą znak z lokalnymi kulturami Europy Wschodniej. Marina Sotnikova uznała, że przedstawia on wieżę (Sotnikova 1995, 240-245). Wielu uczonych postrzega go z kolei jako święty i magiczny symbol, relikw pogańskich wierzeń (Soboleva 2005; 2006). Wariantem hipotezy o lokalnym

pochodzeniu znaku jest opinia o łączeniu tryzuba Rurykowiczów z tryzubami znanymi w starożytnej Grecji, a zwłaszcza z terenu Królestwa Bosporańskiego, które następnie zapożyczyły plemiona wczesnosłowiańskie (Pasternak 1934, 52-53; Rybakov 1953; Dračuk 1975; 1977; por. Amel'kin 2001, 252), a nawet o przynależności tryzubów do wschodnioeuropejskich „protosłowiańskich” kultur z okresu eneolitu (Bratko-Kutin'skiy 1990; 1992).

Z „ludową” hipotezą ściśle wiąże się etnograficzne ukierunkowanie badań nad znakami. Piotr Jefimenko jako pierwszy skojarzył znaki Rurykowiczów, znane wówczas z plomb z Drohiczyna, ze znakami własności, znakami towarowymi i znakami granicznymi, znanymi w kulturze chłopskiej na północy Rosji, które stopniowo przekształciły się ze znaków rodowych w znaki rodzinne i osobiste. Takie znaki nazywano „piętnami” lub „znamionami” (od archaicznego słowiańskiego słowa „пѣтно” / pyatno, tzn. znaku, którym cechowano konie i inną własność).

Uwzględniając szerokie tło etnograficzne zwrócił uwagę na kwestię ich dziedziczenia i zasady rozwoju w obrębie rodziny poprzez uzupełnianie znaku podstawowego przez dodawanie dodatkowych elementów. Na poziomie państwa badacz związał je z obiegiem pieniężnym jako swego rodzaju własnością państwową. W artykule podaje przykłady takich znaków wymienionych w latopisach i statucie litewskim. Wyszukał także hipotezę o pochodzeniu herbów szlachty polskiej ze znaków rodowych (Efimenko 1874).

To podejście, odnoszące się do zwyczajowego prawa i własności, było decydujące i wpłynęło na dalsze badania. Poparli je Arist Kunik i Iwan Tołstoj, którzy zgodzili się, że dwu- i tryzuby Rurykowiczów miały wywodzić się od rodzinnych znaków własnościowych i zostały zmienione w procesie dziedziczenia poprzez dodanie, usunięcie lub zmianę elementu figury (Tołstoj 1882, 158, 165-168, 179, 186). Myśl Piotra Jefimienki kontynuował w szczególności Ewpl Sołowiow, który wszedł z Jefimenką w polemikę odnośnie zasad rozwoju i ewolucji znaku, jednak pod wieloma względami powtórzył spostrzeżenia i wnioski tego ostatniego. Ograniczył swoje badania ściśle do kwestii prawnych, choć dokonał historycznej „wycieczki” w głąb dziejów turkijskich i podkreślił znaczenie znaków dla określenia własności przedmiotów tego samego typu. Był także jednym z pierwszych, który zbierał i opisywał tamgi na zabytkach pozyskanych metodami archeologicznymi. Specjalnie nie zajmował się znakami Rurykowiczów, jedynie krótko odnotował bezwarunkowy wpływ kultury wschodniej na znaki książęce, które uznał za rodzaj herbu porównywalny z herbami zachodnioeuropejskimi (Solovev 1885, 77 i n., 209 i n.).

Piotr Sorokin bezpośrednio zestawiał znak rodowy Rurykowiczów ze znakami rodowymi Udmurtów, uznając byt rodziny książęcej za bardzo podobny do bytu zwykłych ludzi, nazywając system znaków „prymitywną heraldyką”. Pomimo błędów w opisie i przypisywaniu znaków oraz samych monet książętom Włodzimierzowi i Jarosławowi, zasadniczo poprawnie określił ścieżki ich ewolucji (jego praca nie została opublikowana i znana jest dzięki recenzjom, zob. Orešnikov 1894, 306-309; Trutovskij 1900). Wspomniane teorie etnograficzne o pochodzeniu znaków rodowych łączyły pochodzenie znaków Rurykowiczów z terytorium Europy Wschodniej i ewolucyjnym rozwojem społeczności lokalnej lub wpływami wschodnimi.

Obserwacje te kontynuował Aleksiej Sidorow, który w latach 20. XX w. przeprowadził badania etnograficzne w kraju Komi, w tym w regionach Wym i Wyczegda. Zwrócił on uwagę na różnice w zasadach dziedziczenia i przedstawiania tamg jako znaków własności mężczyzn i tamg używanych przez kobiety podczas wytwarzania ceramiki. Jeśli znaki męskie zmieniały się zgodnie z określonymi zasadami, to żeńskie przechodziły z matki na córkę bez przekształceń (Sidorov 1929, 53).

Największe zainteresowanie budzi teoria „orientalna”, a w szczególności „stepowa” jako jej wariant. Dmitrij Samokwasow zaproponował jako pierwowzór tryzuba berło znane ze scytyjskich kopców królewskich (Orešnikov 1894, 304). Prawdopodobnie oparł się na błędnej koncepcji dziewiętnastowiecznej o pokrewieństwie Scytów i Rusinów. Iwan Tołstoj i Nikodim Kondakov dostrzegli w znaku figurę heraldyczną. Jednak pochodzenie znaku nie było związane z Bizancjum, ponieważ w tym przypadku znak otrzymany od Greków nie podlegałby zmianie. Porównali oni znak z orientalnym ornamentem kwiatowym i wizerunkiem kwiatu w rękopisach arabskich i irańskich (Kondakov, Tołstoj 1891, 167, 172). Z kolei Aleksiej Ilin porównał przedstawienia na monetach z monetami sasanidzkimi, na których umieszczono godło państwowe w postaci ołtarza z płonącym ogniem strzeżonym przez dwóch strażników (Il'in 1924, 6).

W tym samym czasie Nikołaj Lichaczew zauważył, że znaki Rurykowiczów są tego samego typu co niektóre tamgi lirowate Złotej Hordy z XIV-XV stulecia (por. np. Janina 1962b, 176-178; Fedorov-Davydov 2003, 45-54), chociaż przestrzegał przed wyciąganiem pochopnych wniosków na temat pochodzenia, zapożyczeń i wpływów na podstawie prostych zewnętrznych podobieństw. Jednocześnie nie wykluczył

możliwości poszukiwania znaków związanych z oznaczeniem rodu, jego własności i produkcji w kulturze chazarskiej (Lichachev 1930, 57, 108, 262-266; por. Solovev 1885, 209 i n.).

Wywody szkoły etnograficznej i domysły Nikołaja Lichaczewa stały się decydujące dla dalszego rozwoju rosyjskiej historiografii. W latach 1940-1950 rozpoczyna się nowy etap w badaniu znaków Rurykowiczów, związany ze studiami nad ich funkcją polityczną i gospodarczą, systematyzacją i identyfikacją zasad ewolucji w trakcie dziedziczenia, a także poszukiwaniem orientalnych pierwowzorów. Rola znaków w życiu gospodarczym i polityczno-administracyjnym starej Rusi została przeanalizowana w badaniach Borysa Rybakowa, który zaproponował nową atrybucję niektórych znaków (Rybakov 1940). Z kolei Grigorij Anpilogow badał nowe historyczno-etnograficzne podobieństwa ze znakami Rurykowiczów, w oparciu o średniowieczne źródła pisane (Anpilogov 1964).

Nowy poziom usystematyzowania i klasyfikacji znaków oraz przejście od próby odgadnięcia pierwowzoru do badania wzorców znaków używanych przez książąt z rodu Ruryka, a także sugestii przypisywania ich konkretnym książętom przedstawiono przede wszystkim w pismach Walentina Janina i Arkadija Mołczanowa (Janin 1956b; 1956c; Mołčanov 1974; 1985, por. Mołčanov 1976a, 3). Kolejny obszar badań był związany ze studiami nad konkretnymi przedmiotami z przedstawieniami znaków (Makarova 1986, 43, 44; Širinskij 1970). Jednocześnie znak został uznany za tamgę typu wschodniego, potwierdzającą własność tego samego rodzaju, zwłaszcza bydła. Rozwiązanie problemu naukowego, niezależnie od tego czy Rurykowicze znak ten przynieśli ze Skandynawii, czy nabyli go już na terytorium Europy Wschodniej, wyraźnie zmierzało ku tej drugiej możliwości (Olchovskij 2001; Mel'nikova 2008, 242; Mołčanov 2012, 445; 2017, 453).

W poszukiwaniu źródła znaku niektórzy badacze zwrócili uwagę na pewne analogie do dwu- i tryzubów Rurykowiczów w systemie znaków kultury sałowomajackiej i na zabytkach z Sarkela (Ščerbak 1959, 363-365; Artamonov 1962, 430; Janin 1970, 40 i n.). W tym przypadku badaczom nie przeszkadzały problemy z wiarygodnością chronologii zabytków z przedstawieniem znaków i możliwością w niektórych przypadkach odwrotnego wpływu znaków Rurykowiczów na lokalną kulturę po zniszczeniu Sarkelu i pojawieniu się miasta Biała Wieża związanego z Rusią (Ščerbak 1959, 364, 365). Jeszcze wcześniej Borys Rybakov (1940; 1953) zauważył semantyczne podobieństwo znaków Rurykowiczów do znaków znanych z terenu Królestwa Bosporańskiego, a także do znaków na dwóch zawieszkach z VI-VII w., które znaleziono nad górną Oką i na środkowym Naddnieprzu, a które jego zdaniem były znakami słowiańskich (antyjskich) wodzów i w zasadzie nie wykluczał możliwości wpływu na kulturę Słowian elementów kultury Daków i Sarmatów.

Hipoteza Nikołaja Lichaczewa o możliwym powiązaniu tamgi Rurykowiczów z grupami etnicznymi pochodzenia tureckiego i Kaganatem Chazarskim (Lichačev 1930, 266) również miała zdecydowany wpływ na poszukiwania analogii. Dzisiaj pogląd o wywodzeniu się dwuzuba Rurykowiczów z emblematów władzy Kaganatu jest niemal powszechnie akceptowany.

Obecnie przyjmuje się, że już w 2. połowie IX w. władcy starej Rusi zapożyczają zarówno tytuł kagana (chazarski tytuł głowy państwa), jak i symbol najwyższej władzy w formie dwuzuba. Dzięki zapisowi w *Annales Bertiniani*, pochodzących z końca lat 30. IX w. wiemy, że tytuł „hakan” był znany Rusom, jest więc mało prawdopodobne, aby zapożyczanie tytułu i obrazowego symbolu o prestiżowym znaczeniu miało miejsce w tym samym czasie; do pierwszego z tych zapożyczeń doszło co najmniej ćwierć wieku wcześniej (Konovalova 2001). Aż do lat 80. X w. forma znaku pozostawała niezmienną, co świadczy o jego rodowym charakterze dla wszystkich Rurykowiczów lub przynależności do głowy rurykowiczowskiego rodu – księcia kijowskiego. Znak przekształca się w osobisto-rodowy dopiero pod koniec X w. W rzeczywistości nie był godłem państwowym, ale służył jako symbol władzy centralnej uosabiającej księcia (Soboleva 2006; Mel'nikova 2008; Beleckij 2009).

Hipoteza ta ma własne tło historiograficzne, o którym należy pamiętać przy jej ocenie. Warto odnotować, że zdecydowane przekonanie rosyjskich uczonych o chazarskim pochodzeniu tamgi jest reakcją na zbieżne stanowisko historiografii europejskiej i amerykańskiej w tej kwestii, chociaż ani europejskie, ani amerykańskie środowiska naukowe nie interesowały się poważnie pochodzeniem i rozwojem znaków Rurykowiczów.

Jednym z pierwszych przedstawicieli międzynarodowej społeczności akademickiej, który pomysł ten poparł, chociaż stosunkowo ostrożnie, był Edward Keenan. Zwrócił on uwagę na podobieństwo tzw. tamgi Rurykowiczów do tamgi dynastii chazarskiej i dynastii Giraj, broniąc swojej hipotezy o braku dyskontynuacji w stosowaniu ruskich plomb, którą miał spowodować podbój mongolski (Keenan 1972; por. Halperin 1980, 496). W rzeczywistości nie powiedział nic nowego, a jedynie powtórzył obserwacje Nikołaja Lichaczewa,

Michaiła Artamonowa i Walentina Janina na temat podobieństwa, ale nie tożsamości znaków Rurykowiczów i niektórych tamg z Sarkela.

W tym samym czasie opublikowano spisany w języku hebrajskim chazarski dokument z X w., z synagogi w Kairze, znany jako „list kijowski”, w którym po raz pierwszy pojawia się hebrajska nazwa geograficzna QYFWB, identyfikowana z Kijowem, i napis w języku turskim na końcu, który zinterpretowano jako potwierdzenie tego dokumentu przez urzędnika chazarskiego, analogicznie do *vidimus* w praktyce kancelarii łacińskich (Golb, Pricak 1982; 1997; 2003). Porównano go z „dokumentem Schechtera” znanym też jako Dokument z Cambridge, który miał stanowić część korespondencji wymienionej w latach 50. lub 60. X w. między Chasdajem ibn Szaprutem, sekretarzem spraw zagranicznych kalifa Kordoby i kaganem chazarskim, Józefem (Schechter 1912/1913).

Te obserwacje zbiegły się z informacją z *Powieści dorocznej* o zapłacie „daniny chazarskiej” przez Polan zamieszkujących środkowe Naddnieprze, a także na temat bliskich związków w IX-X w. wspólnot słowiańskich Europy Wschodniej i chazarskiego Kaganatu (*Chronica ...* I, s. 16 i n., 19, 21, 24, 65; *Chronica ...* II, s. 9, 12, 14 i n., 17, 53; PVL I, s. 55, 58-60, 61, 84; PVL II, s. 216, 221, 223 i n., 227). Cały zespół dowodów zinterpretowano w duchu politycznej i wasalnej zależności Słowian od Chazarów. W XI w. tytuł kagana został użyty przez metropolitę Hilariona w „Słowie o zakonie i łasce” (*Слово о законе и благодати*) w odniesieniu do księcia Włodzimierza Wielkiego, a na jednym z rytów na ścianie soboru św. Zofii w Kijowie w ten sposób nazwano księcia Jarosława (Moldovan 1984; Vysockij 1966, 49-52).

Zarówno Simon Franklin i Jonathan Shepard zauważyli, że Słowianie zamieszkujący obszar lasostepu i pozostający w poprzednich pokoleniach we wspólnocie z Chazarami oraz ich sojusznikami, zostali wciągnięci w ich sieć kontaktów handlowych w tym samym czasie, gdy dostarczali daniny i wykonywali świadczenia na rzecz ich władców. Symbole władzy – tamgi – których używali książęta Rusi, są sugestywne pod tym względem. Plomby przedstawiają emblematy – warianty oparte na motywach zębów lub tryzubów – które przypominają te znalezione na stanowiskach chazarskich związanych z kaganatem. Używając symboli chazarskich Ruś Dnieprzańską mogłaby wzmocnić swoje roszczenia do legitymizacji, które od dawna dawał tytuł ich najważniejszego księcia – chagan lub kagan. Czy znaki miały być symbolami władzy kagana, czy pełniły mniej ważną funkcję pozostaje kwestią otwartą. Tryzub występuje na ziemiach chazarskich i mógł zostać zaadaptowany przez książęta Rusi, którzy pragnęli zdobyć związany z nim prestiż (Franklin, Shepard 1996, 120 i n.; zob. przekład rosyjski: 2000; 2009). Jednocześnie badacze odwoływali się wyłącznie do znanych już prac rosyjskich uczonych (Ščerbak 1959, 363-365; Artamonov 1962, 430; Janin 1970, 40 i n.), którzy jedynie analizowali podobieństwa między tamgami z Sarkela a znakami Rurykowiczów w oparciu o ich zewnętrzną zbieżność.

Jeśli początkowo uczeni wahali się czy są to symbole władzy kagana, czy też miały one inną, mniej ważną funkcję, to później jeden z nich doszedł do jednoznacznego wniosku: „The Rus’ debt to Khazar political culture is clear from this and other evidence, including the style of dual rulership, the title of khagan and use of variants of his trident-like authority symbol” (Shepard 2006, 56).

Podobne idee pojawiają się u innych badaczy. Według Omeljana Pricaka tryzub wywodził się z kultury Chazarów i został przejęty przez Ruś jako „pogański” symbol zwycięstwa charyzmatycznego władcy, a jego źródło jest pochodną chazarskiej koncepcji wyrażania władzy symbolem tamgi występującym na chazarskich monetach (Pritsak 1998, 81-89)³.

Niektórzy badacze odwołują się do kaganatu ruskiego jako pierwszej formacji politycznej Rusów, będącej wyrazem wasalnej polityki imperium chazarskiego w czasach przed panowaniem Rurykowiczów. W efekcie tamga mogła zostać przeszczepiona jako symbol dynastii Rurykowiczów w alternatywie do Āšīnā, panującej dynastii chazarskiej (por. Golden 1982; Noonan 2001; Szili 2013; Hanak 2014, 136 i n.).

Borys Żiwkow zasugerował niedawno, iż prawdopodobnie nie tylko silny wpływ stepowy, ale także pragnienie władcy chazarskiego by podporządkować sobie miejscowe ludy można uważać za przyczyny używania przez niektórych Rurykowiczów tytułu kagana oraz tamgi (tryzuba). Jego zdaniem tryzub od czasów starożytnych był typowym symbolem władzy na stepach i w Azji Środkowej (Zhivkov 2015, 275).

To właśnie ta wersja pochodzenia znaków Rurykowiczów została ostatecznie przyjęta przez historiografię wschodnioeuropejską. Stało się tak równoległe z kategoriowym odrzuceniem idei zależności Rusów od Chazarii. Powodem było przede wszystkim ideologiczna postawa starszego pokolenia badaczy,

³ W rzeczywistości przypominający „gałąź” („twig”-sign), niemal symetryczny symbol, występujący na chazarskich monetach IX w. z przedstawieniem tamgi ma niewiele wspólnego ze znakami Rurykowiczów i może być także interpretowany jako starsza forma występującej na północny Europy runy oznaczającej R (dyskusja zob. Pricak 1998, 26 i n.; Kovalev 2005, 227-230).

wobec której nie potrafili się zdystansować (Novoselcov 1982; 1990; 1991; Toločko 2001; 2008; Sedov 1998; 1999; Semenov 2010; na temat prawdopodobnego wpływu szowinizmu i antysemityzmu na te teorie naukowe zob. Torpusman 2019).

Ponadto, aby potwierdzić tę wersję genezy znaków Rurykowiczów, niektórzy rosyjscy badacze wyrazili przekonanie, że zapożyczanie tamgi z innych kultur stepowych niż chazarska jest niemożliwe z przyczyn chronologicznych lub kulturowych. W historiografii można spotkać twierdzenie, że inne systemy znaków znane na terenie Eurazji pojawiają się kilka wieków wcześniej niż znaki Rurykowiczów i nie obserwuje się żadnych powiązań między nimi. To z kolei nie pozwala na uznanie ich za źródło systemu symboli społecznego prestiżu średniowiecznej Rusi. Proste dwuzuby podobne do ruskich znaków książęcych seryjnie występują jakoby tylko wśród rytów Chazarii datowanych na wieki VIII-IX. Jak już wspomniano, podobieństwo znaków książęcych i chazarskich tamg łączy się z ogólnym wyobrażeniem o wpływie Chazarii na tworzenie struktur ekonomicznych i politycznych skandynawsko-słowiańskiej wspólnoty w Europie Wschodniej. Tryzuby mogły dostać się na teren Chazarii z sassanidzkiego Iranu i są traktowane jako wkład kultury irańskiej w kulturę Europy Wschodniej. Były to symbole święte i magiczne odpowiadające idei świętości władcy (Soboleva 2006; Mel'nikova 2008, 241-249; Bieleckij 2009; z odsyłaczami do: Pletneva 1967; Flerova 1997; 2001).

Naszym zdaniem hipoteza, że Rusowie mogli zapożyczyć swój system symboli od Chazarów, nawet jeśli Chazarowie rzeczywiście używali dwu- lub tryzubów, jest nieuzasadnionym uproszczeniem procesu historycznego. Nie bierze pod uwagę różnorodności kontaktów ludności Europy Wschodniej w IX-X w. z ludami stepowymi i wielowariantowego rozwoju systemów znaków we wczesnym średniowieczu.

Jak przyznają zwolennicy wyłącznie chazarskiego pochodzenia tamg Rurykowiczów, znaki podobne do tamgi znane są nie tylko w Chazarii, ale występują też na zabytkach kultury sałtowomajackiej. Są obecne na zabytkach datowanych na I. ćwierć I tysiąclecia n.e. z terenu Królestwa Bosporańskiego, spotyka się je też i u innych ludów turskich, na przykład w Mongolii, Turcji, Chakasji, Bułgarii Nadwołżańskiej i Bułgarii (na ten temat zob. Rintchen 1954; Solomonik 1959, 168 i n.; Vainberg, Novgorodova, 1976; Kočkina 1989; Kyzlasov 1994, 228-230; Jacenko 2001, 31-60, 105 i n.).

Jednak w niektórych regionach, na przykład w Bułgarii w IX-X w. (Dončeva-Petkova 1980, 168, 170) i w Bułgarii Nadwołżańskiej czasowo znaki te odpowiadają pojawieniu się znaków Rurykowiczów. W Bułgarii Nadwołżańskiej, występują jako znaki garncarskie, spotykamy je na monetach, kiścieniach rogowych i kamiennych stelach z X w. Znany jest turski runiczny grafem, przypominający odwrócone cyrylicie „A” z różnymi opcjami uformowania wewnętrznej poprzeczki. Przypuszczalnie była to tamga panującej rodziny książęcej (Fasmer 1926; Kovalevskij 1954, 48; Janina 1962a; Kachovskij, Smirnov 1972, 59; Kokorina 1989, 93; 2002, 160, 205 i n.; Achmecjanov 1999, 314 i n.). Znaki podobne do dwu- i tryzubów Rurykowiczów są znane z terenu Siedmiorzeczca w Azji Środkowej, w tym – co ma dla was istotne znaczenie – datowane na VIII-XI w. (Bajpakov, Ternovaja 2003).

Dyskusyjna jest także chronologia znaków znalezionych na terenie dawnej Chazarii. Niektóre znaki z Sarkela mogą być konsekwencją wpływu odwrotnego, tzn. średniowiecznej Rusi na lokalną kulturę, począwszy od 2. połowy X w. Nie wszystkie znaki pochodzące z regionów, które znalazły się w orbicie politycznych wpływów Chazarii, mogą być bezpośrednio związane z rządzącą tam elitą. Znaki na kamiennych blokach w twierdzy Chumarńskiego Gorodiszczca w Karaczajo-Czerkiesji są reprezentowane głównie przez dwu-, a nie tryzuby. Najprawdopodobniej są związane z lokalnym środowiskiem kulturowym i kulturą Alanów, a nie z symboliką chazarską (Bidžiev 1983, 86, Ryc. 51).

Jednocześnie Walentina Fliorowa nie wyklucza, że tryzuby chazarskie mogłyby służyć jako plemienna lub oficjalna tamga związana ze statusem właściciela i jego przynależności do klanu, który niekoniecznie należał do dynastii rządzącej w Chazarii (Flerova 2001, 54). Tak więc tryzub chazarski niekoniecznie był związany z kaganami.

Badacze nie zawsze zwracają uwagę na fakt, że pierwotnie głównym znakiem Rurykowiczów był tryzub, a nie dwuzub, który rzekomo był symbolem potęgi władców chazarskich. Christian Raffensperger pisze, że symbol Rurykowiczów, pierwotnie tryzub, za Światopełka traci ząb środkowy, a na jednym z bocznych otrzymuje krzyż (Raffensperger 2012, 34).

Jednocześnie Roman Kowalow zaznacza: „[...] triden-tamga symbol appearing on some Khazar coins, was placed where Muslim rulers usually wrote the names and titles denoting their power over their lands coins and claims that they symbolize the »ruling house at the time the coins were issued«” (Kovalev 2005, 226

i n.). Zróznicowanie znaków władzy wśród Rurykowiczów, wśród których jako pierwszy pojawił się dwu-, nie tryzub, sprawia że badacze bardziej ostrożnie podchodzą do hipotezy dotyczącej zapożyczenia symboli władzy używanych w Europie Wschodniej bezpośrednio i wyłącznie z Chazarii.

Trwa polemika dotycząca interpretacji tytułu kagana wśród Rusów i są wyrażane wątpliwości co do istnienia tzw. kaganatu ruskiego. Tytuł kagan wśród Rusów niekoniecznie wskazuje na istnienie przedpaństwowej formacji politycznej – „kaganatu”. Źródło wspominające o *chacanus* wśród Rusów, fragment w *Annales Bertiniani* (pod r. 839)⁴, nie jest przekazem pewnym i budzi wątpliwości co do interpretacji określenia *chacanus* jako kagan. Możliwe, że pod określeniem *chacanus* kryje się nazwa z własnej skandynawskiej tradycji. Warto dodać, że zapis *cacanus* jest również często używany dla awarskiego *qaghan* (Garipzanov 2006; Kolditz 2017).

Obligatoryjny związek między znakami Rurykowiczów i emblematami chazarskimi, na który nalegają niektórzy badacze, ignoruje ogólny kontekst rozmieszczenia znaków osobistych na występujących masowo przedmiotach życia codziennego w Europie Wschodniej w wieku X, przede wszystkim znaki garncarskie na naczyniach ceramicznych (Gorjunova 2014). Znaki te są następstwem wpływów stepowych z Azji Środkowej, gdzie tamga była najczęstszym symbolem własności. Mogła ona zostać przeniesiona na początku pierwszego tysiąca przez Sarmatów, a następnie – Alanów. Jej pojawienie się u Rusów i Słowian można wiązać nie z polityką, ale z rozwojem społeczno-kulturowym (por. Voroniatov 2014). Zasadniczo pozostaje ono w zgodzie z ogólnym wpływem kultury koczowniczej na populację zamieszkującą obszar lasostepu Europy Wschodniej.

W rezultacie, jak podkreśla Arkadij Mołczanow, związek między używaniem tamg a używaniem tytułu kagana jest u Rusów iluzoryczny i tak naprawdę niczym nie poparty. Obecnie badacze nie są w stanie prześledzić pochodzenia chazarskiego symbolu w formie dwuzuba. Nie udało się również znaleźć żadnych chronologicznych wzorców i reguł genealogicznych w procesie zmian znaków w Chazarii (Mołčanov 2012, 445; 2017, 453). Trzeba przyznać, że dziś związek między znakami Rurykowiczów i symboliką chazarską jest tylko jedną z hipotez i to nie najbardziej przekonującą, chociaż podziela ją Siergiej Bielecki, współautor tego tekstu. W zasadzie związek ten opiera się na dość ogólnikowych hipotezach na temat istnienia politycznego związku między Rusami a Kaganatem Chazarskim. Racjonalnym byłoby przyjęcie opinii, że pojawienie się tamg-dwuzubów, jako ogólnego symbolu własności i władzy wśród Rurykowiczów było wynikiem częstych i różnorodnych kontaktów gospodarczych, społecznych i politycznych między Rusami a koczownikami w IX-X w.

Wróćmy do innej, niewątpliwie interesującej, ale nie najważniejszej kwestii w badaniach nad znakami Rurykowiczów. A mianowicie czy są one prymitywnymi tamgami, emblematami używanymi przez wczesnośredniowieczne społeczeństwo, czy może emblematami książąt wschodnioeuropejskich? Innymi słowy czy system znaków Rurykowiczów można uznać za system heraldyczny i porównać go z europejskim? W opinii badaczy odpowiedź na to pytanie zależy od tego, czy w przypadku znaków obowiązywały ścisłe reguły dziedziczenia z ojca na syna. Okazuje się jednak, że warunek ten jest konieczny, ale niewystarczający.

Na temat wzajemnych odniesień znaków Rurykowiczów i heraldyki zdania są podzielone. Siergiej Bielecki, jeden z autorów niniejszego tekstu, podkreśla heraldyczny charakter systemu znaków Rurykowiczów. Jego zdaniem w X-XIII w. znaki te były dziedziczone według ściśle określonych reguł. Począwszy od Igora, syna Ruryka, po Jaropełka, syna Światosława, funkcjonowało bezpośrednio dziedziczenie rodowego tryzuba. Znak Rurykowiczów zaczął się zmieniać wraz z pokoleniem synów Światosława, przekształcając się z rodowego w osobisto-rodowy. Jaropełk Światopełkowicz, za życia ojca, posługiwał się dwuzubem z przekrzyżowaną nóżką, a rodowego dwuzuba przyjął dopiero po śmierci rodzica. Oleg używał dwuzuba z rozwidloną nóżką. Włodzimierz już za życia ojca posługiwał się try-, a nie dwuzubem, do którego jako bastard nie miał prawa. W przyszłości przedstawiciele różnych gałęzi rodu Rurykowiczów przestrzegali następujących zasad: najstarszy syn zmienił kształt nóżki znaku ojca, zaś młodszy kształt zęba. Chociaż Siergiej Bielecki uznaje różnicę między systemem znaków książęcych a heraldyką zachodnioeuropejską, to uważa znaki Rurykowiczów za najstarsze emblematy Rosji (Belkij 2000; 2008). Jego opinia w całości bazuje na hipotezie Nikołaja Lichaczewa, który w oparciu o własną definicję heraldyki „feudalnej” ruskiej i polskiej porównał procesy formowania się średniowiecza. Utrzymywał, że

⁴ Por. „[...] qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chacanus vocabulo [...]” (*Annales Bertiniani*, s. 19-20 [s.a. 839]; *The Annals of St-Bertin...*, s. 157; na ten temat zob. Franklin, Shepard 1996, 29-32; Duczko 2006, 17-54).

mimo różnic między systemem zachodnioeuropejskim a polskim i rosyjskim, można je ostatnie zdefiniować jako systemy heraldyczne. Przy tym twierdził, że prawo do „znaku heraldycznego” czy herbu mają nie tylko Rurykowicze (Lichačev 1930, 213).

Odnośnie tej kwestii w dzisiejszej nauce rosyjskiej funkcjonują dwa stanowiska. Zdaniem jednych badaczy system znaków Rurykowiczów można uznać za system heraldyczny średniowiecznej Europy Wschodniej. W przyszłości niektóre emblematy występujące na pieczęciach książęcych rozwinęły się w nowożytne herby ziemskie (Vilinbachov 1983; 1997; 2001). Zdaniem innych, skłaniających się ku drugiej opcji, do znaków Rurykowiczów jako systemu heraldycznego należy podchodzić sceptycznie. Można tu wyróżnić dwa podejścia: metodologiczne i teoretyczne.

Zdaniem badaczy stosujących podejście metodologiczne hipotetyczne zasady dziedziczenia znaków są zmienne, co oczywiście nie wystarcza, by uznać znaki-emblematy Rurykowiczów za herby. Zdaniem Arkadija Mołczanowa zaproponowane przez Siergieja Bieleckiego reguły dziedziczenia znaków są logiczne. Jednak logika, na podstawie której je zrekonstruowano, nie zawsze uwzględnia możliwe, nieprzewidywalne zmiany znaku związane z dynastyczną rywalizacją lub uzurpacją emblematu (Mołčanov 2012, 445; 2017, 453).

Jednocześnie wybitna prostota formy znaku, przedstawianego od końca XI w. pojedynczą linią, znacznie ogranicza możliwość jego ewolucji w procesie dziedziczenia. Najprostsze techniki stosowane w wykonywaniu rysunku tamg na przedmiotach, a także zakres ich wykorzystywania w życiu społecznym i gospodarczym ogranicza nie tylko liczbę możliwych wariantów przedstawień, ale także liczbę możliwych sposobów modyfikacji. Naukowcy podkreślają, że z definicji tamga nie jest znakiem indywidualnym i w procesie dziedziczenia może podlegać zmianom. Ponadto dobrze znane detale tamg, takie jak dodatkowy ząb, kształt nóżki, dodatkowe przekrzyżowania, krzyż, same w sobie nie poddają się konkretnej interpretacji. Tym samym nie wskazują na konkretne prawa, które właściciel tamgi nabywał z racji urodzenia lub małżeństwa (Pčelov 2019).

Z teoretycznymi podstawami heraldyki wiąże się inne podejście, kwestionujące heraldyczny charakter symbolicznych systemów w Europie Wschodniej okresu średniowiecza (zob. np. Kamenceva, Ustjugov 1974, 5; Soboleva 1981, 3; Bušin, Maščenko, Juzvenko 2001, 8; Medvedev 2003). Herb jako znak ma bardziej charakter indywidualny i wskazuje na rodzinną, rodową historię. Przyjmuje się, że herby, to barwne emblematy o charakterze indywidualnym oraz korporatywnym, które zachowują pierwotne różnice między dwoma typami emblematów: *écus i bannières*. Herby powstawały zgodnie ze ściśle określonymi regułami i tradycjami, tak pisanymi, jak i niepisanymi i były prawnie chronione.

W samej rzeczy system heraldyczny można opisać jako system emblematów, w którym używa się specjalnego języka związanego ze specyfiką obrazu, strukturą herbu, jego ostateczną formą i blazonowaniem. Jest to język symboli odzwierciedlający rzeczywistość umowną, która nie jest tożsama z językiem znaku. Znak jest abstrakcyjny, emblemat konkretny i wskazuje na osobę lub grupę, a herb jest szczególnym przypadkiem emblematu stworzonego zgodnie z pewnymi regułami, z których jedną z podstawowych są tynktury. Istotną rolę odgrywa związek języka heraldyki ze sferą działań wojennych oraz stosunkami wojskowymi i systemem lennym. Wspomniane wyżej czynniki odróżniają heraldykę od wszystkich systemów emblematycznych, które istniały kiedykolwiek lub funkcjonują obecnie, a sugerowane przez archeologów postrzeganie dawnych systemów emblematycznych jako systemów heraldycznych można uznać za nadużycie (Medvedev 2003, 398; por. Pastoureau 1976, 282; 2009; zob. klasyczny średniowieczny traktat o heraldyce jako sztuce koloru, Douet-d'Arcq 1858).

Jednocześnie wpływ współczesnej teorii tożsamości i historii społecznej na heraldykę jako naukę prowadzi do zawężenia luki między nią a jej „siostrzaną dyscypliną” – emblematyką, co znajduje odzwierciedlenie w najnowszych publikacjach (Gil *et al.* 2014; Hablot 2019). Zarówno herby, jak i emblematy są traktowane jako znaki tożsamości, co prowadzi do utraty specyfiki herbu jako szczególnego rodzaju emblematu.

Jednak pomimo nowych tendencji do zawężania związków między heraldyką i emblematyką należy ponownie zastanowić się nad różnicami między europejskimi herbami i znakami Rurykowiczów funkcjonującymi w średniowiecznej Europie Wschodniej. Trudno je traktować jako klasyczne herby *sensu stricto*, mimo że w swoim czasie rozważano hipotezy o pochodzeniu herbów europejskich ze Wschodu (por. Prinnet 1912), podobnie jak hipotezy o takim pochodzeniu znaków Rurykowiczów. W tym miejscu należy wymienić następujące różnice. Zasadnicza podstawowa niezmiennność herbu używanego w Europie Zachodniej stoi w sprzeczności ze stałą ewolucją i zmiennością tamg wschodnioeuropejskich. Ponadto nie znany przypadków, by znaki Rurykowiczów pełniły funkcję symboli państwowych, a ich łączenie ze sferą

wojskowości jest raczej wyjątkiem niż regułą. Praktycznie nie były przedstawiane na broni, poza kiścieniami, i rzadko, grotami strzał oraz żeleźcami toporów. Zupełnie nie występują na mieczach – najważniejszym rodzaju oręża średniowiecznego. Próby doszukiwania się podobieństw między plecionką zdobiącą znaki Rurykowiczów, a ornamentyką na tak zwanej szabli Karola Wielkiego, należy uznać za przesadę i nadinterpretację (Komar 2016, 6, 8).

Proste, wręcz prymitywne formy znaków, pozbawionych barwy i rozwiniętego systemu elementów dodatkowych, kontrastują z normami i praktyką herbów zachodnioeuropejskich. Warto podkreślić, że zachodni system heraldyczny niemal od zarania jest potwierdzony prawem pisanim. Z kolei system znaków w Europie Wschodniej opierał się na prawie zwyczajowym. Jego reguły proponowane przez badaczy są czasami kontrowersyjne i dyskusyjne. Podkreślmy, że autorzy niniejszego tekstu są zwolennikami tezy o związku między systemem znaków Rurykowiczów a heraldyką.

Jest jeszcze jeden ważny moment w dziejach znaków Rurykowiczów, również związany z ich definicją jako symboli heraldycznych i herbów. Nie można nie zwrócić uwagi na jeden oczywisty, chronologiczny zbieg okoliczności. Znaki Rurykowiczów zanikają w Europie Wschodniej, kiedy w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej herby jako zjawisko heraldyczne zaczęły się szybko upowszechniać, tj. w 2. połowie XIII-XIV w.

Obecnie funkcjonują dwie hipotezy wyjaśniające zanik znaków Rurykowiczów. Według niektórych badaczy odpowiadał za to kryzys heraldyczny rozumiany jako kryzys zasad ewolucji znaków w procesie ich dziedziczenia. Funkcjonujący emblematyczny system zmian tamgi polegający na przekształcaniu zęba lub nóżki, w XIII w. wyczerpał już wszystkie możliwe kombinacje. W rezultacie możliwość tworzenia nowych wariantów dwu- i tryzubów z wyraźnymi cechami przynależności indywidualnej doszła do kresu (Janin 1956b, 16; Molčanov 1985, 83), zaś niemożność odróżnienia znaków różnych książąt sprawiła, że z punktu widzenia społecznego i politycznego straciły one sens.

Według innej hipotezy liczba kombinacji różnych form zębów i nówek jest praktycznie nieograniczona, co kryzys wyklucza. Za przyczynę zaniku znaków Rurykowiczów jej zwolennicy uznali rozpad systemu władzy w Europie Wschodniej w wyniku najazdu Mongołów. Czynnikiem dodatkowym upadku tradycji posługiwania się tymi znakami mógł być oficjalny zakaz chanów mongolskich zakazujący ich używania. Wiadomo, że niektóre tamgi mongolskie i tatarskie przypominały znaki Rurykowiczów. Właśnie, to mogło skłonić stepowych najeźdźców do wydania władcom ziem podbitych zakazu posługiwania się znakami podobnymi do ich własnych, które u nich były wyznacznikiem wysokiego prestiżu społecznego (Lichačev 1930, 213; Orešnikov 1930, 108; Molčanov 2012, 445; 2017, 453; por. także niżej s. 552).

Ta piękna hipoteza, łącząca koniec epoki znaków Rurykowiczów, wywodzących się z tradycji Wschodu, z nowymi z tego Wschodu wpływami, ma swoje wady. Oczywiście byłoby błędem niedocenicenie stopnia wpływu chanów mongolskich na kulturę polityczną ich wasali – książąt moskiewskich. Jednakże znaki podobne do tamg nie wszędzie wyszły z użycia. Wiadomo, że w 2. połowie XIV w., a być może aż do samego początku XV w. na monetach książąt kijowskich i nowogrodzko-siewierskich, naśladowujących monety dynastii Dżoczi, władców Złotej Ordy, pojawiają się charakterystyczne przedstawienia imitujące kontrmarki (znaki dodatkowe wybite na już istniejących). Są one interpretowane przez badaczy jako uproszczony obraz świątyni chrześcijańskiej lub jako tamga w formie kotwicy z krzyżem (kwitnący krzyż). Ta ostania jest zwykle kojarzona z księciem briańskim i nowogrodzko-siewierskim, Korybutem-Dymitrem Olgierdowiczem (1370-1380, 1380-1390). Jednak znak, który można przypisać kijowskiemu księciu Włodzimierzowi Olgierdowiczowi (1362-1389), łączy „tamgę w kształcie kotwicy” i specyficzny tryzub z czaszą w formie odwróconego dzwonu i krzyżem na środkowym zębie. Naukowcy sugerują, że Olgierdowicze mogli odziedziczyć ten znak po książętach czernihowskich lub riazańskich (ten temat zob. Antonovič 1878; Bolsunovskij 1889, 4, 6; Dogel 1913; Soboleva 1970; Kotljarskij 1971; Klimovskij 2007; Chromova 2007; 2008; 2009; 2010; 2012; 2016; Zajcev 2010).

Wiadomo również, że nie później niż w latach 70. XIV w. tamga w formie tryzuba z krzyżem na jednym zębem i odnogą na zewnątrz na drugim oraz skróconym zębem środkowym pojawia się jako prawdziwa kontrmarka na monetach dynastii Dżoczi. Niektórzy badacze kojarzą jej pojawienie się z księstwem riazańskim (Zubkov 1959, 110, 116, Ryc. 3:10; Šorin 1971). Możliwe, że znak ten wywodzi się z dynastii książąt czernihowskich – potomków księcia Wsiewołoda Olegowicza († 1146), a pod koniec XIV w. posługiwał się nim książę briański, Romana Michajłowicz (zob. Bespalov 2012a; 2012b; por. Bespalov 2018).

A zatem, mimo przeobrażeń tryzub Rurykowiczów i znaki, najprawdopodobniej pochodne od niego, były używane przez władców Europy Wschodniej i zachowały swoje znaczenie polityczne aż do przełomu XIV i XV w. Możliwe, że w kontekście konfrontacji kulturowej i politycznej ze Złotą Ordą użycie dwuzuba jako kontmarki na monetach Ordy lub ich naśladownictwie służyło wyrażeniu tożsamości regionalnej i politycznej. W tym samym czasie przedstawiciele dynastii Giedyminowiczów mogli używać emblematów wywodzących się ze znaków Rurykowiczów lub związanych z nimi, aby podkreślić swoje prawa do księstw kijowskiego, nowogrodzko-siewierskiego w ramach sukcesji władzy politycznej.

Mamy do czynienia z jeszcze inną sprzecznością historyczną. Na ziemiach Europy Środkowo-Wschodniej, które niegdyś znajdowały się pod kontrolą Rurykowiczów, a później znalazły się w obrębie Królestwa Polskiego i Księstwa Litewskiego sytuacja polityczna była inna. Jednak i tu można zaobserwować wyjście znaków Rurykowiczów z użycia lub przynajmniej ich znaczącą transformację, chociaż znaki te były zdecydowanie używane w 2. połowie XIII w. Wnosząc z zachowanych kopii dokumentów książę Lew (1264-circa 1301), aż do początku XIV w. używał do uwierzytelnienia swoich dokumentów pieczęci „z zębem” (*signum ad modum dentis, sigillum dentale*), oczywiście był to dwuzub (Daškevič 1993; Janeczek 2002, 180 i n., 189).

Co więcej, na ziemiach Ukrainy i Białorusi ma miejsce zjawisko inne. W ramach rodowej, szlacheckiej heraldyki XV-XVII w., zachował się system znaków, prawdopodobnie związany ze znakami Rurykowiczów, lub przynajmniej porównywalny z nim. Pytanie o bezpośrednie przejęcie przedstawień występujących na herbach z emblematyki Rurykowiczów pozostaje w nauce współczesnej nie tylko bez odpowiedzi, ale bardzo często nie jest zadawane. Jednakże znajomość charakteru i cech tych przedstawień wskazuje na ich bliskość (zob. przedstawienia znaków porównywalnych do znaków Rurykowiczów na pieczęciach i herbach w publikacjach Olega Odnorożenko [Ukraina] i Alaksieja Szalanda [Białoruś], np. Odnorożenko 2007; 2008; 2009a; 2009b; 2010; 2018; Šalanda 2014, 19, 25, 31, 55-59, 75 i n., 90 i n., 104 i n., 160-164; por. Šalanda 2012, 5-11; zauważamy, że Alaksiej Szalanda uważa za znak rodowy Rurykowiczów późnośredniowieczne wyobrażenie jeźdźca – Pogoń, por. Šalanda 2014, 113; o litewskim godle Kolumny, które naszym zdaniem mogą być typologiczne lub genetycznie związane ze znakami Rurykowiczów, zob. Vjaroukin-Šeljuta 2007, 21; Šalanda 2012, 42-45, 83 i n., 117). Możliwość przechodzenia znaków w herby szlachty ruskiej (ukraińskiej i białoruskiej) w ślad za Lichaczewem dopuszcza także Oleksandr Alfiorow. Nie podaje jednak konkretnych przykładów i społeczno-kulturowych mechanizmów tej ewolucji (Alf'orov 2015, 115, 126).

Zmiany społeczne i polityczne, które miały miejsce w Europie Wschodniej wraz w początkach jej podporządkowania się Złotej Ordzie, były jedynie wspólnym tłem kulturowym, na którym nastąpiły duże zmiany w symbolicznych systemach Europy Wschodniej i Środkowo-Wschodniej. Przyczyną zaniku emblematycznego systemu znaków Rurykowiczów należy szukać przede wszystkim w zmianach społecznych i kulturowych w samej Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej. Warto zwrócić uwagę na tę część Europy jako miejsce, gdzie Wschód spotyka się z Zachodem.

Tak więc użycie tamgi, z której wywodzą się znaki Rurykowiczów, odpowiada okresowi społeczeństwa rodowego o prymitywnej strukturze społecznej, jaką miały plemiona stepowych koczowników, od których konugowie Rusi zapożyczyli dwuzuba. W miarę rozwoju rodu Rurykowiczów relacje między jego członkami stawały się coraz bardziej skomplikowane. Znalazło to odzwierciedlenie w transformacji formy dwuzuba, pojawieniu się tryzuba i jego późniejszej ewolucji pod koniec X-XI w. Jednak począwszy od końca XI w. pokolenie prawnuków księcia Włodzimierza Wielkiego, które weszło na scenę wielkiej polityki w przeddzień i podczas zjazdu w Lubeczu w 1097 r., odchodzi od tryzuba i powraca do dwuzuba Ruryka i Światosława. Chcemy zasugerować, że właśnie w tym czasie miał miejsce ostatni akt w funkcjonowaniu „związku archontów”, modelu władzy narzuconego przez Bizancjum Europie Wschodniej w czasie podpisywania bizantyjsko-ruskich traktatów z X w. (Musin 2018). Młodszy Rurykowicze nie tylko chcieli brać udział we wspólnym władaniu ruską ziemią, ale także w używaniu prestiżowego tytułu – archont z bizantyjskiej tabeli rang.

Jak widać wpływ Bizancjum na życie polityczne Europy Wschodniej był bardzo silny. Sprawił, że zachowały się archaiczne cechy w strukturze politycznej lokalnych społeczności. Warto nadmienić, że w czasie wspomnianej nowej fali wpływów bizantyjskich w Europie Wschodniej pojawiły się plomby tzw. typu drohiczyńskiego – plomby handlowe i fiskalne, które naśladowały pieczęcie kupców bizantyjskich (*kommerkiaroi*). Jest wielce prawdopodobne, że z wpływami bizantyjskimi i historyczną pamięcią o czasach książąt Igora i Światosława w połowie trzeciej ćwierci XI w. należy wiązać powrót do dwuzuba w emblematyce Dawnej Rusi. Młodszy

Rurykowicze chcieli nie tylko nazywać się archontami, podobnie jak ich przodkowie, ale także, jak oni używać dwuzuba, „namaszczonego” autorytetem Ruryka, Igora i Światosława.

Jednakowoż znak własnościowy przybyły do Europy Wschodniej ze wschodnich stepów i zachowany tam przez zbiurokratyzowane Bizancjum jako symbol polityczny, odpowiadał – jak już wspomniano – bardzo archaicznym stosunkom społeczno-politycznym i gospodarczym. W miarę rozwoju różnych ziem Europy Wschodniej system tamg przestał przystawać do nowego poziomu rozwoju społeczności lokalnych. Inwazja Mongołów tylko przyspieszyła ostatni kryzys systemu emblematycznego składającego się ze znaków Rurykowiczów. Prawdziwymi przyczynami kryzysu była sprzeczność między rosnącą potrzebą tworzenia nowych znaków odzwierciedlających tożsamość społeczną, kulturową i polityczną, a wąskimi i ograniczonymi funkcjami znaku w formie tamgi.

I właśnie w tym czasie do Europy Środkowo-Wschodniej dociera zachodni system heraldyczny z jego strukturą i estetyką, odpowiadający współczesnym potrzebom. Te systemy znaków stały się dla siebie konkurencją. Jednak wynik bitwy był przesądzony: skostniała bizantyjsko-orientalna forma nie mogła konkurować z postępowym jaki niósł Zachód. Na ziemiach obecnej Ukrainy i Białorusi, gdzie miejscowe społeczności w dostatecznym stopniu poddały się wpływowi z Zachodu, stare znaki i emblematy wtopiły się w nowy system heraldyczny, co pozwoliło im funkcjonować dalej, ale już w innej formie. Nie można również wykluczyć, jak sugerował Nikołaj Lichaczew, że za sprawą szlachty polskiej niektóre formy znaków Rurykowiczów, już w formie przekształconej, mogły otrzymać nowe życie. Natomiast na Rusi Moskiewskiej stare znaki nie uzyskały nowej legitymizacji i zostały zapomniane. Rosja musiała czekać na reformy Piotra Wielkiego, żeby stworzyć swój system heraldyczny praktycznie od podstaw (*ex nihilo*).

Największą trudność sprawia przypisywanie znaków podobnych do tamg konkretnym książętom z dynastii Rurykowiczów, żyjącym w okresie od końca XI do XIII w. włącznie. Znaki na monetach z końca X-XI w. można łatwo zidentyfikować, ponieważ są na nich imiona książąt, ich emitentów. Jednak w końcu XI w. w Europie Wschodniej rozpoczyna się okres bezmonetarny. Przypadki, w których tamdte towarzyszy inskrypcja z imieniem księcia są bardzo rzadkie (zob. np. inskrypcja fundacyjna na kamieniu z klasztoru Świętej Trójcy na rzece Klowce w Smoleńsku z napisem Stiepan [ciwun księcia Rościsława] i dwuzubem o czaszy w formie dzwonu, zob. Toršin 2000). Jednak nawet te przypadki są dyskusyjne (por. Micheev 2014a, 48 i n.).

Przypisywanie znaków książęcych konkretnym osobom wiąże się bezpośrednio ze zrozumieniem zasad ich ewolucji w przechodzeniu z ojca na syna w różnych gałęziach rodu Rurykowiczów. Pierwsze próby nakreślenia owych zasad w oparciu o dane etnograficzne i studia nad monetami wczesnośredniowiecznymi pojawiły się pod koniec XIX i na początku XX w. (por. wyżej). W 1930 r. opublikowano badania Aleksieja Oresznikowa i Nikołaja Lichaczewa na ten temat (Orešnikov 1930; Lichačev 1930). Schemat Oresznikowa opracowany dla znaków z X-XII w. bazował na pomysłach Piotra Sorokina (Orešnikov 1894, 304-309). Dopuszczał się on jednak błędów chronologicznych. Tryzub, przypisany bez cienia wątpliwości księciu Jarosławowi, datował wcześniej niż tryzub jego ojca Włodzimierza. Znak Światopelka Przekłętego przypisał Światopelkowi Izjasławowiczowi. Warianty tryzubów księcia Włodzimierza Wielkiego połączył z osobą Włodzimierza Monomacha (Ryc. 7: I). Spotkało się to z uzasadnioną krytyką (Gruševskiy 2015). Później zmienił schemat, ale nie ustrzegł się błędnych interpretacji: księciu Włodzimierzowi przypisał dwuzub, a tryzuby tegoż – Włodzimierzowi Monomachowi (Orešnikov 1936, 35 i n., 93, 95, Tabl. I; Ryc. 7: II).

Nikołaj Lichaczew zidentyfikował główne typy znaków na plombach oraz pieczęciach i podjął próbę opracowania ich rozprzestrzenienia (Ryc. 8). Bazował na przedstawieniach znaków na monetach, plombach, pieczęciach i pierścieniach (Lichačev 1930, 87, 169-213, Ryc. 72, 171, 176, 180; por. Lichačev 2014). Był jednak bardzo ostrożny w ich łączeniu z konkretnymi osobami. Zgodził się tylko z atrybucją tryzubów Włodzimierza i Jarosława, żyjących w XI w. (Lichačev 1930, 172 i n.). W przypadku znaków z XII w. tylko raz uznał, że jeden z tryzubów należał do czernihowskiego Wsiewołoda Olegowicza (1138-1146; por. Ryc. 8: IVb). Podstawą tej identyfikacji było chrześcijańskie imię księcia – Cyryl i przedstawienie św. Cyryla na ołowianej pieczęci z takim właśnie znakiem (Lichačev 1930, 204 i n.).

Pierwszą próbę połączenia wszystkich znaków z XII-XIII w. z konkretnymi osobami podjął Borys Rybakow, który uzupełnił i wyjaśnił typologię znaków Aleksieja Oresznikowa (Rybakov 1940; zob. Ryc. 9). Informacje o znakach suzdalskich Rurykowiczów z XII-XIII w. podsumował Walentin Janin. Początkowo przypisywał tej gałęzi dynastii dwuzuby o czaszy w kształcie dzwonu i znaki w formie osęki (Janin 1956;

1957; por. Ryc. 10). Później zaproponował rekonstrukcję procesu dziedziczenia znaków przez książąt żyjących w X-XII w. (Janin 1970, 40, Ryc. 4; Ryc. 11). Walentin Janin bazował głównie na źródłach sfragistycznych. Podzielił znaki umieszczone na plombach i pieczęciach z XII-XIII w. na cztery grupy (Janin 1970, 134-141): znaki o czaszy w kształcie prostokąta (Ryc. 12: 1), znaki o czaszy w kształcie dzwonu (Ryc. 12: 2), znaki w formie osęka (Ryc. 12: 3), znaki o innym kształcie (Ryc. 12: 4).

Powiąztał on niektóre pieczęcie i plomby z działalnością książęcej administracji w Nowogrodzie w XII-na pocz. XIII w. i ponownie podzielił znaki na cztery grupy (Janin 1970, 145): 1) dwuzuby o czaszy w kształcie dzwonu, z nóżką w formie płynnie wygiętego haczyka, 2) dwuzuby o czaszy prostokątnej, z nóżką w formie jaskółczego ogona, 3) dwuzuby lub tryzuby o czaszy prostokątnej, z nóżką w kształcie trójkąta zwróconego wierzchołkiem ku dołowi (lub stylizowaną pionową krótką linią), 4) znaki w formie osęki – z poziomym przykryciem lub bez niego. Wymienione wyżej znaki łączył z rządami w Nowogrodzie przedstawiciele czterech gałęzi dynastii. Pierwszą grupę z książętami czernihowskimi (potomkowie Światosława Jarosławowicza), drugą grupę z przedstawicielami starszej linii Mścisławowiczów (starsi synowie Mścisława Włodzimierza Wielkiego i ich potomkowie), trzecią z przedstawicielami młodszej linii Mścisławowiczów (Rościsław Mścisławowicz Smoleński i jego potomkowie), a czwartą z suzdalskimi Juriewiczami (potomkowie Jerzego Długorękiego). Jednocześnie Walentin Janin przyjął, że dwuzuby o czaszy w kształcie dzwonu należały do książąt suzdalskich. Uważał również, że w XI-XIII w. ten sam znak mógł być używany przez różnych książąt (Janin 1970, 145 i n.; por. Janin 1982, 151, Ryc. 9; Ryc. 13).

Hipotezę Walentina Janina poparli Igor Spasski i Marina Sotnikova (Sotnikova, Spasskij 1983, 84, Ryc. 23; zob. także Sotnikova 1995, 195; Ryc. 14). Opublikowali oni własną rekonstrukcję znaków z X-XI w., opierając się głównie na przedstawieniach na monetach. Hipotezę Walentina Janina zaakceptowali też Arkadij Mołczanow (Mołčanov 1985, 70 i n.) i Bolesław Jerszewski (Erševskij 1978, 43 i n.), chociaż z pewnymi korektami. Arkadij Mołczanow wziął pod uwagę około 30 typów znaków z XII-XIII w. (Mołčanov 1985, 67, Tabl. 1; Ryc. 15). Jednak oparł swoje konstrukcje nie na obserwacjach heraldycznych i specyficznych cechach znaków, ale na ogólnych rozważaniach związanych z historią Rusi Kijowskiej. Był jednym z pierwszych, który włączył do swoich badań nad znakami ich przedstawienia na zabytkach architektury i obiektach kultury materialnej (Mołčanov 1976; 1985; 2012; 2017). Arkadij Mołczanow uważał, że potomkowie Mścisława Włodzimierzowicza posługiwali się znakami w formie dwuzubów o prostokątnym kształcie czaszy, z kolei potomkowie Jurija Włodzimierzowicza Długorękiego – znakiem o czaszy w kształcie dzwonu. Książętom suzdalskim przypisywał znaki w formie osęki. Zdaniem tego badacza Światosławowicze czernihowscy mogli mieć znaki z pionowym zębem środkowym i tworzącymi prostokątną czaszę zębami bocznymi (Mołčanov 1985, 70 i n.). Jednocześnie Bolesław Jerszewski zaprzeczył, by książęta suzdalscy używali znaków w formie osęki (Erševskij 1978, 47). W wyniku badań prowadzonych nad znakami Rurykowiczów w XX stuleciu przyjęto, że począwszy od XII w. w tej jednej dotychczas „rodzinie” znaków doszło do wydzielenia kilku grup, które ewoluowały samodzielnie, stając się znakami rodzin książęcych, które wyodrębniły się w rodzie Ruryka.

Nowy okres badań, systematyzacji i identyfikacji znaków przypada na koniec lat 90. XX w. i pierwszą dekadę trzeciego tysiąclecia. Temat podejmują archeolodzy, sfragiści, filolodzy, hobbyści i kolekcjonerzy. Wartość naukowa ich ustaleń bywa różna. Hipotezy te można powiązać z trzema podejściami epistemologicznymi: rygorystycznym lub ewolucjonistycznym, relatywistycznym lub sceptycznym, i w końcu subiektywnym lub intuicyjnym.

Najbardziej znanym przedstawicielem nurtu rygorystycznego jest jeden z autorów niniejszego tekstu – Siergiej Bielecki. Jego metoda zasadza się na uwzględnieniu w procesie systematyzacji wszystkich znanych zabytków archeologicznych, na których stwierdzono obecność znaków, ich chronologicznym uporządkowaniu w oparciu o datowanie archeologiczne oraz ścisłej typologii i klasyfikacji znaków. Pomimo faktu, że niektóre atrybucje i przyjęte zasady metodologiczne pozostają dyskusyjne, metodę tę wyróżnia ścisła logika i spójne podejście do zasad ewolucji znaków, gdy są one dziedziczone z pokolenia na pokolenie. Siergiej Bielecki, to profesjonalista, zajmujący się archeologią i sfragistyką, osoba która rozumie specyfikę badania materialnych źródeł przeszłości. Zgodnie z tym podejściem najstarszy syn zmienił kształt nóżki znaku ojca, a młodszy synowie – kształt zęba. Zdaniem Siergieja Bieleckiego ścisłe przestrzeganie tej zasady przekształciło zespół znaków Rurykowiczów w system heraldyczny (Bieleckij 2001a; 2001c; 2009; 2014a; 2015b; 2017a). Wszystkie inne hipotezy, zamiast szczegółowej klasyfikacji

i typologii znaków, w najlepszym przypadku sprowadzają się do łączenia ich w grupy, przy czym blisko spokrewnione znaki (dwuzuby) trafiały do grup związanych z różnymi gałęziami Rurykowiczów, a zasadniczo różne znaki (dwu- i tryzuby) na podstawie jakiejś jednej cechy (np. forma nóżki lub czaszy) do grup przypisywanych przedstawicielom jednej linii rodu.

Podejście relatywistyczne zaprezentował w swoich pracach historyk Arkadij Mołczanow (Mołčanov 1985; 2012, 445; 2017, 453). Pomimo prób zidentyfikowania niektórych znaków z XII w. (Ryc. 15), zasadniczo odnosił się sceptycznie do istnienia ścisłych zasad w ewolucji znaków w procesie ich dziedziczenia z ojca na syna. Uważał, że system dopuszczał wyjątki lub jakieś szczególne cechy, które powodowały odstępstwa. Na przykład, gdy najmłodszy z braci jako pierwszy otrzymał tron w odrębnym księstwie, to jego znak stawał się najbliższą modyfikacją znaku jego ojca (Mołčanov 1974, 27). Arkadij Mołczanow nie wykluczył też usurpacji znaków w procesie walki między książętami.

Mołczanow nie opiera się na licznych już zbiorze materiałów archeologicznych z przedstawieniami znaków Rurykowiczów. Jego koncepcja wyrasta z jego ogólnej wizji średniowiecznych dziejów Europy Wschodniej. Pojawienie się systemu „odpjanowego” („отпjanowy”, od słowa „пjanо”), tj. dodatkowych odnóg na zębach lub detali w formie nóżki, które odróżniają znaki różnych gałęzi i pokoleń Rurykowiczów, było związane z rozbiem feudalnym na Rusi Kijowskiej. Powstanie nowych znaków nie odzwierciedlało zwykłego prawa dziedziczenia, ale roszczenia do najwyższej władzy w Kijowie lub izolację od władzy centralnej. W celu przypisania konkretnych znaków konkretnym osobom brał pod uwagę znaki związane z budową świątyń, których książęta-fundatorzy byli znani z latopisów. Taka atrybucja ma jednak charakter sytuacyjny, a nie systematyczny. W rezultacie otwiera drogę subiektywizmowi i intuicji w personalizacji znaków.

Dziś tę tradycję wraz ze wszystkimi wadami metodologicznymi podtrzymuje filolog Sawwa Michjejew (Micheev 2014a, 45 i n.; por. 2014b; 2017a; 2017b; zob. także Micheev 2019), który zwraca uwagę na dużą zmienność znaków. Korelowanie przez badaczy znaków z tym czy innym księciem jedynie na podstawie przesłanek pośrednich, to w zasadzie tylko domysły, niemożliwe do zweryfikowania. Zmiana szczegółów nie była kluczowa dla postrzegania tamgi w społeczeństwie. Znaki lustrzane, szczególnie we wczesnym okresie, były uznawane za równorzędne. Znaki można było też ozdobić elementami, które nie miały znaczenia symbolicznego (Micheev 2014a, 47).

Ten sceptycyzm jest siłą nowego podejścia. Jednak Michjejew nie oparł się pokusie zaproponowania własnej interpretacji niektórych znaków. Początkowo zakładał, że wiarygodnie można zidentyfikować tylko znaki 4 książąt. Później zaproponował 16 personalizacji, z których 5 jest domniemanych. Opisuje różnice między znakami książęcymi za pomocą 7 elementów: liczby zębów, formy czaszy, kształtu nóżki, formy zakończenia zębów, kształtu odnóg, ich liczby i umiejscowienia na zębach oraz na nóżce, złożoności wykonania wyobrażenia znaku. W rezultacie Sawwa Michjejew próbował wyodrębnić tamgi książąt czernihowskich, dynastii suzdalskiej i potomków Mścisława Włodzimierzowicza (Micheev 2017, 19, 21; por. Ryc. 16).

Zaproponowana przez tego badacza atrybucja spotkała się z uzasadnioną krytyką, przy czym trudno nie zauważyć, iż te krytyczne uwagi przypominają sceptycyzm z jakim badacz ten ocenia projekty swoich poprzedników. Atrybucje Sawwy Michjejewa nie opierają się na systematycznej analizie materiału masowego i nie uwzględniają specyfiki zabytków materialnych oraz zasad opisu obowiązującego w sfragistyce. Przypisanie tryzuba Izjasława Włodzimierzowicza, żyjącego w XI w., władcy z 2. ćwierci XII w, być może Wsiewołodowi Mścisławowiczowi, nie zostało zaakceptowane przez innych badaczy (Beleckij 2016). Z kolei dekoracyjny tryzub wryty na ścianie cerkwi św. Jerzego w Monasterze Juriewskim w Nowogrodzie, Michjejew przypisał Mścisławowi Włodzimierzowiczowi tylko na podstawie znajdującego się w pobliżu napisu, wspominającego wizytę tegoż w świątyni. Jednak napis wykonano inną ręką i w innej technice. Schemat znaku jest bardziej spójny z tamgą księcia połockiego Briaczesława Izjasławowicza i całej linii połockiej. Próba odniesienia znaku to tzw. tamskich brakteatów z 1. połowy XI w. jest również kwestionowana przez niektórych badaczy, twierdzących, że brakteaty te naśladują monety z początku panowania bizantyjskiej dynastii Paleologów – Michała VIII i Andronika II, tj. z końca XIII-początku XIV w. (Komar 2016, 30 i n.).

Zdaniem niektórych badaczy charakter znaków osobistych czy rodowych Rurykowiczów, poza dwu- i tryzubami mogą mieć też znaki o innym kształcie. Igor Sorokin hipotetycznie zakłada, że właśnie taki charakter mogły mieć znaki w kształcie „t” i „f”, znane z pieczęci, heraldycznych zawieszek i rytów na

monetach. Pojawiają się one nie wcześniej niż na początku XI w. i nie później niż w ostatnim kwartale tego stulecia. Znak w formie „t” mógł należeć do Jaropełka Izjasławowicza († 1086; por. Ryc. 16 [znak Jaropełka]), a znak w kształcie „f” – do jego młodszego brata Światopelka († 1113). Inni badacze interpretują ten znak jako przekreśloną literę *zelo* „S” (Beleckij 2018c, 327; 2019, 116, 118). Zdaniem Karola Bołsunowskiego i Franciszka Piekosińskiego jest to figura o kształcie esowatym (krzywaśń lub zakrzywiony, przekreślony kij) – wygięta forma, znana z herbu Janka Kmity z Wiśnicy († 1376; por. Piekosiński 1899, 46, Ryc. 44-45). Dodajemy, że Igor Sorokin przypisuje dwuzuba z nóżką o zaokrąglonym zakończeniu księciu Izjasławowi Jarosławowiczowi († 1078; por. Sorokin 2017).

Hipotezę dotyczącą rozwoju znaków książąt czernihowskich – „czernihowskiego tryzuba”, pochodzącego od księcia Światosława Jarosławowicza wysunął Roman Bespalow. Według jego opinii kształt znaku pozostał stabilny aż do lat 70. XIV w., tj. ponad dwa wieki. Badacz dopuszcza możliwość użycia przez kilku książąt tych samych znaków. Według jego hipotezy główne modyfikacje tego znaku pochodzą z XII w. (Ryc. 17), a pod koniec XIV w. wariant znaku typu „H-O-I” (Ryc. 17: 4), z dodatkową poziomą linią powyżej środkowego skróconego zęba, był używany przez księcia briańskiego, Romana Michajłowicza jako spadkobiercy książąt czernihowskich (Bespalov 2012a; 2018; zob. Tiguncev, Guleckij 2018, 66, Ryc. 5; Ryc. 17: 9).

Niektóre atrybucje i schematy znaków są dziełem kolekcjonerów. Bez wątplenia znają oni masowy materiał sfragistyczny, ale poziom ich wiedzy historycznej bywa różny. Kategoryczny charakter publikowanych opinii, nadmierne zaufanie do własnych arbitralnych interpretacji opartych na przypadkowych zbieżnościach, absolutyzacja czynnika geograficznego w atrybucji znaków i pieczęci, a także lekceważenie ścisłej chronologii, metodyki datowania i kontekstu archeologicznego znalezisk pomniejszają naukową wartość ich ustaleń.

Oleksandr Alfiorow, specjalista w dziedzinie sfragistyki z Kijowa, proponuje „wachlarzowaty” schemat dziedziczenia znaków, w którym znak księcia powinien być być powiązany ze znakiem ojca, ale różnić się od znaku brata zasadami budowy. W rezultacie znaki bratanków były bliższe znakom ich wujów niż znakom ich wujecznych braci (Alfiorov 2015, 112 i n.; Ryc. 18). Ogólnie rzecz biorąc, koncepcja Alfiorowa przypomina koncepcję Siergieja Bieleckiego, jednak opiera się na ogólnych rozważaniach teoretycznych, nie popartych studiami nad konkretnym materiałem i, jak się wydaje, praktycznie nie jest stosowana przy atrybucji konkretnych znaków. Jej autor dopuszcza możliwość używania tego samego znaku przez różnych książąt.

Oleksandr Alfiorow przedstawia typologię znaków dynastii Olegowiczów, książąt Czernihowa (Ryc. 19: I) oraz dynastii Monomachowiczów, książąt Suzdala (Ryc. 19:II) (Alfiorov 2012, 31-34; 2015, 117, schemat 4). Bez podania argumentów, utrzymuje, że książęta Halicza i Połocka posługiwali się tryzubami, a znaki w formie litery „Ж” były używane przez książąt porchowskich z ziemi smoleńskiej (Alfiorov 2015, 120, 123; Ryc. 20). Przyjmuje też, że jeszcze innym wspólnym znakiem rodowym Rurykowiczów była rozeta jako znak protoheraldyczny (Alfiorov 2012, 40; 2015, 126-128, schemat 5, por. Szili 2012; Ryc. 21). W tym przypadku jest oczywiste, że myli rozetę z gwiazdą heraldyczną, których geneza jest inna. Jest też zwolennikiem hipotezy, że krzyż kwitnący wykształcił się z tryzuba (krzyż nad półksiężycem) i stał się kolejnym znakiem Rurykowiczów, a także herbem Rusi (Alfiorov 2015, 126). Herb ziemi kijowskiej w XIV w. w formie krzyża na dwóch trójkątach skierowanych wierzchołkami ku dołowi, jest – jego zdaniem – obecny na monetach i pieczęciach celnych księcia z XIV w. (Ryc. 20: 3). Niewątpliwie siłą badań Alfiorowa jest próba połączenia licznych znaków na znanych mu pieczęciach z systemem znaków z XIV-XV w. (Ryc. 22), jednak słabą stroną takich związków jest ich subiektywny, deklaratywny charakter.

Własne schematy z hipotetyczną rekonstrukcją znaków książąt z linii czernihowskiej, połockiej i suzdalskiej, a także potomków Wsiewołoda Jarosławicza i Włodzimierza Monomacha zaprezentował inny kolekcjoner – Dmitrij Guleckij (Guleckij 2018, 129, Ryc. 2; Tiguncev, Guleckij 2018, 66, Ryc. 5; Guleckij, Doroškevič 2018, 264-266; Ryc. 23-26). Jest on sceptyczny wobec hipotezy o ścisłych regułach dziedziczenia znaków. Nie uwzględnienia znaków umieszczonych na przedmiotach codziennego użytku i ogranicza się do analizy danych sfragistycznych, na których „śledzi” obserwacje Igora Żukowa (Żukov 2016). Uważa, że zbieżność znaków nie oznacza ich współczesności. Niezależnie od proponowanych typologii zakłada, że krzyż dwuramienny był emblematem ziemi połockiej, odnosi znaki w kształcie litery „Ж” do książąt wołyńskich i łączy znak w kształcie litery „H” z linią czernihowską, ponieważ chrześcijańskie imię założyciela tej dynastii, księcia Światosława Jarosławicza, brzmiało Nikołaj, czyli zaczynało się właśnie na „H” („N”; por. Guleckij, Doroškevič 2018, 156, 176, 199, 202). Podstawy takiej atrybucji Guleckij opiera na

rozmieszczeniu geograficznym plomb i pieczęci z takimi wyobrażeniami. W jego pracach brak uzasadnienia chronologii. Pojawienie się plomb „typu drohiczyńskiego”, które uważa za zabytki numizmatyczne i łączy wyłącznie z pieczętowaniem „pieniądza futrzanego”, odnosi do czasów Jarosława Mądrego, kiedy jego zdaniem jakoby przeprowadzono reformę finansową na terenie Dawnej Rusi.

Dwa inne, dobrze znane schematy znaków Rurykowiczów opracowali kolekcjonerzy z Kijowa, Władimir Anochin i Waleryj Nieczytajło († 2020). Mają one jedną wspólną cechę. Ich twórcy nie piszą nic o zasadach, na podstawie których personalizują znane znaki; nie przedstawiają też żadnych za nią argumentów. Sprawdzanie ich ustaleń jest prawie niemożliwe. W ich rekonstrukcjach brak jasnej logiki wewnętrznej i stałych kryteriów atrybucji, dzięki czemu różne wersje nie są spójne, a to powoduje, że ich ustalenia budzą wątpliwości (Beleckij 2018c, 97 i n.).

Władimir Anochin personalizuje tamgi i inne osobiste znaki na plombach, datowanych od X w. do r. 1240, chociaż – jak wiadomo – plomby pojawiają się dopiero pod koniec XI stulecia. Uważa, że kancelaria księcia kijowskiego wydawała plombownice urzędnikom państwowym i tym osobom, które otrzymały od księcia prawo znakowania skór zwierząt futerkowych (Ryc. 27). Jego rekonstrukcja pozwala by jeden książę posługiwał się znakami będącymi odbiciem lustrzanym czy nawet zupełnie innymi, tak o czasach prostokątnych, jak i dzwonowatych.

Na podstawie danych pośrednich można określić kryteria wyboru znaków. Żyjący w XI w. książę Światosław Jarosławowicz powrócił do dawnej tradycji i posłużył się dwuzubem z X w. należącym do kniazia Światosława Igoriewicza, uzupełniając go krzyżem lub linią na prawym zębie (Anochin 2012, 28). Świętopełk Izjasławowicz używał również zmienionego znaku swojego poprzednika – Świętopełka Przekłętego (Anochin 2012, 29). Z kolei książę Włodzimierz Monomach mógł używać tamgi swojego ojca Wsiewołoda i wuja Światosława w różnych okresach swego panowania (Anochin 2012, 34).

Różne formy osęków przypisuje on potomkom księcia Roścysława Mścisławowicza, zarówno z linii jego syna Ruryka, jak i Romana. W przypadku Rościsławowiczów rozważa także charakterystyczne dwuzuby o czaszy w formie dzwonu. Literę „S” skojarzył ze Smoleńskiem i przypisał znak w postaci triskelionu księciu smoleńskiemu żyjącemu w XIV w. – Światosławowi Iwanowiczowi (Anochin 2012, 59-61; por. Rozanov, Rozanov 2014). Władimir Anochin nie podaje własnego typologicznego schematu znaków, ale na podstawie jego publikacji można go łatwo odtworzyć dla jedenastu pokoleń (Anochin 2012; por. Ryc. 28).

Metodę Walerija Nieczytajło można również zrekonstruować na podstawie danych pośrednich. Przypisuje on znaki konkretnemu księciu w oparciu o przedstawienie świętego i chrześcijańskie imię księcia, ignorując różnice stylistyczne między plombami i pieczęciami (Nečytajło 2013, 10). Różnice te są bardzo istotne, bowiem wiążą się z datowaniem znaków (krytyka zob. Beleckij 2019). Czasami stosował on „metodę eliminacji” nowych odnóg i kształtu nóżki, aby zrekonstruować oryginalny znak wcześniejszych pokoleń (Nečytajło 2019, 58). Jednak w większości przypadków zasady łączenia znaków z konkretnymi osobami są niejasne. Księciu halickiemu Danielowi Romanowiczowi przypisywał znak w formie litery „I” z odnogami po obu stronach (podwójny znak w formie osęki [?]). Według niego taki znak występuje na trzynastowiecznych sygnetach pochodzących z ziemi halickiej. Te obserwacje są jednak zdecydowanie niewystarczające. W sumie Waleryj Nieczytajło przedstawił na schemacie znaki 45 „wielkich książąt kijowskich” (Ryc. 29).

Na tym można zakończyć przegląd istniejących hipotez na temat identyfikacji znaków Rurykowiczów z konkretnymi książętami różnych gałęzi tej dynastii. Chociaż niektóre z nich zawierają śmiało i ciekawe tezy, to jednak słabości tych podejść są oczywiste. W większości przypadków personalizacja znaków ma charakter sytuacyjny, dokonuje się jej w oparciu o wybrane przykłady, subiektywnie powiązane z kontekstem historycznym. A przecież przykład nie może być traktowany jako dowód. Znaczenie dowodowe ma albo logika procesu rozumowania, albo statystyka obserwacji, albo obie razem. Do tej pory tylko hipoteza rozwoju znaków Rurykowiczów zaproponowana przez Siergieja Bieleckiego spełnia te warunki. Jest pozbawiona wewnętrznych sprzeczności, ciągle się rozwija i stale jest dopracowywana przez jej twórcę.

Redaktorzy niniejszego tomu zdają sobie sprawę, że obserwacje Siergieja Bieleckiego są miejscami dyskusyjne. Jednak z całą świadomością tych niedostatków proponujemy by Czytelnik zapoznał się z jego pracą i porównał jego wnioski z innymi hipotezami. Bez znajomości tej koncepcji o fundamentalnym znaczeniu dla wyjaśnienia ewolucji i atrybucji znaków Rurykowiczów, nowoczesne badania nad plombami „typu drohiczyńskiego” wydają się niemożliwe.

Addresses of the Authors / Adresy Autorów

Dr habil. Prof. Sergei Beletsky
Institute for the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences
Dvortsovaya naberezhnaya 18
191186 Saint Petersburg
RUSSIA
e-mail: serge_beletsky@mail.ru

д.и.н., проф. Сергей Белецкий
Институт истории материальной культуры
Российская академия наук
Дворцовая набережная 18
191186 Санкт-Петербург
РОССИЯ
e-mail: serge_beletsky@mail.ru

Dr habil. Aleksandr Musin
Institute for the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences
Dvortsovaya naberezhnaya 18
191186 Saint Petersburg
RUSSIA
e-mail: aemusin64@gmail.com

д.и.н. Александр Мусин
Институт истории материальной культуры
Российская академия наук
Дворцовая набережная 18
191186 Санкт-Петербург
РОССИЯ
e-mail: aemusin64@gmail.com

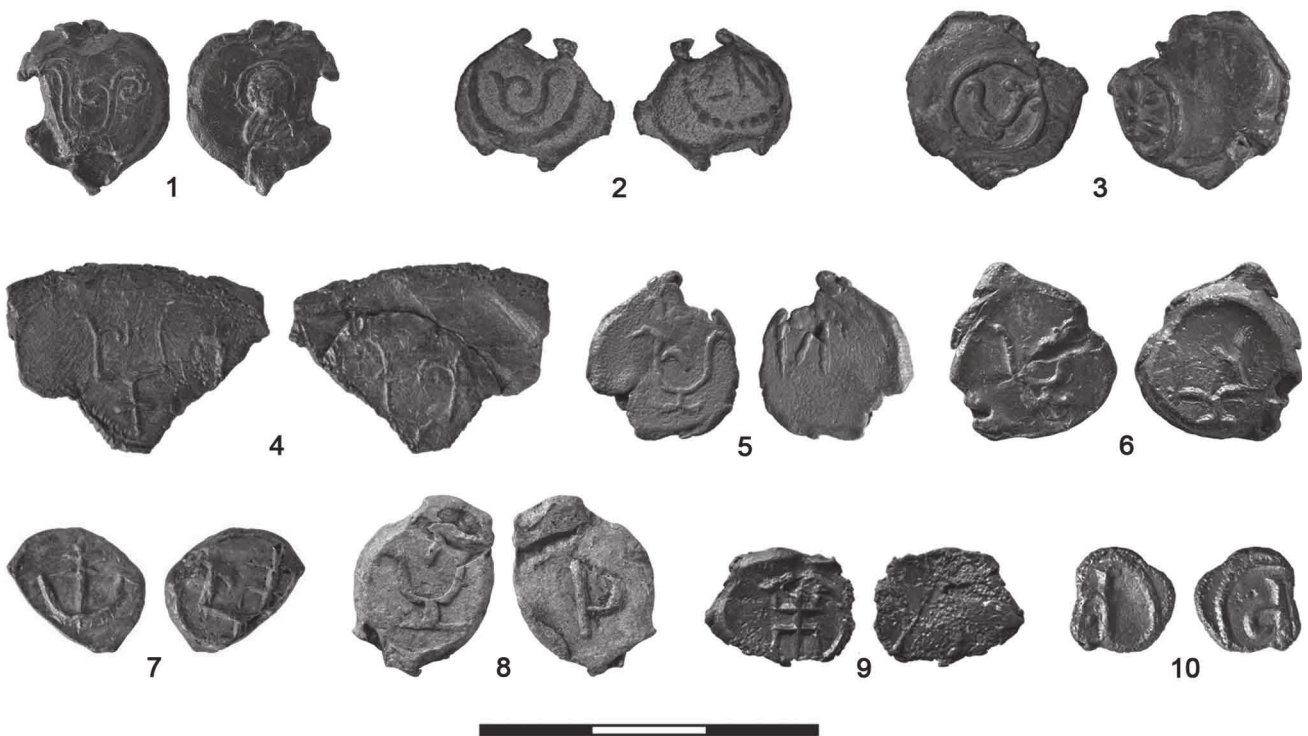

Fig.1. Princely devices identified on small lead seals of “Drohiczyn type”, 12th-13th c. Czeremno, Tomaszów Lubelski district, Lublin voivodship, Poland; Regional Museum in Tomaszów Lubelski, Photo by B. Polit (1, 3-10) and T. Bochnak (2).

1 – Inv. No MT/1704/60/A; 2 – Inv. No. Cz/17/2015A; 3 – Inv. No. MT/1351/3/A; 4 – Inv. No. MT/1819/15/A;
5 – Inv. No. MT/1495/2/A; 6 – Inv. No. MT/1704/50/A; 7 – Inv. No. MT/1791/20/A; 8 – Inv. No. MT/1912/47/A;
9 – Inv. No. MT/1764/2/A; 10 – Inv. No. MT/1267/5/A.

Ryc. 1. Plomby „typu drohiczyńskiego” ze znakami książęcymi, XII-XIII w. Czeremno, powiat Tomaszów Lubelski, województwo lubelskie, Polska; Muzeum Regionalne im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim; fot. B. Polit (1, 3-10), T. Bochnak (2).

1 – nr inw. MT/1704/60/A; 2 – nr inw. Cz/17/2015A; 3 – nr inw. MT/1351/3/A; 4 – nr inw. MT/1819/15/A;
5 – nr inw. MT/1495/2/A; 6 – nr inw. MT/1704/50/A; 7 – nr inw. MT/1791/20/A; 8 – nr inw. MT/1912/47/A;
9 – nr inw. MT/1764/2/A; 10 – nr inw. MT/1267/5/A.

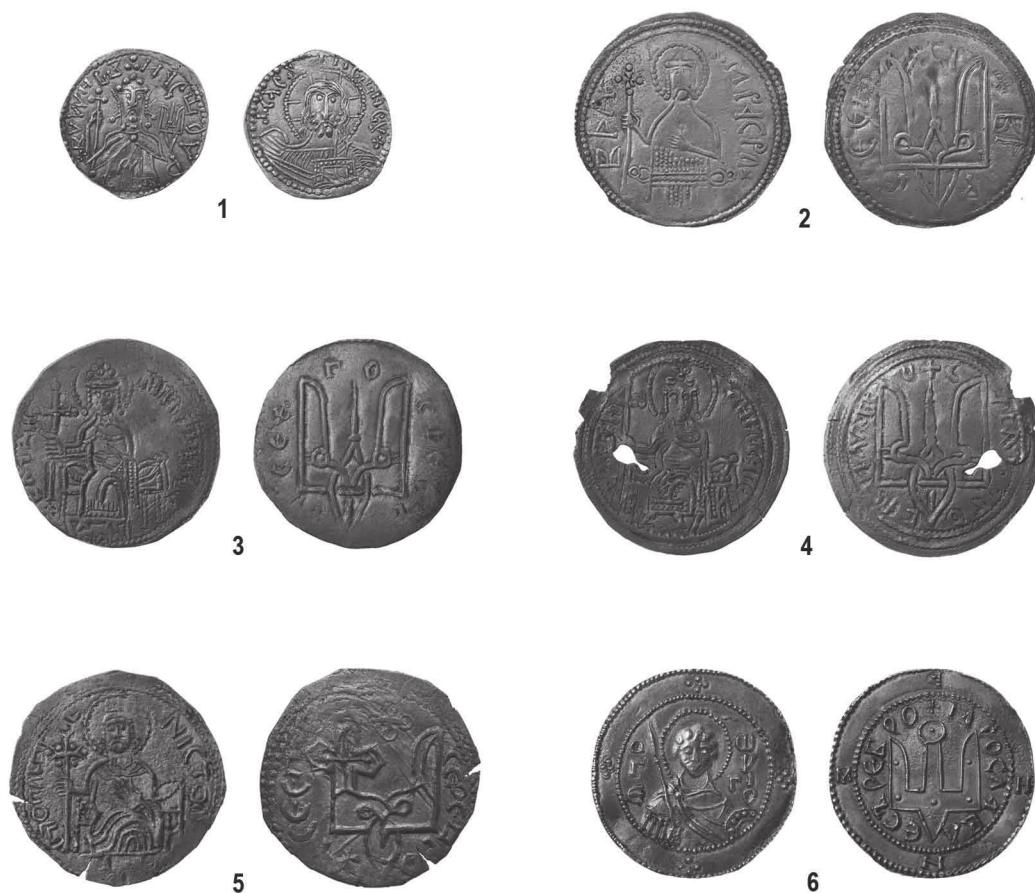

Fig. 2. Princely devices on gold and silver coins (*zlatnik* and *srebrenik*) issued by Early Rus' princes, 10th-11th c.

State Hermitage, Saint Petersburg; Photo by State Hermitage; computer design by N. Voytshchuk.

1 – *zlatnik* of Vladimir the Great (OH-P-A3 18); 2-4 – *srebrenik* of Vladimir the Great (2 – OH-P-1 18; 3 – OH-P-1 90;

4 – OH-P-1 102), 5 – *srebrenik* of Svyatopolk (OH-P-1 107); 6 – *srebrenik* of Yaroslav the Wise (OH-P-1 138).

Ryc. 2. Staroruskie złote i srebrne monety (*zlatniki* i *srebreniki*) z przedstawieniami znaków książęcych, X-XI w.

Państwowe Muzeum Ermitażu, Sankt Petersburg; fot. Państwowe Muzeum Ermitażu; opracowanie graficzne N. Wojcieszuk.

1 – *zlatnik* Włodzimierza Wielkiego (OH-P-A3 18); 2-4 – *srebreniki* Włodzimierza Wielkiego (2 – OH-P-1 18; 3 – OH-P-1 90;

4 – OH-P-1 102); 5 – *srebrenik* Światopelka (OH-P-1 107), 6 – *srebrenik* Jarosława Mądrego (OH-P-1 138).

Fig. 3. Princely devices depicted on Early Rus' artefacts as marks of authority, 10th-11th c.

(1 – after Likhachev s.a., Pl. LIII: 14; 2 – State Hermitage, Saint Petersburg, Photo by A. Lavrentiev;
3 – Likhachev s.a., Pl. LIII: 1; 4 – Novgorod State Museum, Veliky Novgorod, Photo by E. Gordyushenkov, see Yanin 2001,
Nos. 4, 43); computer design by N. Voytseshchuk.

1 – lead seal of prince Svyatoslav (?), excavations at the Tithe Church, Kyiv, Ukraine, 1912;
2 – Samanid dirham of Nasr II ben Ahmad, Andaraba (913/914 A.D.); 3 – pendant (*jartegnir* [?]);
4 – wooden cylinder seal locks, Novgorod (a – Mikhaylovsky excavation, 1059-1083 AD;
b – Troitsky excavation, 1050-1075 AD).

Ryc. 3. Staroruskie przedmioty z przedstawieniami znaków książęcych związane z manifestacją władzy, X-XI w.
(1 – za Lichačev s.a., Tabl. LIII: 14; 2 – Państwowe Muzeum Ermitażu, Sankt Petersburg, fot. A. Lawrientiew;
3 – za Lichačev s.a., Tabl. LIII: 1; 4 – Państwowe Muzeum w Nowogrodzie, Nowogród Wielki, fot. E. Gordiuszenkow, por.
Janin 2001, nr 4, 43); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

1 – pieczęć księcia Światosława (?), badania wykopaliskowe w Cerkwi Dziesięcinnej, Kijów, Ukraina, 1912 r.;
2 – dirhem samanidzki, Nasra II ibn Ahmada, Andarab (913/914 A.D.); 3 – zawieszka (*jartegnir* [?]);
4 – drewniane cylindryczne zamki-plomby (Nowogród Wielki, Rosja: a – wykop Michajłowski, 1059-1083;
b – Wykop Troickij, 1050-1075).

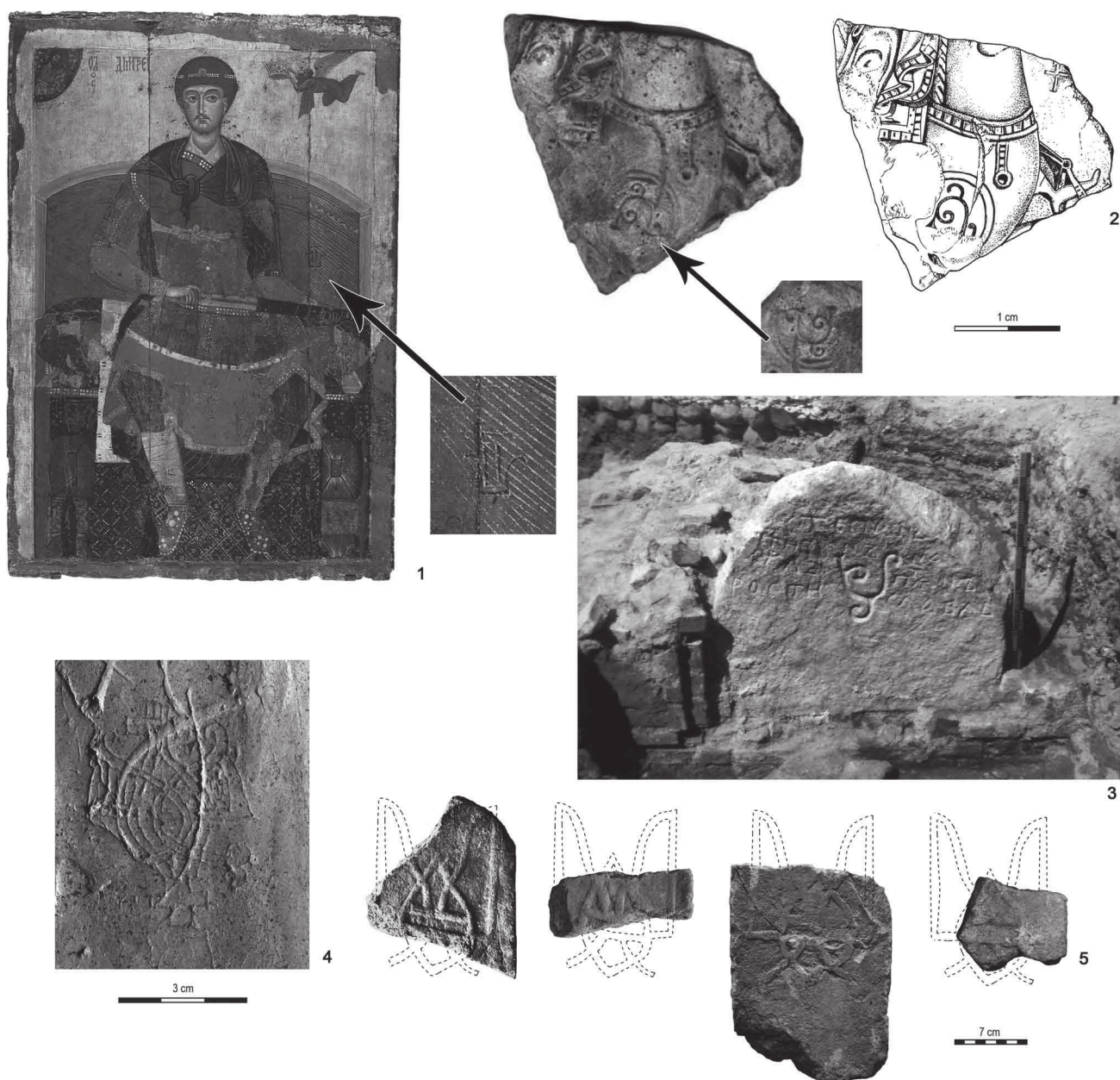

Fig. 4. Princely devices identified on icons (wooden, stone) and Orthodox church buildings, 10th-13th c. (1 – Inv. No. 28600, Tretyakov Gallery [after Bruk, Iovleva 2005, No. 14]; 2 – Photo by T. Dorofeeva [after Musin 2007, Fig. 1]; 3 – Photo by E. Torshin [Torshin 2000, Fig. 1], 4 – Photo by S. Mikeev [Mikheev 2014, Fig. 5]; 5 – Photo and drawing by D. Yolshin);

computer design by N. Voytseshchuk.

- 1 – icon of Saint Demetrius, Vladimir or Suzdal, Russia;
- 2 – small icon of a holy rider (Saint Demetrius?), Rurikovo Gorodishche, Russia;
- 3 – foundation inscription of the church, Holy Trinity Monastery, Smolensk, Russia;
- 4 – graffito on the wall of St. George church, Yuriev Monastery, Veliky Novgorod, Russia;
- 5 – bricks, Tithe Church, Kyiv, Ukraine.

Ryc. 4. Przedstawienia znaków książęcych na drewnianych i kamiennych ikonach malowanych lub rzeźbionych oraz na zabytkach związanych z budową cerkwi, X-XIII w. (1 – nr inw. 28600, Galeria Tretiakowska, Moskwa, Rosja [za Bruk, Iovleva 2005, nr 14]; 2 – fot. T. Dorofiejewa [za Musin 2007, Ryc. 1]; 3 – fot. za E. Torszin [Toršin 2000, Ryc. 1]; 4 – fot. za S. Michiejew [Micheev 2014, Ryc. 5]; 5 – fot. i ryc. D. Jolszin); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

- 1 – ikona z przedstawieniem świętego Dymitra Soluńskiego, Włodzimierz lub Suzdał, Rosja;
- 2 – fragment ikonki z przedstawieniem świętego jeźdźcy (święty Dymitr Soluński [?]), Rurykowe Gorodiszcze, Rosja;
- 3 – inskrypcja fundacyjna z cerkwi klasztoru Świętej Trójcy, Smoleńsk, Rosja;
- 4 – ryt na murze, cerkiew św. Jerzego w Monasterze Juriewskim, Nowogród Wielki, Rosja;
- 5 – cegły, Cerkiew Dziesięcinnna, Kijów, Ukraina.

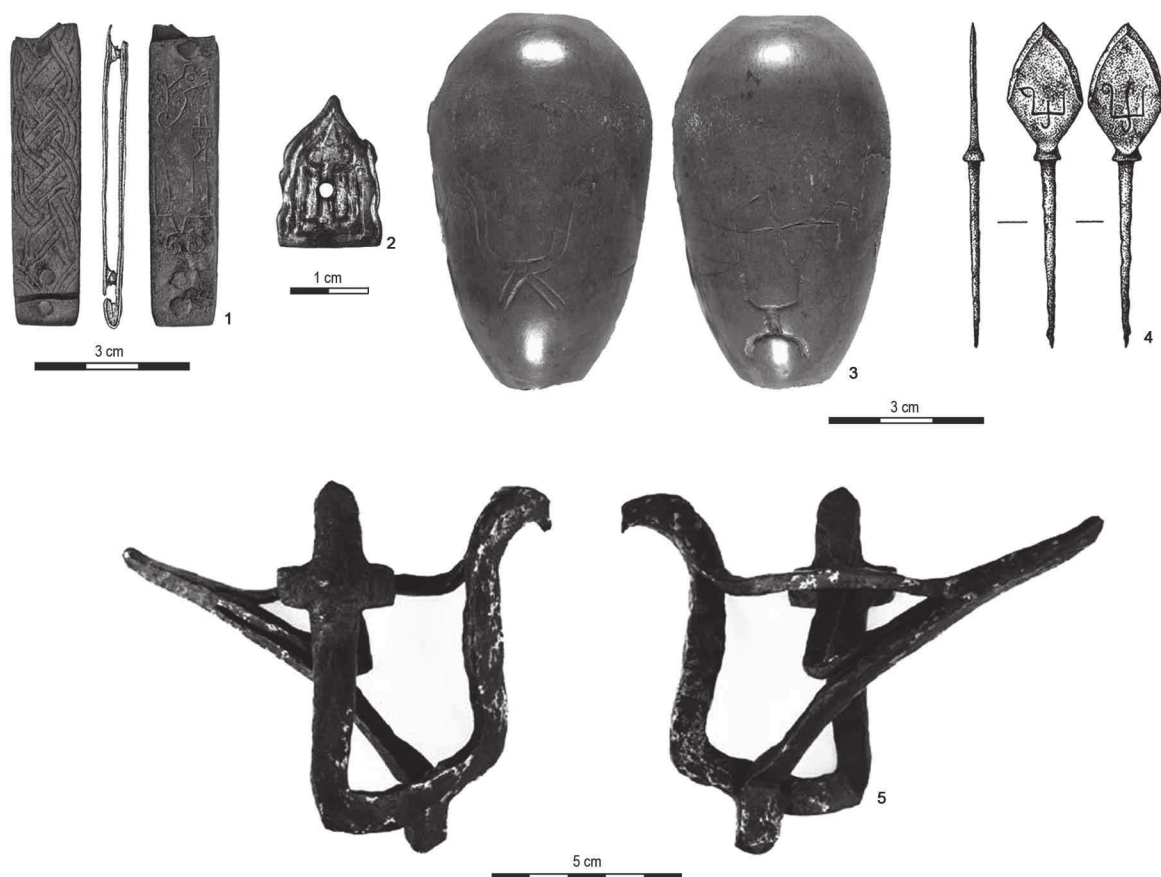

Fig. 5. Princely devices identified on Early Rus' objects of military culture, 10th-12th c.

(1 – after W. Duczko [2017, Fig. 3.4.18]; 2 – Photo by M. Jóźwikowska [za Krysztofiak 2013, Fig. 2]; 3 – Photo by R. Moździerz [Kotowicz 2006, Fig. 5], 4 – drawn by Yu. Lupinenko; 5 – after R. Bepalov [2018, Fig.1: 1]); computer design by N. Voytseshchuk.

1 – bronze fitting, grave No. E864/1, Bodzia, Włocławek district, kujawsko-pomorskie voivodship, Poland;

2 – gilded bronze fitting, site 4, Giecz, Środa Wielkopolska district, wielkopolskie voivodship, Poland;

3 – antler flail head from Szymanowscy Collection, Tarnów, Poland;

4 – arrowhead, Gomel, Belarus', excavation by O. Makushnikov, 1987; 5 – horse branding iron, Bryansk oblast, Russia.

Ryc. 5. Staroruskie przedmioty o charakterze militarnym z przedstawieniami znaków książęcych, X-XII w.

(1 – za W. Duczko [2018, Fig. 3, 4, 18]; 2 – fot. M. Jóźwikowska [za Krysztofiak 2013, Fig. 2];

3 – fot. R. Moździerz [Kotowicz 2006, Fig. 5]; 4 – rys. Ju. Łupinenko;

5 – za R. Bepalov [Bepalov 2018, Fig. 1:1]); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

1 – okucie z brązu, grób nr E864/1, Bodzia, powiat Włocławek, województwo kujawsko-pomorskie, Polska;

2 – złocone okucie z brązu, Giecz, stan. 4, powiat Środa Wielkopolska, województwo wielkopolskie, Polska;

3 – kiścień kościany, kolekcja państwa Szymanowskich, Tarnów, Polska;

4 – grot strzały, Homel (Gomel'), woblast Homel, Białoruś, badania O. Makusznikowa, 1987;

5 – żegadło, obwód briański, Rosja.

Fig. 6. Princely devices identified on Early Rus' everyday objects, 10th-13th c.

(1 – Photo by I. Strikalov [after Strikalov, Chernetsov 2017, Fig. 1]; 2 – Photo by S. Orlov;

3 – after O. Komar [Komar 2016, Fig 5: 1]; 4 – after T. Makarova [Makarova 1986, No. 80]; 5 – Photo by V. Petegrych [Historical Museum, Lviv, Ukraine]; 5 – Photo by S. Kainov [Kainov 2009, Fig 1: 2]); computer design by N. Voytseshchuk.

1 – pottery mark, Staraya Ryazan, Russia; 2 – wooden bowl, Novgorod;

3 – bone item, Zhovnyin, Cherkassy oblast, Ukraine; 4 – silver finger-ring, hoard from St. Michael's Golden-Domed Monastery, Kyiv, Ukraine; 5 – bronze finger-ring from Staryava, Lviv oblast, Ukraine; 6 – sword scabbard chape with an ornithomorphic motif, Gnezdovo, fortified settlement, Smolensk oblast, Russia, excavation by D. Avdusin 1953.

Ryc. 6. Staroruskie przedmioty z przedstawieniami znaków książęcych, związane z życiem codziennym, X-XIII w.

(1 – fot. za I. Strikalow, A. Czernecow [Strikalov, Černecov 2017, Ryc. 1]; 2 – fot. S. Orlow;

3 – za O. Komar [Komar 2016, Ryc. 5 :1]; 4 – za T. Makarowa [Makarova 1986, Nr 80]; 5 – fot. W. Petehyrycz [Muzeum Historyczne, Lwów, Ukraina]; 5 – fot. za S. Kainov [Kainov 2009, Ryc. 1: 2]); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

1 – znak garncarski, Stara Riazan', Rosja; 2 – drewniana misa, Nowogród, Rosja;

3 – przedmiot z kości, Żownin (Žovnin), obwód Czerkassy, Ukraina; 4 – srebrny pierścień, skarb z monasteru św. Michała Archanioła o Złoty Kopyłach, Kijów, Ukraina; 5 – pierścień z brązu, Starzawa (Starjava), obwód lwowski, Ukraina; 6 – pochwa miecza zdobiona motywami ornitomorficznymi, Gnezdowo, obwód Smoleńsk, Rosja, ufortyfikowana osada, badania D. Awdusina 1953.

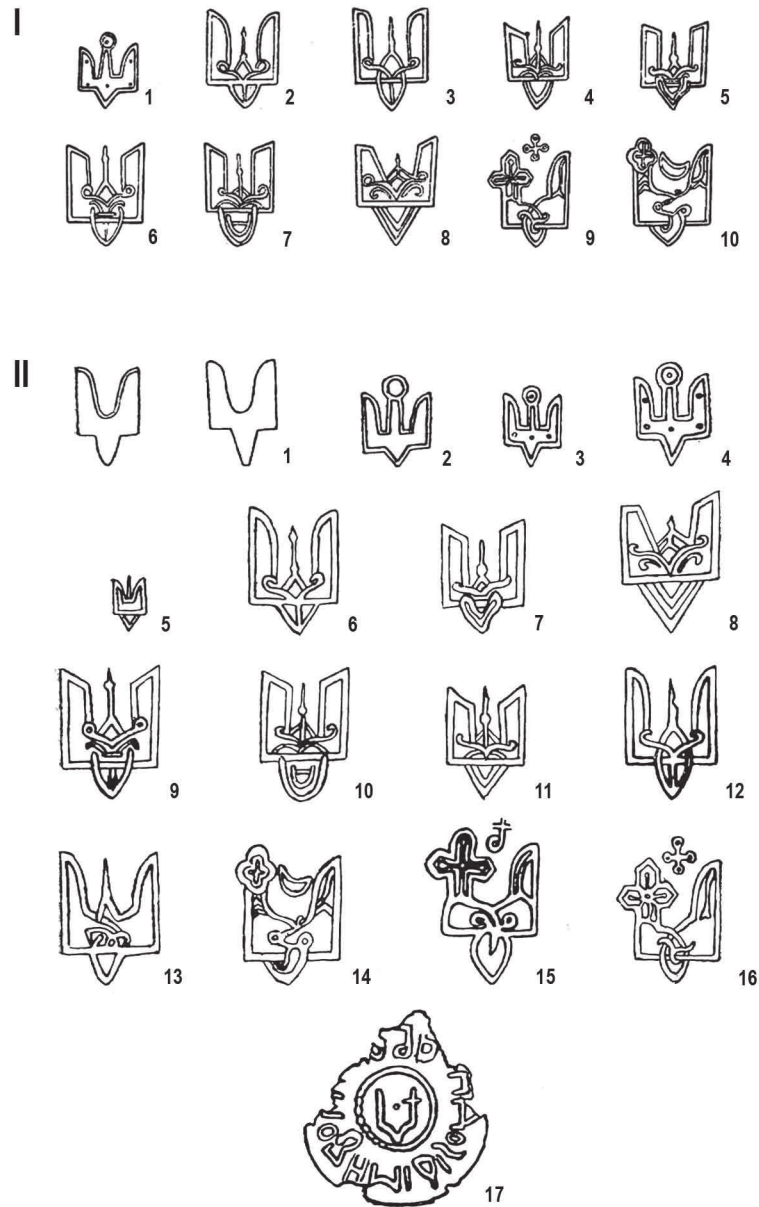

Fig. 7. Rurikid dynastic emblems identified on earliest Rus' coins and on other archaeological objects of the same period; after A. Oreshnikov (1930 [I]; 1936, Pl. I [II]); computer design by N. Voytseshchuk.

I: 1 – Yaroslav; 2-8 – Vladimir the Great or Vladimir Monomakh; 9-10 – Svyatopolk Izyaslavich;

II: 1 – Vladimir the Great; 2-4 – Yaroslav; 5-13 – Vladimir Monomakh; 14 – Izyaslav Yaroslavich;

15 – Yaropolk Izyaslavich; 16 – Svyatopolk Izyaslavich; 17 – Oleg Svyatoslavich.

Ryc. 7. Przedstawienia znaków rodowych Rurykowiczów na najstarszych monetach i współczesnych im obiektach kultury materialnej za A. Oresznikowem (Orešnikov 1930 [I]; 1936, Tabl. I [II]); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

I: 1 – Jarosław; 2-8 – Włodzimierz Wielki lub Włodzimierz Monomach; 9-10 – Światopelk Izjasławowicz;

II: 1 – Włodzimierz Wielki; 2-4 – Jarosław; 5-13 – Włodzimierz Monomach; 14 – Izjasław Jarosławowicz;

15 – Jaropelk Izjasławowicz; 16 – Światopelk Izjasławowicz; 17 – Oleg Światosławowicz.

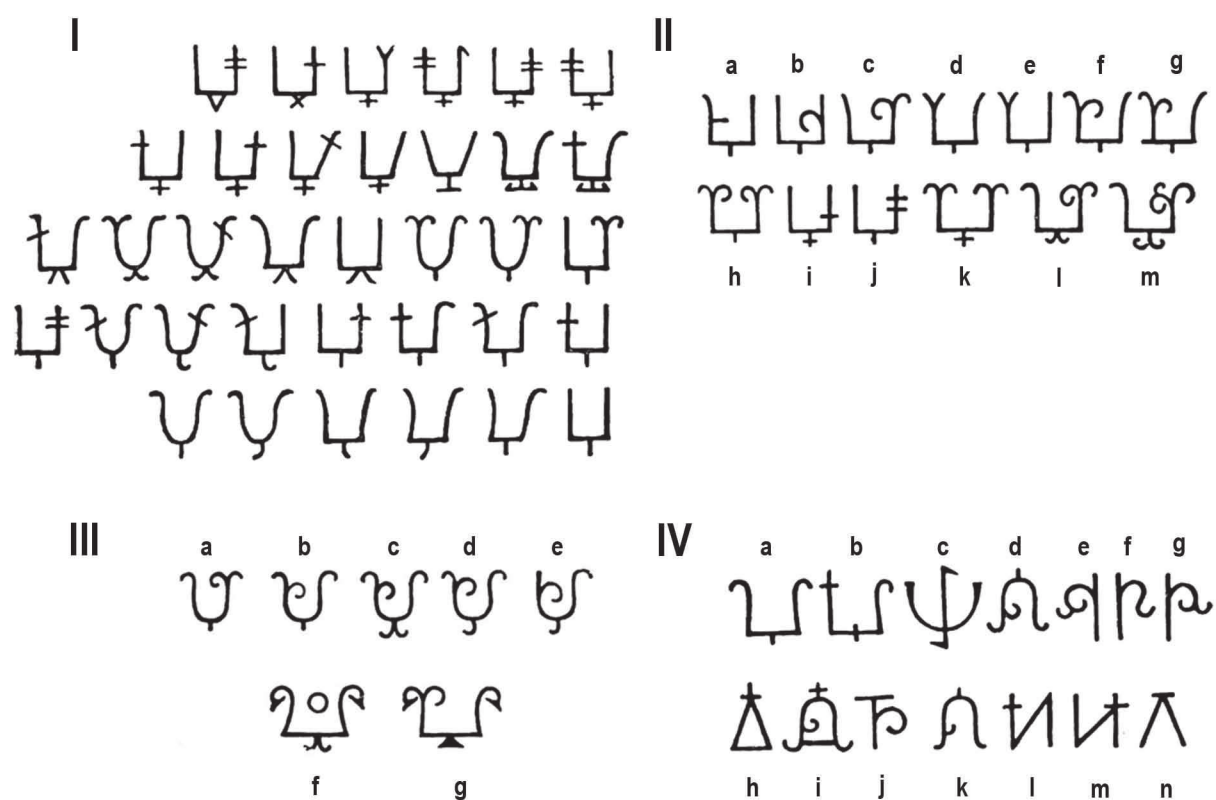

Fig. 8. Rurikid devices noted with the highest frequency on small lead seals recovered at Drohiczyn (I), selected devices from the 12th-13th c. (II, III, IV); after N. Likhachev (1930, Figs. 72, 171, 176, 180); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 8. Znaki Rurykowiczów najczęściej występujące na plombach z Drohiczyna (I) i niektóre znaki z XII-XIII w. (II, III, IV); za N. Lichaczewem (Lichačev 1930, Ryc. 72, 171, 176, 180); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

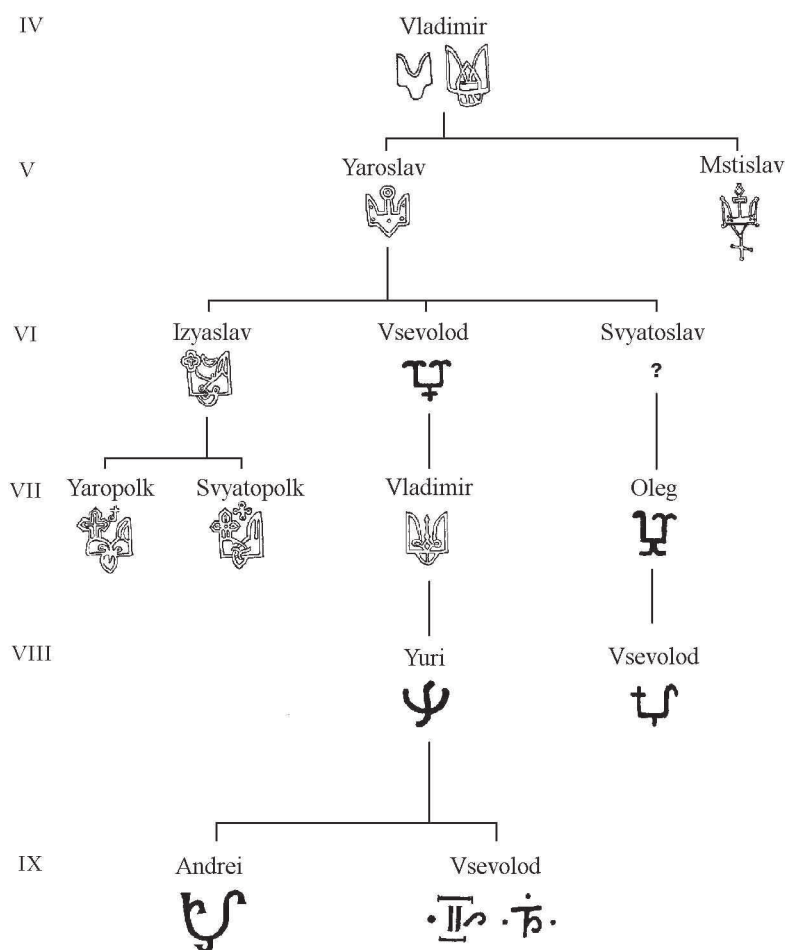

Fig. 9. Genealogy of Rurikid personal-dynastic devices, 10th-12th c.; after B. Rybakov (1940, 232); computer design by S. Bocharova.

Ryc. 9. Genealogia znaków osobisto-rodowych książąt ruskich z X-XII w.; za B.A. Rybakowem (Rybakov 1940, 232); opracowanie graficzne S. Boczarowa.

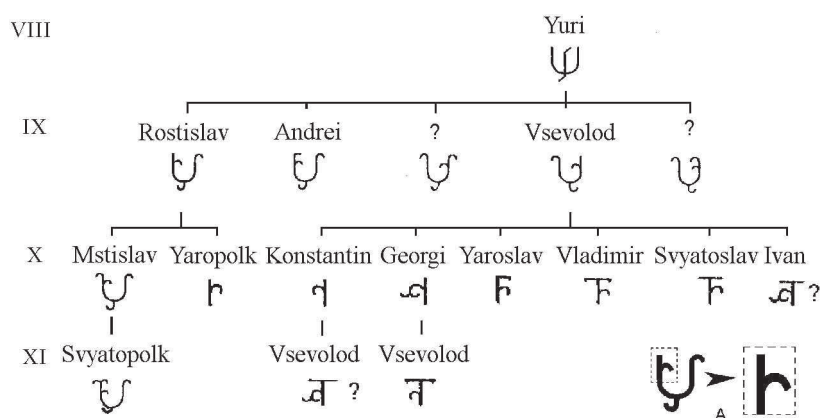

Fig. 10. Genealogy of Rurikid personal-dynastic devices: bell-shaped bidents and tridents, pike-poles; after V. Yanin (1957, 34, Fig. 10); computer design by S. Bocharova.

Ryc. 10. Genealogia znaków książąt ruskich o czaszy w kształcie odwróconego dzwonu oraz w kształcie osęki; za W. Janinem (Janin 1957, 34, Ryc. 10); opracowanie graficzne S. Boczarowa.

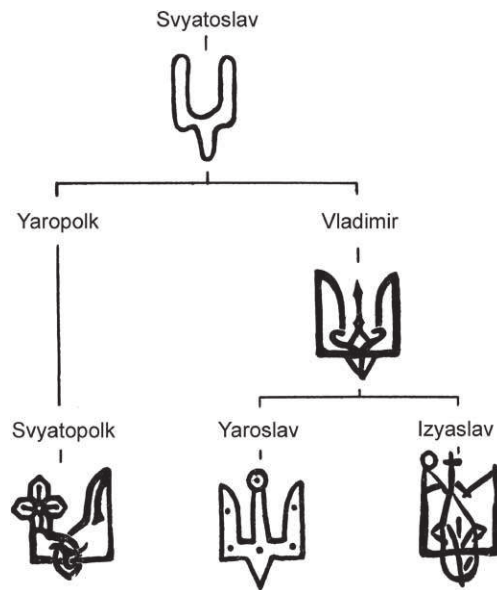

Fig. 11. Genealogy of Rurikid emblems, 10th-11th c.; after V. Yanin (1970, 40, Fig. 4); computer design by S. Bocharova.

Ryc. 11. Genealogia znaków Rurykowiczów z X-XI w.; za W. Janinem (Janin 1970, 40, Ryc. 4); opracowanie graficzne S. Boczarowa.

Fig. 12. Principal groups of Rurikid devices identified on seals; as classified by V. Yanin (1970, 134-137, Figs. 7-10); computer design by S. Bocharova.

1 – angular; 2 – bell-shaped; 3 – pike-pole; 4 – other.

Ryc. 12. Główne grupy znaków Rurykowiczów na pieczęciach aktowych; za W. Janinem (Janin 1970, 134-137, Ryc. 7-10); opracowanie graficzne S. Boczarowa.

1 – znaki o czaszy o prostokątnym zarysie; 2 – znaki o czaszy w kształcie odwróconego dzwonu; 3 – znaki w kształcie ościenia; 4 – znaki o kształtach zindywidualizowanych.

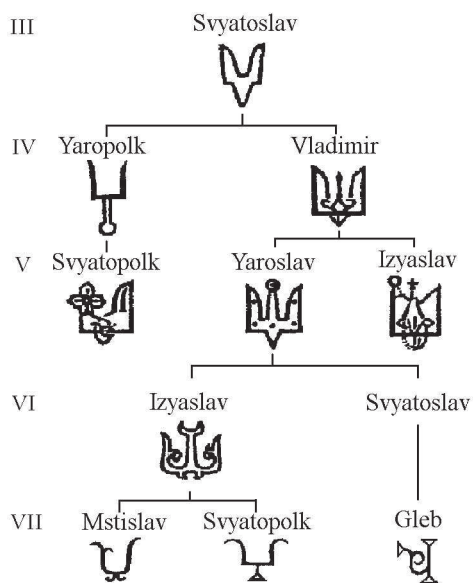

Fig. 13. Genealogy of Rurikid emblems, 10th-11th c.; after V. Yanin (1982, 151, Fig. 9);
computer design by S. Bocharova.

Ryc. 13. Genealogia znaków Rurykowiczów z X-XI w.; za W. Janinem (Janin 1982, 151, Ryc. 9);
opracowanie graficzne S. Boczarowa.

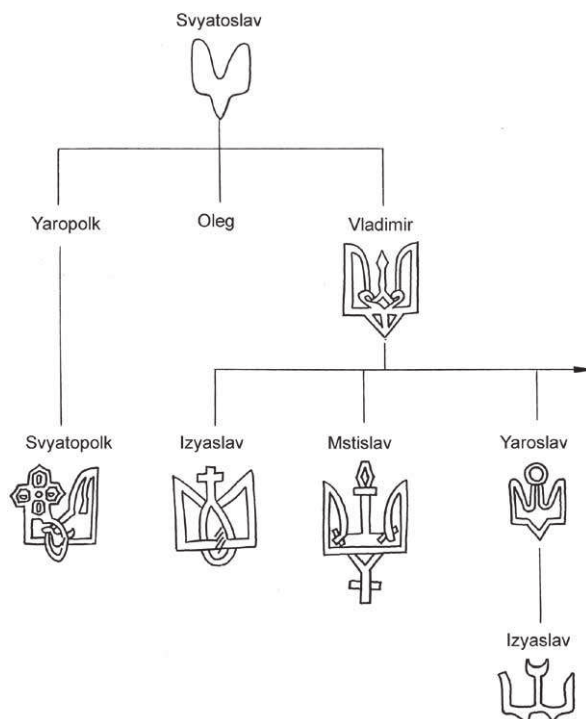

Fig. 14. Genealogy of Rurikid emblems, 10th-11th c.; after M. Sotnikova, I. Spassky (1983, p. 84, Fig. 23);
computer design by S. Bocharova.

Ryc. 14. Genealogia znaków Rurykowiczów z X-XI w.; za M. Sotnikową, I. Spasskim (Sotnikova, Spasskij 1983, 84, Ryc. 23);
opracowanie graficzne by S. Boczarowa.

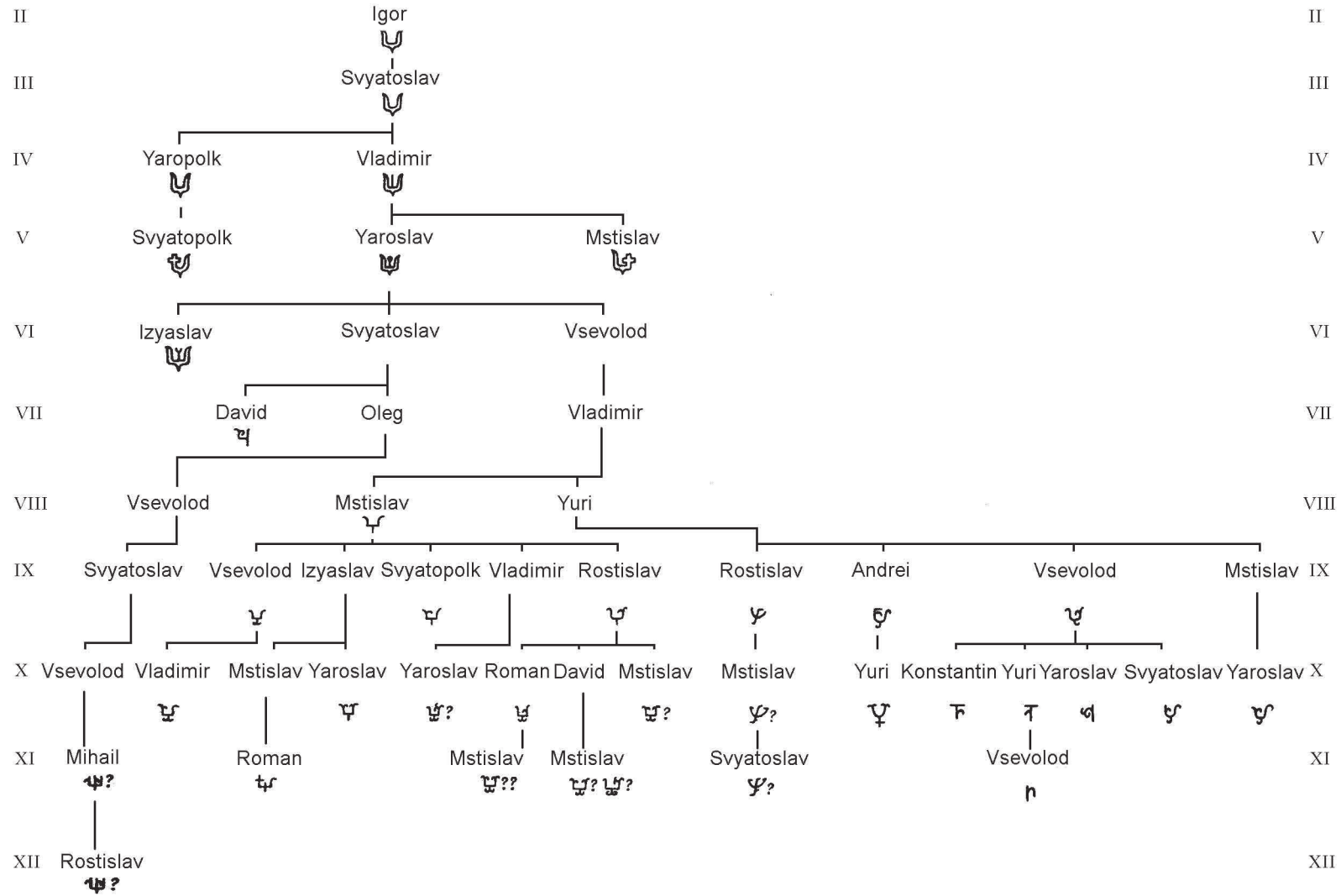

Fig. 15. Genealogy of Rurikid devices, 10th-13th c.; after A. Molchanov (1985, 82, Pl. II);
 computer design by S. Bocharova
 Ryc. 15. Genealogia znaków Rurykowiczów z X-XIII w.; za A. Molčanowem (Molčanov 1985, 82, Tabl. II);
 opracowanie graficzne by S. Boczarowa.

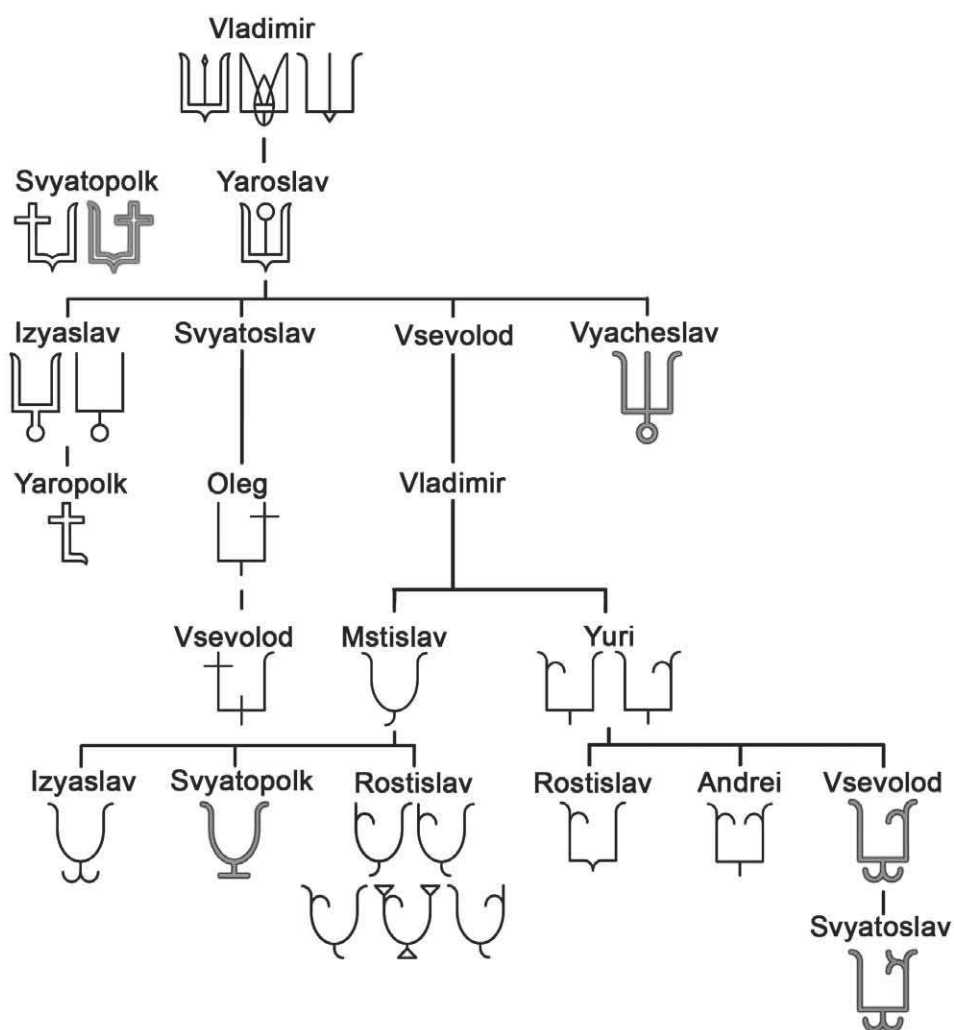

Fig. 16. Genealogy of Rurikid devices with an established personal attribution, 10th-12th c.; after S. Mikheev (2017, Chart 2 [gray colour indicates devices lacking an established personal attribution]); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 16. Genealogiczny schemat personalizacji znaków Rurykowiczów z X-XII w.; za S. Michjajewem (Micheev 2017, Schemat 2 [barwą szarą zaznaczono znaki o atrybucji przypuszczalnej]); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

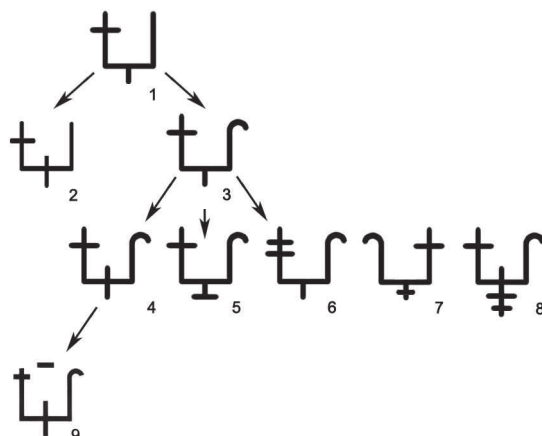

Fig. 17. Evolution of devices used by princes of Chernigov in the 11th-14th c. according to R. Bepalov (author: A. Musin after Bepalov 2018, Chart 3, Figs. 12-13); computer design by N. Voytseshchuk.

1 – dynastic device of princes from the line of Svyatoslav Yaroslavich († 1076), type “Ч”;

2 – dynastic device of princes from the line of Davyd Svyatoslavich, type “Ч-Д-I”;

3 – device of Oleg Svyatoslavich († 1115) and Igor Olgovich († 1147), type “ЧО”;

4 – device of Vsevolod Olgovich († 1146), type «Ч-O-I»; 5 – device of Igor Olgovich († 1147), type “Ч-O-II”;

6 – device of Svyatoslav Olgovich († 1164), type “Ч-O-III”;

7 – device of an anonymous prince identified on a silver ring from St. Michael’s Golden-Domed Monastery in Kyiv, Ukraine;

8 – device of an anonymous prince identified on an archaeological find from the village of Tolstye (Serebryanye Prudy urban district, Moscow oblast, Russia); 9 – device of Roman Mikhaylovich, prince of Bryansk († 1401).

Ryc. 17. Schemat rozwoju znaków linii książąt czenihowskich z XI-XIV w. według hipotezy R. Bepalowa (autor: A. Musin za Bepalov 2018, schemat 3, Ryc. 12-13); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

1 – rodowy znak linii księcia Światosława Jarosławicza († 1076), typ „Ч”;

2 – rodowy znak linii księcia Dawida Światosławicza, typ „Ч-Д-I”;

3 – znak Olega Światosławicza († 1115) i Igora Olegowicza († 1147), typ „ЧО”;

4 – znak Wsiewołoda Olgowicza († 1146), typ „Ч-O-I”; 5 – znak Igora Olegowicza († 1147), typ „Ч-O-II”;

6 – znak Światosława Olegowicza († 1164), typ „Ч-O-III”;

7 – znak nieznanego księcia na srebrnym pierścieniu z monasteru św. Michała Archaniola o Złoty Kopyłach, Kijów, Ukraina;

8 – znak nieznanego księcia na przedmiocie znalezionym we wsi Tolstye (okręg miejski miasta Serebrjanyje Prudy, obwód moskiewski, Rosja); 9 – znak księcia briańskiego Romana Michajłowicza († 1401).

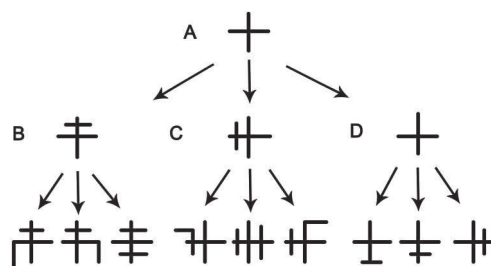

Fig. 18. Evolution of Rurikid devices as they passed down the generations; after A. Alf'orov (2015, 113, Chart 3); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 18. Schemat zasad dziedziczenia znaków Rurykowiczów; za O. Alf'orowem (Alf'orov 2015, 113, schemat 3); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

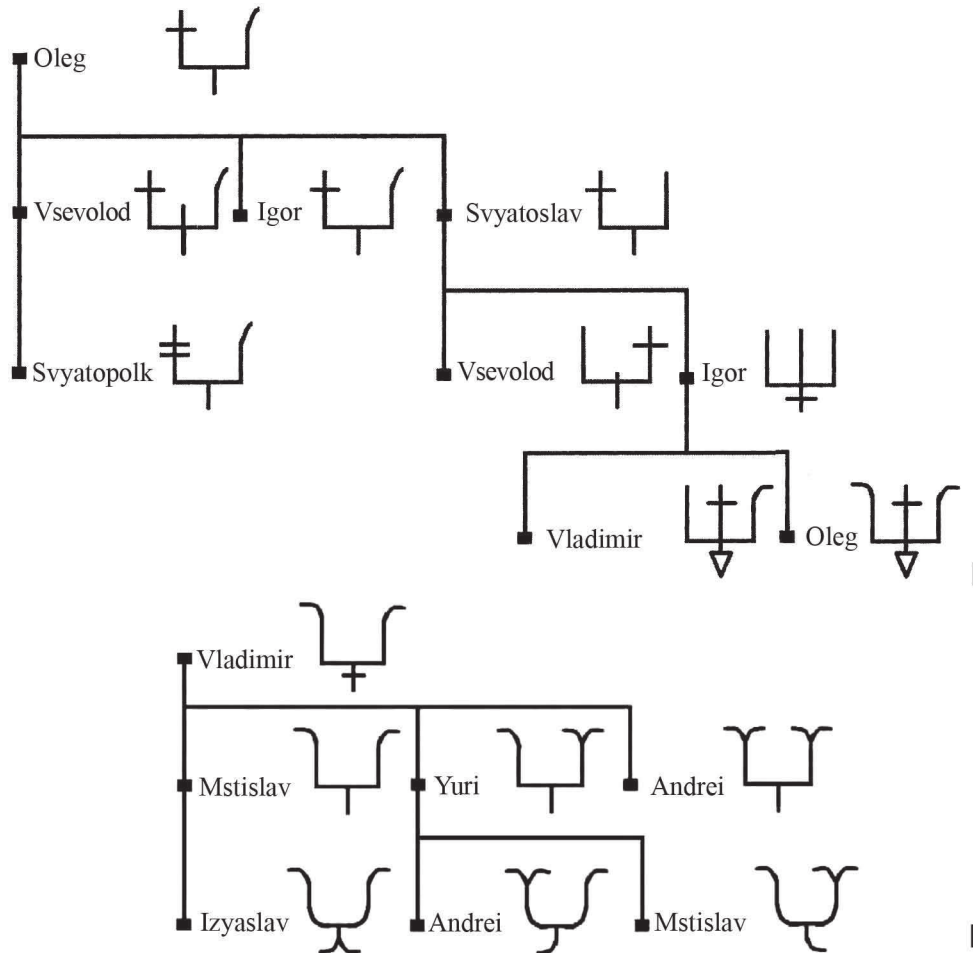

Fig. 19. Genealogy of Rurikid devices used by princes of Chernigov from the line of prince Oleg (I), and by princes of Suzdal from the line of Vladimir Monomakh (II); after A. Alf'orov (2012, 32, 34); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 19. Genealogiczny schemat rozwoju znaków Rurikowiczów z linii Olegowiczów czernihowskich (I) i Monomachowiczów suzdalskich (II); za O. Alfiorowem (Alf'orov 2012, 32, 34); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

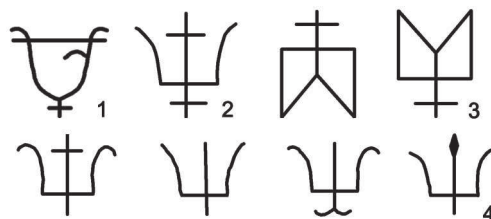

Fig. 20. Attribution of devices attributed to 12th-century Rurikid princes, after A. Alf'orov (2015, 115, 120, 122, Figs. 1-4); computer design by N. Voytseshchuk.

- 1 – device of princes Peter (Jaropolk Mstislavich ? [† after 1149]), Dmitri (Vladimir Mstislavich [† 1171]) and Ioann (Jaroslav Vladimirovich [† after 1199]);
- 2 – device of Igor Vasilkovich, prince of Halych († 1141);
- 3 – princely device on customs duty lead seals (Kyiv land [?], Vladimir Olgerdovich [?] [† after 1398]);
- 4 – devices attributed to princes of Polotsk.

Ryc. 20. Atrybucja znaków książąt żyjących w XII w. za O. Alfiorowem (Alf'orov 2015, 115, 120, 122, Ryc. 1-4); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

- 1 – znak książąt Piotra (Jaropelk Mścislawowicz? [† po 1149]), Dymitra (Włodzimierz Mścislawowicz [† 1171]) i Joanna (Jarosław Włodzimierzowicz [† po 1199]);
- 2 – znak Igora Wasylkowicza, księcia halickiego († 1141);
- 3 – książęcy znak na plombach celnych (ziemia kijowska [?], Włodzimierz Olgierdowicz [?] [† po 1398]),
- 4 – znaki książąt połockich.

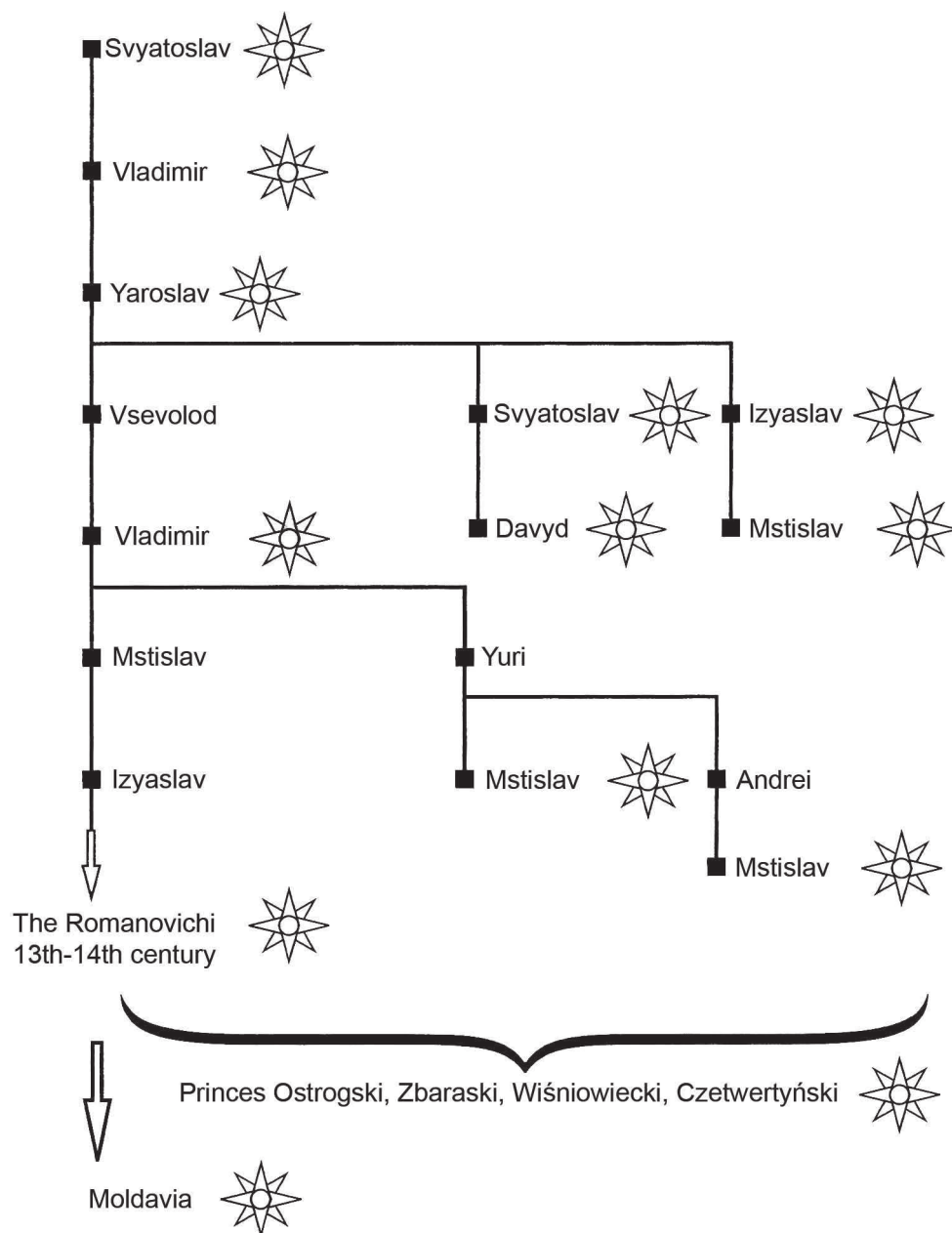

Fig. 21. The rosette as a dynastic device of the Rurikid house and its succession in 14th-15th-century heraldry; after O. Alf'orov (2012, 41); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 21. Rozeta jako ogólny znak rodowy Rurykowiczów i jej „następcy” w heraldyce XIV-XV w.; za O. Alfiorowem (Alf'orov 2012, 41); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

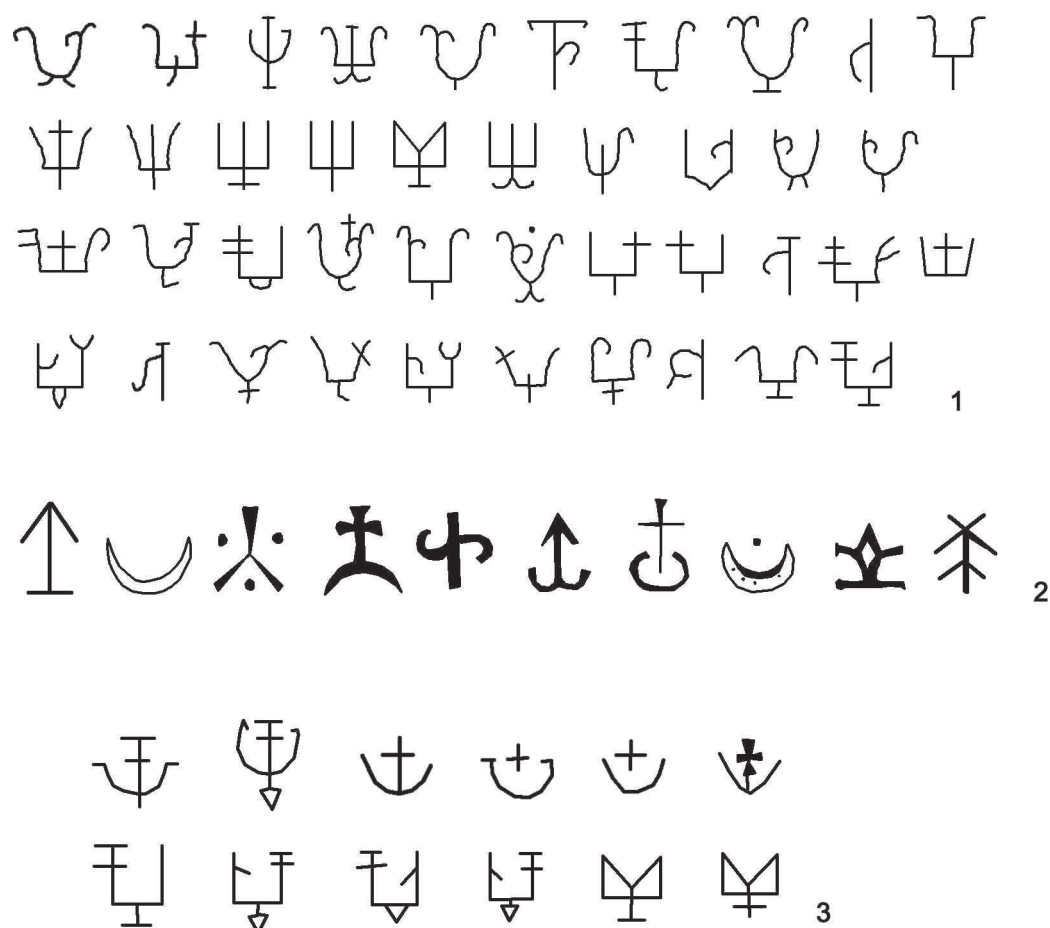
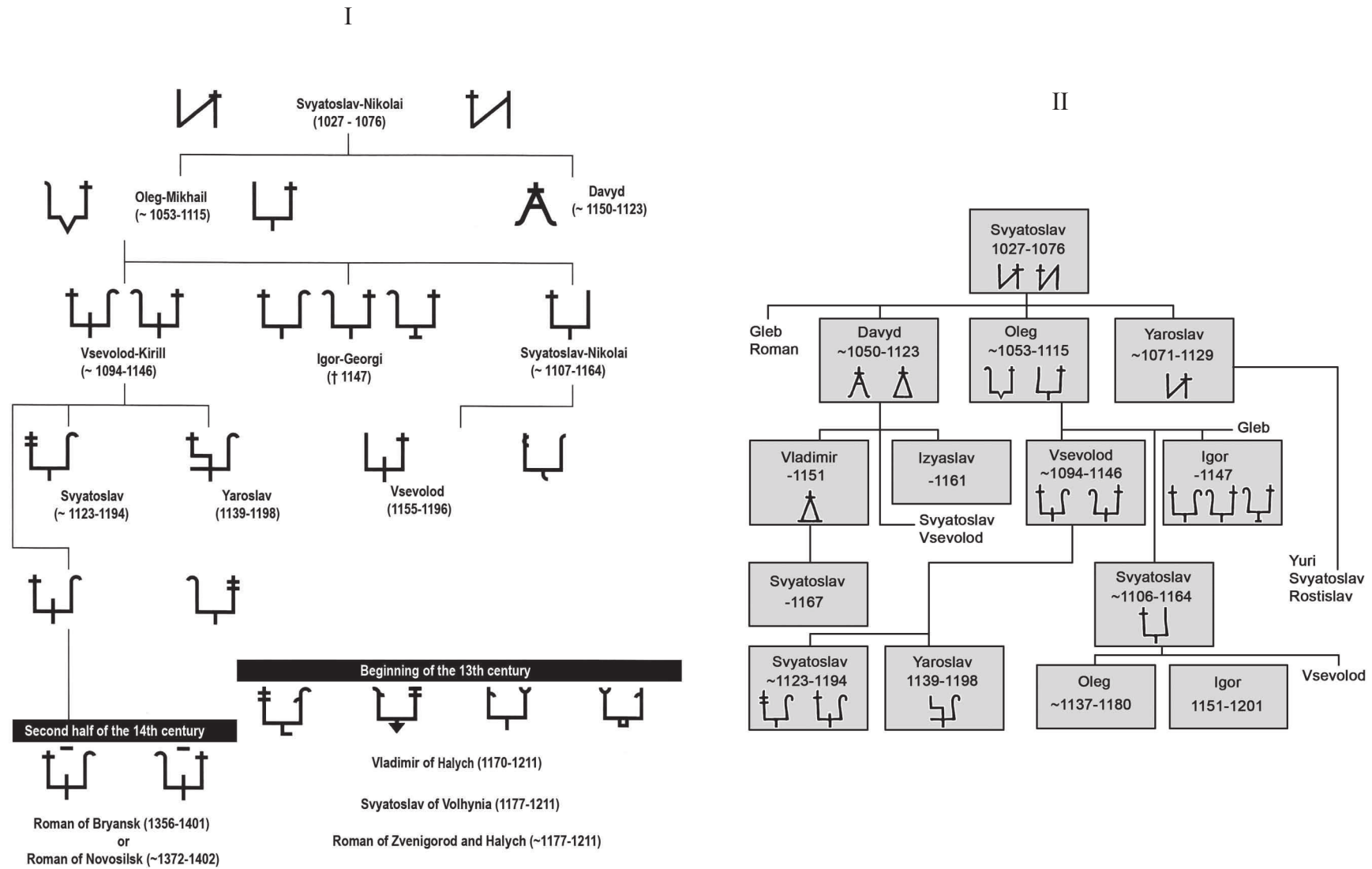

Fig. 22. Rurikid devices identified on customs duty lead seals from the 11th-12th c. (1), devices identified on customs duty lead seals from the 12th-13th c. (2) and the evolution of princely devices into the flourishing cross (cross-and-crescent) (3), after A. Alf'orov (Alf'orov 2015, 124-125, Figs. 5-7); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 22. Korelacja znaków Rurykowiczów na plombach celnych z XI-XII w. (1), znaków na plombach celnych XII-XIII w. (2) i ewolucja znaków książęcych w formę krzyża kwitnącego (krzyż z półksiężycem) (3) za O. Alfiorowem (Alf'orov 2015, 124 i n., Ryc. 5-7); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

Sergei Belitsky

Fig. 23. Different variants of genealogy of dynastic devices used by princes of Chernigov; after D. Guletsky (I – after Tiguntsev, Guletsky 2018, 66, Fig. 5; II – after Guletsky, Doroshkevich 2018, 266); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 23. Warianty schematu genealogicznego znaków dynastii książąt czernihowskich za D. Guleckim (I – za Tiguncev, Guleckij 2018, 66, Ryc. 5; II – Guleckij, Doroškevič 2018, 266); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

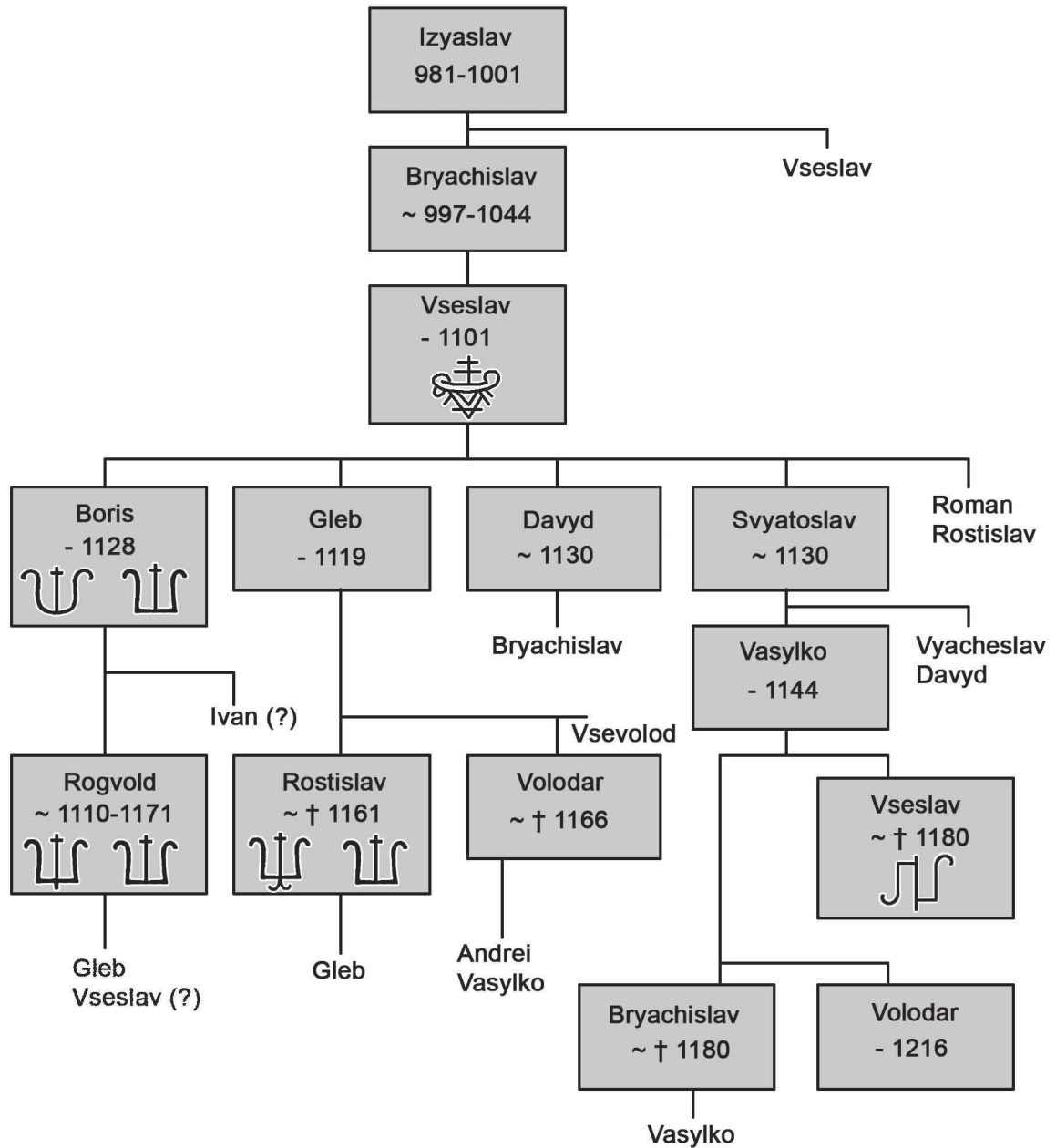

Fig. 24. Genealogy of dynastic devices attributed to princes of Polotsk; after D. Guletsky (Guletsky, Doroshkevich 2018, 264); computer design by N. Voytseshchuk.
 Ryc. 24. Genealogiczny schemat znaków książąt linii połockiej; za D. Guleckim (Guleckij, Doroškevič 2018, 264); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

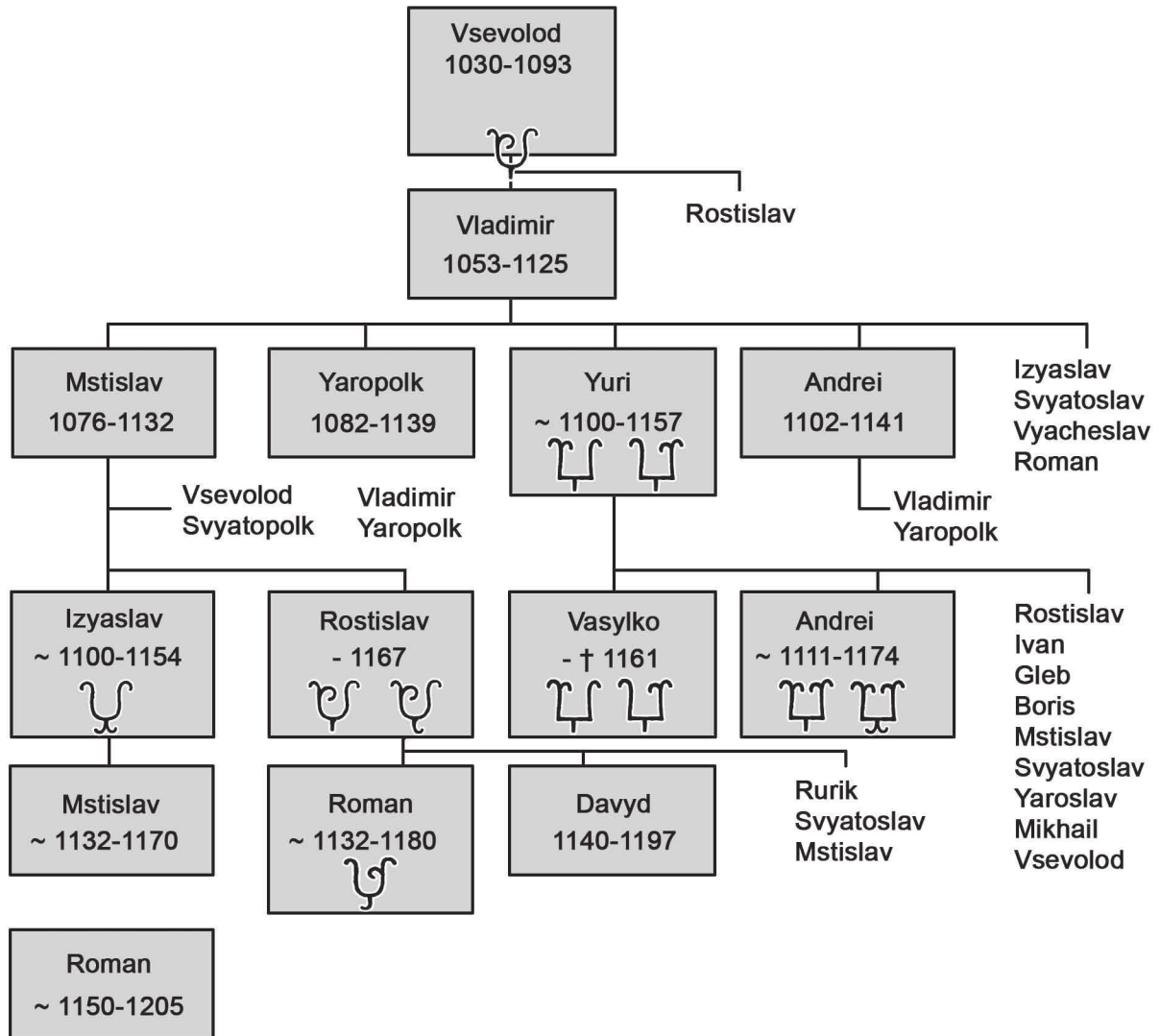

Fig. 25. Genealogy of dynastic devices attributed to the descendants of Vsevolod Yaroslavich and Vladimir Monomakh; after D. Guletsky (Guletsky, Doroshkevich 2018, 267); computer design by N. Voytseshchuk.

Ryc. 25. Genealogia znaków potomków księcia Wsiewołoda Jarosławowicza i Włodzimierza Monomacha; za D. Guleckim (Guleckij, Doroškevič 2018, 267); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

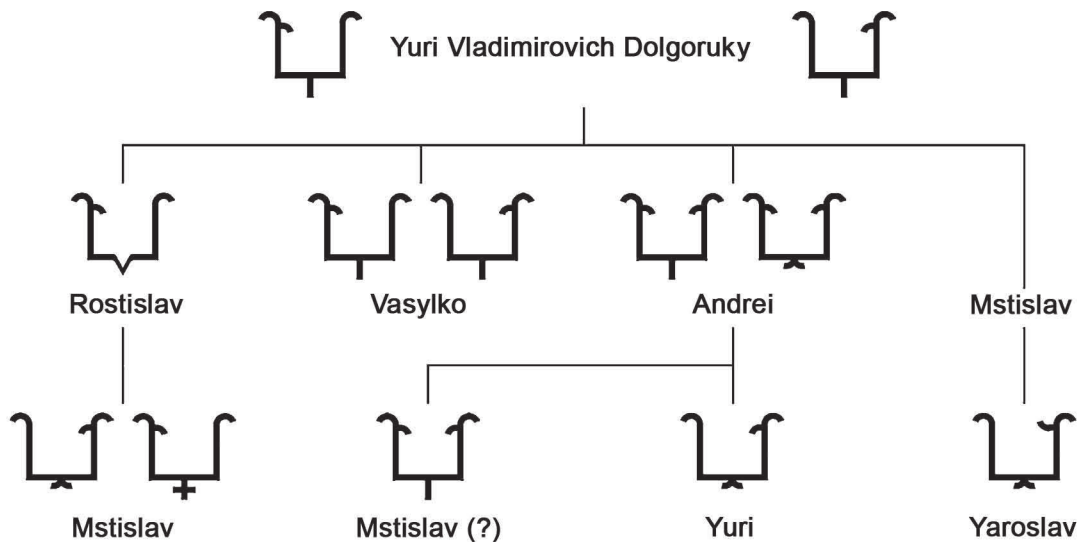

Fig. 26. Genealogy of dynastic devices attributed to princes of Suzdal;
after D. Guletsky (Guletsky 2018, 129, Fig. 2); computer design by N. Voytseshchuk.
Ryc. 26. Genealogiczny schemat znaków dynastii książąt Suzdala;
za D. Guleckim (Guleckij 2018, 129, Ryc. 2); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

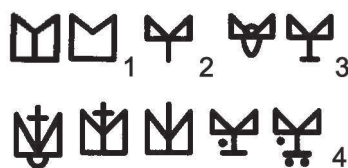

Fig. 27. Questionable attribution of princely devices to princely agents with authority to use a seal, 10th-11th c.;
after V. Anokhin (author: A. Musin, after Anokhin 2012);
computer design by N. Voytseshchuk.

1 – city treasury of Kyiv in the reign of prince Svyatoslav; 2 – city treasury of Vyshgorod in the reign of princess Olga;
3 – city treasury of Vyshgorod in the reign of prince Svyatoslav; 4 – city treasury of Kyiv in the reign of prince Yaroslav.

Ryc. 27. Dyskusyjna atrybucja znaków książęcych urzędników książęcych, mających prawo pieczęci, X-XI w.;
za W. Anochinem (autor: A. Musin, za Anochin 2012);
opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

1 – urząd skarbu Kijowa w czasach Światosława; 2 – urząd skarbu Wyszogrodu w czasach księżnej Olgi;
3 – urząd skarbu Wyszogrodu w czasach Światosława; 4 – urząd skarbu Kijowa w czasach księcia Jarosława.

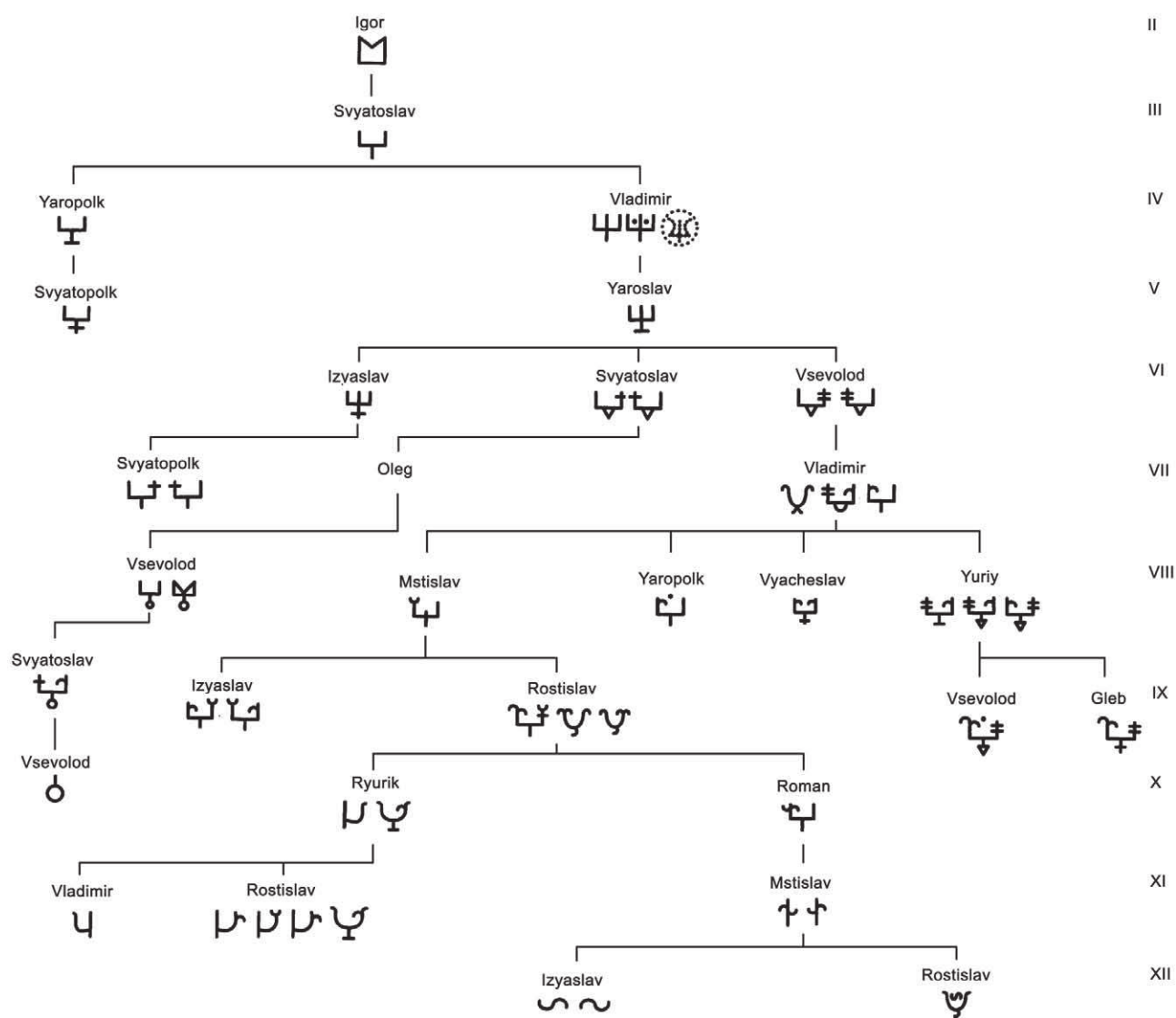

Fig. 28. Genealogy of Rurikid devices; after V. Anokhin
 (author: A. Musin after Anokhin 2012); computer design by N. Voytseshchuk.
 Ryc. 28. Schemat genealogiczny znaków Rurykowiczów; za W. Anochinem
 (autor: A. Musin, za Anochin 2012); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

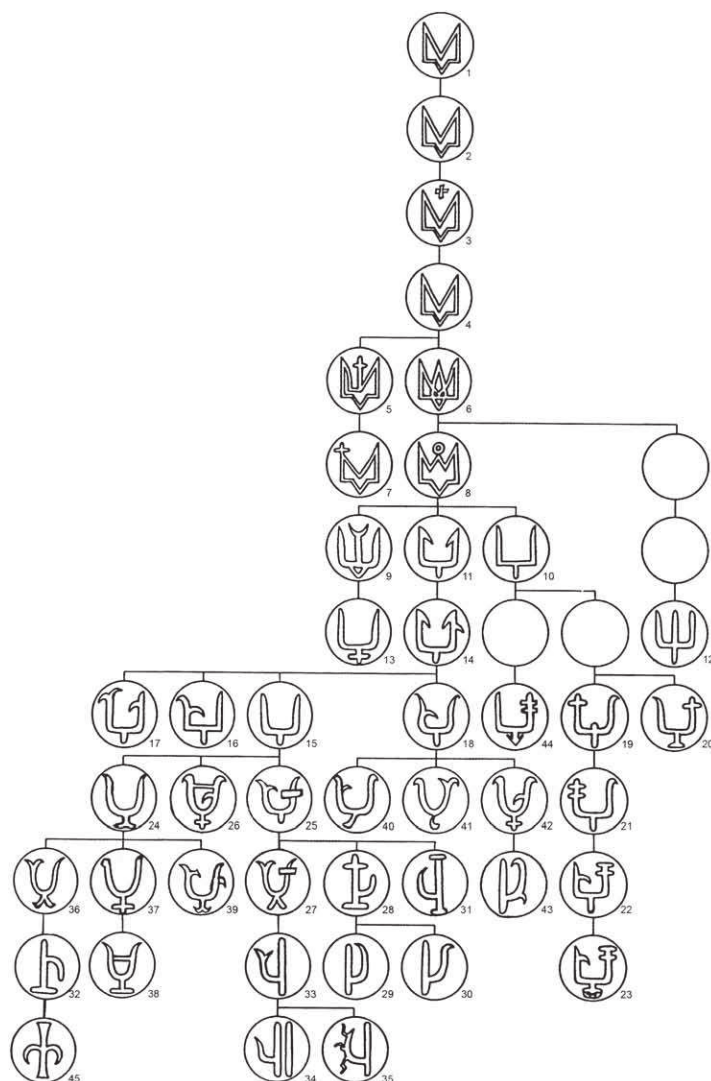

Fig. 29. Genealogy of dynastic devices used by the grand princes of Kyiv; after V. Nechytajlo (2012); graphic design by N. Voytseshchuk.

- 1 – Rurik (820 [?]-879); 2 – Igor (875-945); 3 – Olga (910 [?]-969); 4 – Svyatoslav (942 [?]-972); 5 – Yaropolk (958 [?]-978); 6 – Vladimir (960 [?]-1015); 7 – Svyatopolk (978-1019); 8 – Yaroslav (977-1054); 9 – Izyaslav (1024-1078); 10 – Svyatoslav (1027-1076); 11 – Vsevolod (1030-1093); 12 – Vseslav (1030 [?]-1101); 13 – Svyatopolk (1050-1113); 14 – Vladimir Monomakh (1053-1125); 15 – Mstislav (1076-1132); 16 – Yaropolk (1082-1139); 17 – Vyacheslav (1085 [?]-1154); 18 – Yuri (1090-1157); 19 – Vsevolod (1080-1146); 20 – Igor (1082 [?]-1147); 21 – Svyatoslav (1120 [?]-1194); 22 – Vsevolod (1140 [?]-1212); 23 – Mikhail (1160 [?]-1240); 24 – Izyaslav (1096-1154); 25 – Rostislav (1125 [?]-1157); 26 – Vladimir (1132-1176); 27 – Roman (1130 [?]-1180); 28 – Rurik (1150 [?]-1212); 29 – Rostislav (1172-1218); 30 – Vladimir (1187-1239); 31 – Mstislav (1153 [?]-1180); 32 – Roman (1140 [?]-1205); 33 – Mstislav (1150 [?]-1223); 34 – Izyaslav (1189 [?]-1240); 35 – Rostislav (1180 [?]-1240 (?)); 36 – Mstislav (1120 [?]-1170); 37 – Yaroslav (1120 [?]-1180 (?)); 38 – Ingvar (1150 [?]-1215 [?]); 39 – Yaropolk (1120 [?]-1180); 40 – Gleb (1130 [?]-1171); 41 – Mikhail (1130 [?]-1176); 42 – Vsevolod (1154-1212); 43 – Yaroslav (1190-1246); 44 – Izyaslav (1190 [?]-1161); 45 – Daniil/Daniel (1201-1264).

Ryc. 29. Schemat genealogiczny znaków wielkich książąt kijowskich; za W. Nieczytajło (Neczytajło 2012); opracowanie graficzne N. Wojcieszczuk.

- 1 – Ruryk (820 [?]-879); 2 – Igor (875-945); 3 – Olga (910 [?]-969); 4 – Światosław (942 [?]-972); 5 – Jaropelk (958 [?]-978); 6 – Włodzimierz (960 [?]-1015); 7 – Świętopelk (978-1019); 8 – Jarosław (977-1054); 9 – Izjasław (1024-1078); 10 – Światosław (1027-1076); 11 – Wsiewołod (1030-1093); 12 – Wsiesław (1030 [?]-1101); 13 – Świętopelk (1050-1113); 14 – Włodzimierz Monomach (1053-1125); 15 – Mścislav (1076-1132); 16 – Jaropelk (1082-1139); 17 – Wiaczesław (1085 [?]-1154); 18 – Jurij (1090-1157); 19 – Wsiewołod (1080-1146); 20 – Igor (1082 [?]-1147); 21 – Światosław (1120 [?]-1194); 22 – Wsiewołod (1140 [?]-1212); 23 – Michał (1160 [?]-1240); 24 – Izjasław (1096-1154); 25 – Rościslav (1125 [?]-1157); 26 – Włodzimierz (1132-1176); 27 – Roman (1130 [?]-1180); 28 – Ruryk (1150 [?]-1212); 29 – Rościslav (1172-1218); 30 – Włodzimierz (1187-1239); 31 – Mścislav (1153 [?]-1180); 32 – Roman (1140 [?]-1205); 33 – Mścislav (1150 [?]-1223); 34 – Izjasław (1189 [?]-1240); 35 – Rościslav (1180 [?]-1240 [?]); 36 – Mścislav (1120 [?]-1170); 37 – Jarosław (1120 [?]-1180 (?)); 38 – Ingwar (1150 [?]-1215 [?]); 39 – Jaropelk (1120 [?]-1180); 40 – Gleb (1130 [?]-1171); 41 – Michał (1130 [?]-1176); 42 – Wsiewołod (1154-1212); 43 – Jarosław (1190-1246); 44 – Izjasław (1190 [?]-1161); 45 – Danił/Daniel (1201-1264).

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIA

Abbreviations / Skróty

АН СССР	Академия наук СССР.
ИИМК РАН	Институт истории материальной культуры РАН.
РАН	Российская академия наук.
s. n.	sine nomine.

Written Sources / Źródła pisane

<i>Annales Bertiniani</i>	<i>Annales Bertiniani</i> , G. Waitz (ed.), Monumenta Germaniae Historicae. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover (Hahnsche Buchhandlung), 1883, vol. V.
<i>The Annals of St-Bertin</i>	<i>The Annals of St-Bertin</i> , J.L. Nelson (trans.), Manchester (Manchester University Press), 1991.
<i>Chronica... I</i>	<i>Лаврентьевская летопись</i> , Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург (Археографическая комиссия) 1926, vol. I.
<i>Chronica... II</i>	<i>Ипатьевская летопись</i> , Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург (Императорская археографическая комиссия) 1908, vol. II.
<i>Chronicle of Nikon</i>	<i>Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью</i> , Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург (Императорская археографическая комиссия) 1862, vol. IX.
<i>Chronicle of Novgorod</i>	<i>The Chronicle of Novgorod (1016-1471)</i> , R. Michell, N. Forbes (ed.), Camden 3 rd series, 25, London (Camden Society) 1914.
<i>Novgorodskaya I letopis</i>	<i>Новгородская I-я летопись старшего и младшего изводов</i> , А.Н. Насонов (ed.), Москва (Издательство АН СССР) 1950.
PVL I	<i>The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text</i> , S.H. Cross, O.P. Sherbowitz-Wetzor (eds.), Cambridge Massachusetts (The Medieval Academy of America) 1953.
PVL II	<i>Powieść minionych lat</i> , F. Sielicki (ed.), Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN) 1968.

Unpublished archival sources / Niepublikowane źródła archiwalne

Likhachev = Lichačev = Лихачев Н.П.

s.a.

Сфрагистический альбом [Рукопись], Рукописный отдел научного архива Института истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург (Фонд 35, опись 2, дело 444).

Studies / Opracowania

Akhmetzyanov = Achmetzjanov = Ахметзянов М.И.

1999 *Борынгы балбал, [in:] Из истории Альметьевского региона, Казань (Издательство «Татполиграф»)*, vol. I, p. 314-315.

Alekseev = Алексеев Л.В.

1966 *Полоцкая земля; очерки истории Северной Белоруссии в IX-XIII вв.*, Москва (Наука).

Alekseev = Алексеев Л.В.

1974 *Древний Ростиславль*, Краткие сообщения Института археологии АН СССР 139, p. 81-92.

Alf'orov = Алфьоров О.

2012 *Молієдовули кийських князів другої половини XI-кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)*, Сфрагістичний щорічник 2, p. 5-74.

Alf'orov = Алфьоров О.

2015 *Княжі знаки на печатках Київської Русі*, Сфрагістичний щорічник 5, p. 102-134.

Ambrosiani B.

2001 *The Birka Falcon, [in:] B. Ambrosiani (ed.), Eastern Connections: Excavations in the Black Earth 1990-1995, Birka Studies 5, Stockholm (Birka Project for Riksantikvarieämbetet)*, vol.1, *The Falcon Motif*, p. 11-27.

Amelkin = Amel'kin = Амелькин А.О.

1987 *Знак на гребне с городища Иднакар (к вопросу о начальном периоде русско-удмуртских контактов), [in:] Л.А. Наговицин (ed.), Проблемы изучения древней истории Удмуртии, Ижевск (НИИ при Совете Министров УАССР)*, p. 107-113.

Amelkin = Amel'kin = Амелькин А.О.

2001 *“Знаки Рюриковичей” на стенах гробницы Царского кургана под Керчью, [in:] Г.В. Глазырина (ed.), Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье, Москва (Восточная литература)*, p. 239-254.

Anpilogov = Анпилогов Г.Н.

1964 *Бортные знамена как исторический источник (по путивльским и рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.)*, Советская археология 1964:4, p. 151-169.

Antonovich = Antonovič = Антонович В.Б.

1878 *О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира, [in:] В.И. Модестов (ed.), Труды III археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года, Киев (Типография Императорского университета св. Владимира)*, vol. II, p. 151-157.

Arendar, Kovalenko, Melnikova = Arendar', Kovalenko, Mel'nikova = Арендарь А.П., Коваленко В.П., Мельникова Е.А.

1995 *Граффити на восточных монетах их собрания Черниговского исторического музея им. В. Тарновского, [in:] О.П. Моця (ed.), Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-літтю від дня народження О.В. Шекуна, (19-20 січня 1995 р., м. Чернігів), Чернігів (Сіверянська думка)*, p. 15-17.

Anokhin = Anochin = Анохин В.А.

2012 *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X-XIII вв.)*, Киев (Издательский дом «Стилос»).

Arne T.

1911 *Sveriges Forbindelser med Ostern under Vikingatiden: ett arkeologiskt bidrag, Fornvännen* 1911:6, p. 1-66.

Artamonov = Артамонов М.И.

1958 *Саркел-Белая Вежа, [in:] М.И. Артамонов (ed.), Труды Волго-Донской археологической экспедиции, Материалы и исследования по археологии СССР 62, Москва, Ленинград (Издательство Академии наук СССР)*, vol. I, p. 7-84.

Artamonv = Артамонов М.И.

1962 *История хазар*, Ленинград (Издательство Государственного Эрмитажа).

Artem'ev = Артемьев А.Р.

1980 *Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого*, [in:] В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков (eds.), *Материалы по археологии Новгорода 1988*, Москва (Институт археологии РАН), p. 5-28.

Artem'ev, Molchanov = Artem'iev, Molčanov = Артемьев А.Р., Молчанов А.А.

1995 *Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собственности*, *Российская археология* 1995:2, p. 180-191.

Avenarius = Авенариус Н.А.

1890 *Дрогичин Надбужский и его древности*, [in:] *Древности северо-западного края*, *Материалы по археологии России* 4, Санкт-Петербург (Типография Императорской академии наук), vol. I:1, p. 1-42.

Åkerström-Hougen G.

1981 *Falconry as a motif in early Swedish art. It's historical and art historical significance*, [in:] R.W. Zeitler (ed.), *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance). Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal 20-22 avril 1979*, Acta Universitatis Upsalienis N.S. 19, Uppsala (Almqvist & Wiksell), p. 263-293.

Bartholomaei = Бартоломей И.А.

1860 *О ярославле серебре. Письмо члена-основателя [Археологического общества] И.А. Бартоломея [из Тифлиса, от 27 мая 1860 г.] к члену основателю А.А. Кунику*, *Известия Императорского русского археологического общества* 2, p. 338-342.

Baurakov, Ternovaуа = Вајраков, Ternovaја = Байпаков К.М., Терновая Г.А.

2003 *"Знаки Рюриковичей" в Семиречье*, *Известия Министерства образования Республики Казахстан, Серия общественных наук* 2003:1, p. 137-156.

Belavin = Белавин А.М.

2000 *Камский торговый путь. Средневековое Предуралье в его экономических и этнокультурных связях*, Пермь (Издательство Пермского государственного педагогического университета).

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1992 *Данные сфрагистики о княжеском аппарате в домонгольской Руси*, [in:] А.П. Новосельцев (ed.), *Образование древнерусского государства: спорные проблемы*, Москва (Институт российской истории РАН), p. 5-8.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1996 *Новые сфрагистические находки из Торжка*, [in:] В.М. Массон (ed.), *Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации. Материалы пленума ИИМК РАН 14-17 мая 1996 г.*, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), p. 45-48.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1997a *Новые сфрагистические находки из Пскова*, [in:] В.М. Массон (ed.), *Новые исследования археологов России и СНГ: материалы пленума ИИМК РАН 28-30 апреля 1997 г.*, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), p. 49-52.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1997b *Дополнение к Своду памятников сфрагистика из Старой Ладogi*, [in:] Г.С. Лебедев (ed.), *Дивинец Староладожский: междисциплинарные исследования*, Санкт-Петербург (Издательство Санкт-Петербургского государственного университета), p. 14-18.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1998a *О знаках на роговом кистене из Минска*, [in:] А.А. Егорейченко (ed.), *Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология)*, Минск (Веды), p. 20-26.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

1998b *К истории строительства церкви Дмитрия Солунского в Пскове*, [in:] А.Е. Мусин (ed.), *Материалы Второй Всероссийской церковно-археологической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Н.В. Покровского (1847-1917)*, Санкт-

Петербург, 1-3 ноября 1998 г., Церковная археология 4, Санкт-Петербург (Санкт-Петербургская духовная академия), p. 39-44.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2000a *Роговой кистень с древнерусским княжеским знаком из Киева*, [in:] В.В. Седов (ed.), *Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы научного семинара, 1996-1999*, Псков (Псковский музей-заповедник), vol. 16, p. 213-218.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2000b *Зарождение русской геральдики*, Stratum plus 2000:6, p. 366-424.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2000c *Древнерусский княжеский знак как памятный объект*, [in:] Е.А. Мельникова (ed.), *Восточная Европа в древности и средневековье: историческая память и формы ее воплощения: XII Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Пацуто. Материалы конференции*, Москва (Институт всеобщей истории РАН), p. 216-225.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2001a *Знаки Рюриковичей*, Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада 3, Санкт-Петербург (СПбГУКИ), part 2, *Знаки XII-XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду)*.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2001b *Предметы с изображениями тамгообразных знаков из раскопок в Тверском Кремле*, [in:] В.А. Лапшин (ed.), *Тверской Кремль. Комплексное археологическое источниковедение (по материалам раскопа Тверской Кремль-11, 1993-1997 гг.)*, Санкт-Петербург (Европейский дом), p. 190-201.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2001c *Введение в русскую допетровскую сфрагистику*, Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада 4, Санкт-Петербург (СПбГУКИ).

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2002 *Н.П. Лихачев о древнерусских княжеских знаках и древнейшей русской геральдике*, [in:] А.А. Фурсенко, В.Н. Плешков (eds.), *Историческое источниковедение и проблемы вспомогательных исторических дисциплин: к 140-летию академика Николая Петровича Лихачева и 100-летию дома Н.П. Лихачева в Санкт-Петербурге. Тезисы докладов конференции, 3-5 декабря 2002 г.*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин), p. 11-14.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2004 *Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков*, [in:] Д.А. Мачинский (ed.), *Ладога и Глеб Лебедев: VIII чтения памяти Анны Мачинской*, Санкт-Петербург (Нестор-История), p. 243-319.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2006 *Кто был похоронен в Василевском саркофаге?*, [in:] А.В. Кашкин (ed.), *Археология Верхнего Поволжья (к 80-летию К.И. Комарова)*, Москва (Институт археологии РАН), p. 68-91.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2008 *Пятно русских князей: тамга или герб?*, Записки Института истории материальной культуры РАН 3, p. 203-209.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2009 *Еще раз о знаках Рюриковичей*, [in:] Б.С. Короткевич, Д.А. Мачинский, Т.Б. Сениченкова (eds.), *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14-18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже*, Труды Государственного Эрмитажа 49, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 222-226.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2011a *Две древнерусские геральдические подвески*, [in:] И.К. Лабутина (ed.), *Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар имени академика В.В. Седова: материалы*

57-го заседания (18-20 апреля 2011 г.), Москва, Псков (Институт археологии РАН), р. 44-48.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2011b *Подвеска из раскопок курганов у д. Прудянка и костяные геральдические подвески Древней Руси*, [in:] И.В. Ширяков (ed.), *Нумизматические чтения 2011 года: памяти Алексея Владимировича Фомина, Москва, 21-22 ноября 2011 г. Тезисы докладов и сообщений*, Москва (Государственный исторический музей), р. 47-48.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2012 *Древнейшая геральдика Руси*, [in:] А. Дмитренко (ed.), *Повесть Временных лет*, Санкт-Петербург (Вита Нова), р. 431-463.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2013 *Известняковая плита «с сарматским знаком» у с. Корпач (Молдова)*, *Stratum plus* 2000:4, р. 43-50.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2014a *Древнерусские княжеские знаки в гончарных клеймах*, [in:] Н.В. Лопатин (ed.), *Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 59-го заседания, 9-11 апреля 2013 г.*, vol. 29, Москва-Псков-Санкт-Петербург (Нестор-История), р. 357-387.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2014b *Геральдические подвески Древней Руси (новые находки)*, [in:] А.Н. Кирпичников (ed.), *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья: материалы международной конференции «Старая Ладога и Северная Русь в эпоху викингов и период славянского расселения»*, *Старая Ладога, 12-13 июля 2013 г.*, Санкт-Петербург (Социальная пропаганда), vol. IV, р. 12-54.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2014c *Геральдическая подвеска № 101 и несколько замечаний о правовом статусе держателей подвесок*, *Stratum plus* 2014:5, р. 139-145.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2014d *Топорик из Суздальского Ополя*, *Stratum plus* 2014:6, р. 65-72.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2015a *Еще раз о геральдической подвеске из Чернигова*, [in:] Е.Л. Костылева, В.А. Аверин (eds.), *Проблемы изучения эпохи первобытности и раннего средневековья лесной зоны Восточной Европы*, Иваново (Издатель Ольга Епишева), vol. IV, *К 60-летию А.В. Уткина*, р. 28-32.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2015b *Новые находки древнерусских геральдических подвесок (материалы к своду)*, [in:] А.Н. Кирпичников (ed.), *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья: материалы международной конференции «Город Ладога и Северная Русь, в первые века русской истории»*, *Старая Ладога, 13 июня 2015 года*, Санкт-Петербург (Социальная пропаганда), vol. V, р. 184-199.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2015c *Новые находки геральдических подвесок X-XI вв.*, *Stratum plus* 2015:6, р. 215-229.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2016a *О знаках Рюриковичей в граффити из Саркела-Белой Вежи*, [in:] И.Л. Кызласов (ed.), *Степи Восточной Европы в средние века: сборник памяти С.А. Плетневой*, Москва (Авторская книга), р. 288-303.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2016b *О печати № 2 Корпуса печатей древней Руси*, *Записки Института истории материальной культуры РАН* 13, р. 123-133.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2016c *Еще раз о геральдической подвеске из раскопок в Пскове в 1976 г.*, [in:] Н.В. Лопатин (ed.), *Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар имени академика*

В.В. Седова, Материалы 61 заседания, 14-16 апреля 2015 г., Москва-Псков-Санкт-Петербург (Институт археологии РАН), vol. XXXI, p. 92-97.

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2017a *Древнерусские княжеские знаки в памятниках архитектуры, [in:] Д.Д. Елшин (ed.), Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья, Труды Государственного Эрмитажа 86, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 7-26.*

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2017b *Геральдическая подвеска № 136 и трезубец Владимира Святославича, [in:] О.П. Толочко (ed.), Культурный шар: статті на пошану Г.Ю. Івакіна, Київ (Laugus), p. 38-50.*

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2018a *О происхождении трезубца Владимира Святого, [in:] Г.В. Вилинбахов, А.А. Трипольская (eds.), Геральдика: исследования и практика. Конференция, посвященная 25-летию воссоздания Геральдической службы в Российской Федерации, 20-22 февраля 2017 г., Труды Государственного Эрмитажа 92, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 57-63.*

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2018b *Геральдическая подвеска из-под Смоленска, [in:] Т.В. Гимон, Т.Н. Джаксон, Е.А. Мельникова, А.С. Щавелев (eds.), Древнейшие государства Восточной Европы. 2016 год: памяти Галины Васильевны Глазыриной, Москва (Университет Дмитрия Пожарского), p. 372-381.*

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2018c *Древнерусские пломбы в публикации В.А. Анохина, Stratum plus 2018:5, p. 37-360.*

Beletsky = Beleckij = Белецкий С.В.

2019 *Древнерусские княжеские знаки на пломбах и печатях в публикациях В.В. Нечитайло, Записки Института истории материальной культуры РАН 21, p. 97-124.*

Beletsky, Beletsky = Beleckij, Beleckij = Белецкий В.Д., Белецкий С.В.

1998 *О знаках на кистене из Белой Вежи, [in:] Г.В. Вилинбахов, А.Д. Столяр (eds.), Скифы, хазары, славяне, древняя Русь: международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения профессора М.И. Артамонова, Санкт-Петербург, 9-12 декабря 1998 г., Тезисы докладов, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 169-173.*

Beletsky, Kazakov = Beleckij, Kazakov = Белецкий С.В., Казаков Е.П.

2004 *Костяная рукоять из раскопок Измерского поселения и генеалогия лично-родовых знаков полоцких Рюриковичей X-XI вв., [in:] А.Н. Кирпичников, В.Н. Седых (eds.), Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: сборник статей памяти И.В. Дубова, Санкт-Петербург (Издательство СПбГУ), p. 73-77.*

Beletsky, Kupranis = Beleckij, Kupranis = Белецкий С.В., Купранис А.А.

1996 *Новые сфрагистические памятники XII-XV вв. из частных собраний (материалы для Корпуса актовых печатей древней Руси), [in:] Г.С. Лебедев (ed.), Археология Петербурга, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), vol. I, p. 66-92.*

Beletsky, Musin = Beleckij, Musin = Белецкий С.В., Мусин А.Е.

1998 *Древнерусские пломбы из собрания Церковно-археологического музея Санкт-Петербургской духовной академии, [in:] А.Е. Мусин (ed.), Материалы Второй Всероссийской церковно-археологической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Н.В. Покровского (1847-1917), Санкт-Петербург, 1-3 ноября 1998 г., Церковная археология 4, Санкт-Петербург (Санкт-Петербургская духовная академия), p. 44-46.*

Beletsky, Petrenko = Beleckij, Petrenko = Белецкий С.В., Петренко В.П.

1994 *Печати и пломбы из Старой Ладogi (свод), [in:] В.М. Массон, Е.Н. Носов (eds.), Новые источники по археологии Северо-Запада, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), p. 184-283.*

Beletsky, Sedykh = Beleckij, Sedych = Белецкий С.В., Седых В.Н.

2011 *Новые сфрагистические находки из Тимерево*, *Stratum plus* 2011:6, p. 115-121.

Beletsky, Veretyushkin, Gorlov, Kurganov = Bielecki S., Wierietiuszkin R., Gorlow K., Kurganow N.

2019 *Small lead seals from the excavation at the Detinets in Kursk: research and restoration = Plomby ołowiane z badań kurskiego dietińca: badania i restauracja*, [in:] A. Musin, M. Wołoszyn (eds.), *The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*, *U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 6:1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego/Институт истории материальной культуры Российской академии наук), p. 895-948.

Belov, Shapovalov = Belov, Šapovalov = Бєлов О., Шаповалов Г.

2008 *Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт*, Київ, Запоріжжя (Дике Поле).

Bespalov = Беспалов Р.А.

2012a *Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах*, [in:] А.Н. Наумов (ed.), *Куликовская битва в истории России*, Тула (Государственный музей-заповедник “Куликово поле”), vol. II, p.129-147.

Bespalov = Беспалов Р.А.

2012b *О датировке клеймения монет черниговским трезубцем*, [in:] В.В. Зайцев (ed.), *Средневековая нумизматика Восточной Европы*, Москва (Издательство “Репроцентр М”), vol. IV, p. 120-131.

Bespalov = Беспалов Р.А.

2018 *Инструмент для «пятнения» коней в виде двузубца Рюриковичей и родовые знаки князей Черниговской земли*, [in:] И.Г. Бурцев (ed.), *Город Средневековья и раннего Нового времени: археология, история*, Тула (Государственный музей-заповедник “Куликово поле”), vol. VI, p. 112-128.

Bidzhiev = Bidžiev = Биджиев Х.Х.

1983 *Хумаринское городище*, Черкесск (Ставропольское книжное издательство).

Bolsunovsky = Bolsunovskij = Болсуновский К.В.

1889 *Заметка о загадочной фигуре на монетах великого княжества Киевского*, Киев (Типография В.И. Завадского).

Bolsunovsky = Bolsunovskij = Болсуновский К.В.

1894 *Дрогичинские пломбы*, Киев (Типо-литография Г.Л. Фронцкевича), vol. I.

Bolsunovsky = Bolsunovskij = Болсуновский К.В.

1908 *Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских: геральдическое исследование, предназначенное к чтению на 14 Археологическом съезде в г. Чернигове*, Киев (Типо-литография С.В. Кульженко).

Bolsunovsky = Bolsunovskij = Болсуновский К.В.

1991 *Родовий знак Рюриковичів, Великих Князів Київських. Геральдичне дослідження призначене для прочитання на XIV Археологічному з'їзді в м. Чернигові [1904 р.]*, [in:] Д. Шаблій, Л. Жаркова (eds.), *Національна символіка*, Бібліотека журналу «Пам'ятки України» 1, Київ (Пам'ятки України), p. 27-31.

Bolsunowski K.

1895 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu pod Drohiczynem*, *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne* 2: 4 (26), p. 371-383.

Bolsunowski K.

1896 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu pod Drohiczynem*, *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne* 3:1 (27), p. 15-18.

Borovsky = Borovs'kyi = Боровський Я.Е.

1976 *Археологічні дослідження в «городі» Ярослав, [in:] П.П. Толочко (ed.), Археологічні дослідження стародавнього Києва, Київ (Наукова думка), p. 86-107.*

Bratko-Kutinsky = Bratko-Kutin'skyi = Братко-Кутинський О.

1990 *Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці (нова наукова гіпотеза), Київ (АН УРСР).*

Bratko-Kutinsky = Bratko-Kutin'skyi = Братко-Кутинський О.

1992 *Нащадки Святої Трійці: генеза української державної символіки, Київ (Білий птах).*

Bruk, Iovleva = Брук Я.В., Иовлева Л.И. (eds.)

1995 *Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Древнерусское искусство X- начала XV века, Москва (Красная площадь), vol. I.*

Brutzkus J.

1944 *The Khazar Origin of Ancient Kiev, Slavonic and East European Review 22, p.108-124.*

Buko A.

2008 *The Archaeology of Early Medieval Poland: Discoveries, Hypotheses, Interpretations, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 1, Leiden (Brill).*

Burachkov = Buračkov = Бурачков П.О.

1884 *Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России, Одесса (Типография А. Шульце), vol. I.*

Bushin, Mashchenko, Yuzvenko = Bušin, Maščenko, Juzvenko = Бушин М.И., Мащенко И.Ю., Юзвенко В.Ф.

2001 *Національна символіка незалежної України, Черкаси (ЧІТІ).*

Chernetsov A.V.

1983 *Types on Russian Coins of the XIV and XV centuries. An iconographic study, H. Bartlett Wells (transl.), British Archaeological Report, International series 167, Oxford (BAR).*

Chernov = Černov = Чернов А.Ю.

2008-2010 *В старой Ладоге найден герб Рюрика?, URL: <http://chernovtrezin.narod.ru/GerbRurika.htm> (accessed on: 3.05.2019).*

Chkhaidze = Čchaidze = Чхаидзе В.Н.

2019 *Нумизматика Матархи-Тмутаракани конца X-XI вв., [in:] Н.А. Алексеенко (ed.), Миры Византии=Χερσωνος Θερματα: сборник научных трудов Международного византийского семинара, Симферополь (s. n.), vol. II, p. 245-278.*

Choroskevič zob. Khoroshkevich = Choroskevič = Хорошкевич А.Л.**Chromova zob. Khromova = Chromova = Хромова И.****Černov zob. Chernov = Černov = Чернов А.Ю.****Černjagin zob. Chernyagin = Černjagin = Чернягин Н.Н.****Čchaidze zob. Chkhaidze = Čchaidze = Чхаидзе В.Н.****Darkevich, Borisevich = Darkevič, Borisevič = Даркевич В.П., Борисевич Г.В.**

1995 *Древняя столица Рязанской земли (XI-XIII вв.), Москва (Кругъ).*

Dashkevich = Daškevič = Дашкевич Я.

1993 *Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст., [in:] Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 р.), Львів (s. n.), p. 32-33.*

Dobrovolsky, Dubov, Kuzmenko = Dobvol'skij, Dubov, Kuz'menko = Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К.

1991 *Граффити на восточных монетах: древняя Русь и сопредельные страны, Ленинград (Издательство ЛГУ).*

Dogel = Dogel' = Догель М.

1913 *Неизданная русская монета XIV века, Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества 2:3-4, p. 85-89.*

Doncheva-Petkova = Dončeva-Petkova = Дончева-Петкова Л.

1980 *Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X век, София (БАН).*

- Douet-d'Arcq L.**
1858 *Un traité du blason du XVe siècle*, Revue Archéologique 15, p. 257-274, 321-342.
- Drachuk = Dračuk = Драчук В.С.**
1975 *Системы знаков Северного Причерноморья: тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры*, Киев (Наукова думка).
- Drachuk = Dračuk = Драчук В.С.**
1977 *Рассказывает геральдика*, Москва (Наука).
- Drevnyaya Rus = Drevnjaja Rus' = Древняя Русь**
1997 *Древняя Русь. Быт и культура*, Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (eds.), Москва (Наука).
- Dubrovín = Дубровин Г.Е.**
2000 *Водный и сухопутный транспорт средневекового Новгорода X-XV вв. по археологическим данным*, Москва (Старый сад), vol. II, *Иллюстрации*.
- Duczko W.**
1995 *Ruriks tryzub och torshammare med svärdet: vad ett vikingatida hänge har oss att saga*, Fjöltnir 14:3, p. 9-16.
- Duczko W.**
2004 *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Northern World 12, Leiden-Boston (Brill).
- Duczko W.**
2014 *Status i magic. Ornaments used by the Bodzia Elits*, [in:] A. Buko (ed.), *Bodzia : A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 27, Leiden-Boston (Brill), p. 202-221.
- Duczko W.**
2017 *Status i magia. Ozdoby elit pochowanych w Bodzi*, [in:] Buko A. (ed.), *Bodzia: elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), p. 115-135.
- Duczko W.**
2018 *Znak na końcówce pasa wojownika z Bodzi: interpretacja motywu*, Archeologia Polski 63, p. 145-157.
- Dzyarnovich = Dzijarnovič = Дзярновіч А.І.**
2014 *Византійське вигнання: епанея полацких князів у XII ст. і пазней*, Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы 7, p. 55-64.
- Edberg R.**
2001 *Rurik, Jaroslav den vise och Djingis khan*, Meta 2001:3, p. 3-18.
- Efimenko = Ефименко П.С.**
1874 *Юридические знаки (Опыт исследования по сравнительному обычному праву)*, Журнал Министерства народного просвещения 10-12, p. 53- 83, 145-170, 271-293.
- Eniosova = Ениосова Н.В.**
1994 *Ажурные наконечники ножен мечей X-XI вв. на территории Восточной Европы*, [in:] Ю.Л. Шапова (ed.), *История и эволюция древних вещей: сборник статей*, Москва (Издательство МГУ), p. 100-121.
- Eniosova, Saracheva = Eniosova, Saračeva = Ениосова Н.В., Сарачева Т.Г.**
2003 *Металлические литейные формы Древней Руси*, [in:] В.В. Седов (ed.), *Псков в российской и европейской истории (к 1100-летию первого упоминания)*, Москва (Московский государственный университет печати), vol. I, p. 253-262.
- Ershevsky = Erševskij = Ершевский Б.Д.**
1978 *Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII-начала XIII вв. с изображением княжеских знаков*, Вспомогательные исторические дисциплины 10, p. 38-55.
- Ershova = Eršova = Ершова Т.Е.**
2010 *Серебряная подвеска с изображением тамги Рюриковичей из камерного погребения в Пскове*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: 80-летию со дня*

рождения А.Н. Кирпичникова посвящается, Москва, Санкт-Петербург (Ломоносовъ), vol. I, p. 284-289.

Fasmer = Фасмер Р.Р.

1926 *О монетах волжских болгар X века*, Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете 32:1, p. 29-60.

Fedorov-Davydov = Федоров-Давыдов Г.А.

2003 *Денежное дело Золотой орды*, Москва (Палеограф).

Flerova = Флерова В.Е.

1991 *Граффити Хазарии = Graffiti von Khazaria*, Москва (Эдиториал УРСС).

Flerova = Флерова В.Е.

2001 *Образы и сюжеты мифологии Хазарии = The images and topics of Khazarian mythology*, Москва, Иерусалим (Мосты культуры, Еврейский университет в Москве, Гешарим).

Franklin S., Shepard J.

1996 *The Emergence of Rus: 750-1200*, London (Longman).

Franklin, Shepard = Franklin, Šepard = Франклин С., Шепард Д.

2000 *Начало Руси: 750-1200*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин).

Franklin, Shepard = Franklin, Šepard = Франклин С., Шепард Д.

2009 *Начало Руси: 750-1200*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин).

Gajdukov P.G., Kalinin V.A.

2017 *Die ältesten russischen Münzen*, [in:] N. Makarov (ed.), *Die Rus' im 9.-10. Jahrhundert: ein archäologisches Panorama*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14, Neumünster (Wachholtz), p. 411-443.

Garipzanov I.

2006 *The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos*, Ruthenica 5, p. 3-8

Gavrilenko = Гавриленко В.О.

1977 *Українська сфрагістика: питання предмету та історіографії*, Київ (Наукова думка).

Gavrilenko = Гавриленко В.О.

2014 *Шлях до сфрагістики*, Київ, Львів (s. n.).

Gaydukov, Kalinin = Gajdukov, Kalinin = Гайдуков П.Г., Калинин В.А.

2012 *Древнейшие русские монеты*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Русь в IX-X вв.: археологическая панорама*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 403-435.

Gaydukov, Yanin = Gajdukov, Janin = Гайдуков П.Г., Янин В.Л.

2004 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2003 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XVIII, p. 137-157.

Gaydukov, Yanin = Gajdukov, Janin = Гайдуков П.Г., Янин В.Л.

2007 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XXI, p. 138-164.

Gedeonov = Геденов С.А.

1876 *Варяги и Русь: историческое исследование*, Санкт-Петербург (Типография Императорской академии наук), vol. II.

Gil M., Hablot L., Maxwell R. A., Rosário Morujão, do, M., Späth M., Vilain A.

2014 *L'héraldique, la sigillographie et l'emblématique au regard de l'histoire de l'art: nouvelles perspectives de recherches*, Perspective 2014, p. 293-312.

Golb N., Pritsak O.

1982 *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, London (Cornell University Press).

Golb, Pritsak = Golb = Голб Н., Прицак О.

1997 *Хазарско-еврейские документы X века*, В.Я. Петрухин (ed.), Москва, Иерусалим (Герашим).

- Golb, Pritsak = Golb, Pricak = Голб Н., Прицак О.**
2003 *Хазарско-еврейские документы X века*, В.Я. Петрухин (ed.), Москва (Мосты культуры, Гринберг).
- Golden P.B.**
1982 *The Question of the Rus' Qaganate*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, p. 77-97.
- Golden P.B.**
1984 *A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, *Harvard Ukrainian Studies* 8:3-4, p. 474-486.
- Gorlov = Горлов К.В.**
2017 *Псевдодирхамы 'bird coins / falcon coins': проблема русского происхождения*, [in:] А.Е. Мусин, О.А. Щеглова (eds.), *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*, Труды ИИМК РАН 48, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), p. 105-108.
- Goryunova = Gorjunova = Горюнова В.М.**
2014 *О времени появления клейм на раннегончарной посуде Северо-Западной Руси*, [in:] А.Н. Кирпичников, С.В. Белецкий (eds.), *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья*, Санкт-Петербург (ИИМК РАН), vol. IV, p. 55-66.
- Grushevskiy = Gruševskiy = Грушевский М.С.**
2015 *Rev. = Рец. А.В. Орешиников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам („Известия Академии наук СССР, Отд[ел] гуманитар[арных] наук”, 1930, № 2, с. 87-112)*, [in:] М. С. Грушевський, *Твори: у 50 т.*, П. Сохань (ed.), vol. 10 (2), Львів (Видавництво “Світ”), p. 329.
- Guletsky = Guleckij = Гулецкий Д.В.**
2018 *Древнерусские свинцовые пломбы как нумизматический источник домонгольского периода*, [in:] В.В. Зайцев (ed.), *Средневековая нумизматика Восточной Европы*, Москва (Внешторгиздат), vol. 7, p. 114-133.
- Guletsky, Yaroshevsky = Guleckij, Jaroševskij = Гулецкий Д.В., Ярошевский Н.А.**
2018 *Древнерусские свинцовые пломбы с властной символикой Рюриковичей: история и проблемы изучения (по данным украинских находок последних лет)*, Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики 5: *Сфрагистический сборник*, p. 80-124.
- Hablot L.**
2019 *Manuel d'héraldique et d'emblématique médiévale*, Tours (Presses universitaire François Rabelais).
- Halperin Ch.**
1980 *J. Keenan's Heresy Revisited*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 8 (4), p. 481-499.
- Hanak W.K.**
2014 *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus', 980-1054*, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, vol. 25, Leiden-Boston (Brill).
- Hanc-Maikowa E.**
1988 *Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Numizmatyczna i Konserwatorska* 8, p. 49-66.
- Hedenstierna-Jonson Ch.**
2002 *A Group of Viking Age sword-chapes and how they reflect political geography*, *Journal of Nordic Archaeological Science* 13, p. 103-112.
- Hedenstierna-Jonson Ch.**
2009 *Rus', Varangians and Birka Warriors*, [in:] L. Holmquist M. Olausson (eds.), *Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th Century*, *Theses and papers in archaeology* 11, Stockholm (Archaeological Research Laboratory, Stockholm University), p. 159-178.
- Henry R.**
1935 *Genealogies of the Families of the Presidents*, Rutland (Vermont; The Tuttle Company).

- Hutten-Czapski = Gutten-Čapskij = Гуттен-Чапский Е.К.**
1875 *Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси: собрание графа Э.К. Гуттен-Чапского*, Санкт-Петербург (Типография Императорской академии наук).
- Ilin = Il'in = Ильин А.А.**
1924 *Топография кладов древних русских монет X-XI в. и монет удельного периода*, Труды Нумизматической комиссии 5, Ленинград (Российская государственная академическая типография).
- Ilin = Il'in = Ильин А.А.**
1947 *Новый эпиграфический памятник XII в. в верховьях Волги*, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 17, p. 179-181.
- Ioannisyan = Ioannisjan = Иоаннисян О.М.**
1983 *Родовые знаки древнерусских князей X-XIII вв. (литература и источники)*, [in:] Г.В. Вилинбахов (ed.), *Геральдика: материалы и исследования, сборник научных трудов*, Ленинград (s. n.), 109-112.
- Izmaylov = Izmajlov = Измайлов И.Л.**
1997 *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии: X-начало XIII в.*, Казань, Магадан (СВНЦ ДВО РАН).
- Izmaylov = Izmajlov = Измайлов И.Л.**
2009 *«Зеленых не сочтешь там шелковых знамен...» (Символы болгарской государственности (X-первая треть XIII в.))*, Гасырлар авазы = Эхо веков 2, p. 18-34.
- Janeczek A.**
2002 *Zab kniazia Lwa: w kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego*, [in:] C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch (eds.), *Civitas & villa: miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praha (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Archeologický ústav AV ČR), p.177-189.
- Janowski A.**
2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski: uwagi o proveniencji i datowaniu*, Acta Militaria Mediaevalia 2, p. 23-50.
- Kainov = Каинов С.Ю.**
2009 *Наконечники ножен мечей из Гнездова*, Acta Militaria Mediaevalia 5, p. 79-110.
- Kakhovsky, Smirnov = Kachovskij, Smirnov = Каховский В.Ф., Смирнов А.П.**
1972 *Хулаш*, [in:] *Городище Хулаш и памятники средневековья Чувашского Поволжья*, Чебоксары (s. n.), p. 3-73.
- Kamentseva, Ustyugov = Kamenceva, Ustjugov = Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.**
1974 *Русская сфрагистика и геральдика*, Москва (Высшая школа).
- Kantor M. (ed. and trans.)**
1983 *The Narrative, Passion, and Encomium of Boris and Gleb in Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Ann Arbor (University of Michigan Press).
- Karamzin = Карамзин Н.М.**
1991 *История государства Российского. В 12-ти томах*, А.Н. Сахаров (ed.), Москва (Наука), vol. II.
- Karatay O.**
2018 *Addressees of the Genizah Khazar Letter: Who Wrote to Whom?*, [in:] G. Bilavschi, D. Aparaschivei (eds.), *Studia Mediaevalia Europaeae et Orientalia: Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, Bucharest (Editura Academiei Române), p. 155-168.
- Kashlyak = Kašljak = Кашляк С.Г.**
2012 *Полоцкие князья в Византии XII в. (к вопросам об элите Византийской империи и полоцко-византийским связям)*, [in:] В.М. Ляўко (ed.), *Палац у гісторыі і культуры Еўропы*, Мінск (Беларуская навука), p. 95-103.

Kazakov = Казаков Е.П.

- 1991 *О домонгольских торгово-ремесленных поселениях волжских булгар в Закамье*, [in:] Ф.В. Васильев (ed.), *Памятники истории и культуры Верхнего Поволжья: материалы 2-й региональной научной конференции «Проблемы исследования памятников истории и культуры Верхнего Поволжья»*, Нижний Новгород (s.n.), p. 342-352.

Kazakov = Казаков Е.П.

- 2000 *Измери – главный торговый пункт Волжской Булгарии (конец X-XI вв.)*, [in:] А.Н. Кирпичников (ed.), *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары: доклады Международного научного симпозиума по вопросам археологии и истории, 11-14 мая 1999 г., Пушкинские горы*, Санкт-Петербург (Вести), p. 87-99.

Keenan E.

- 1972 Rev. V.L. Janin, *Aktovye pecati drevnej Rusi X-XV vv.*, 2 vols. (Moskva 1970), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 20, p. 282-285.

Khoroshkevich = Choroškevič = Хорошкевич А.Л.

- 1993 *Символы русской государственности*, Москва (Издательство МГУ).

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2007 *До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів*, [in:] Г.В. Боряк (ed.), *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, Київ (Інститут історії України НАНУ), vol. 15, p. 304-315.

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2008 *Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки*, Сіверянський літопис 3, p. 22-27.

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2009 *К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в.*, [in:] Е.В. Захаров (ed.), *Нумизматические чтения 2009 года: к 80-летию А.С. Мельниковой и 90-летию В.В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений*, Москва (Государственный исторический музей), p. 28-31.

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2010 *Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича*, Український історичний збірник 13, p. 22-43.

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2012 *Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я: від наслідувань до офіційних емісій. Питання іконографії*, Український історичний збірник 15, p. 229-237.

Khromova = Chromova = Хромова І.

- 2016 *До історіографії історії монетного карбування у Подніпров'ї у XIV-XV ст.*, [in:] В.А. Смолій (ed.), *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць*, Київ (Інститут історії України НАНУ), vol. 26, p. 262-281.

Kilievich = Kiliēvič = Кілієвич С.Р.

- 1965 *Археологічні розкопки біля с. Жовнин*, Археологія 19, p. 189-195.

Kirpichnikov = Kіrpičnikov = Кирпичников А.Н.

- 1966 *Древнерусское оружие*, Свод археологических источников Е1-36, Москва-Ленинград (Наука), vol. II, *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени, IX-XIII вв.*

Kirpichnikov, Beletsky = Kіrpičnikov, Beleckij = Кирпичников А.Н., Белецкий С.В.

- 2014 *Памятники сфрагистики из раскопок в Старой Ладозе в 2011 г.*, [in:] Е.В. Степанова (ed.), *Наследие Николая Петровича Лихачева: интерпретация текста и образа. К 150-летию со дня рождения академика Н.П. Лихачева (1862-1936). Материалы конференции*, Труды Государственного Эрмитажа 71, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 297-318.

Kirpichnikov, Sarabyanov = Kіrpičnikov, Sarab'janov = Кирпичников А.Н., Сарабянов В.Д.

- 2010 *Старая Ладога. Древняя столица Руси*, Санкт-Петербург (Славия).

Kittel E.

- 1971 *Wappentheorien*, Archivum heraldicum 1971, p. 18-26, 53-59.

Klimovsky = Klimovs'kij = Климовський С.

2007 *Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка?*, [in:] О.А. Удод (ed.), *Історико-географічні дослідження в Україні*, Київ (Інститут історії України НАНУ), vol. 10, p. 358-375.

Kochkina = Kočkina = Кочкина А.Ф.

1989 *Знаки и рисунки на керамике Биляра*, [in:] А.Х. Халиков (ed.), *Ранние болгары в Восточной Европе: сборник статей*, Казань (ИЯЛИ), p. 97-107.

Koehne В.

1859-1862 *Die ältesten Münzen Rußlands*, *Zeitschrift für Münz-, Siegel und Wappenkunde*, N.F. 74:2, p. 72-76.

Kokorina = Кокорина Н.А.

1989 *Об одной группе знаков на керамике Волжской Булгарии*, [in:] А.Х. Халиков (ed.), *Ранние болгары в Восточной Европе: сборник статей*, Казань (ИЯЛИ), p. 89-97.

Kokorina = Кокорина Н.А.

2002 *Керамика Волжской Булгарии второй половины XI-начала XV в.*, Казань (Институт истории).

Kolchin = Kolčín = Колчин Б.А.

1968 *Новгородские древности: деревянные изделия*, Свод археологических источников Е1-55, Москва (Наука).

Kolchin В.

1989 *Wooden artefacts from medieval Novgorod*, *British Archaeological Reports, International Series 495*, Oxford (BAR), vol. I-II.

Kolditz S.

2017 *Barbarian Emperors? Aspects of the Byzantine Perception of the qaghan (chaganos) in the Earlier Middle Ages*, [in:] Ch. Scholl, R. Torben, R. Gebhardt, J. Claus (eds.), *Transcultural approaches to the concept of imperial rule in the Middle Ages*, Frankfurt am Main-New York (Peter Lang), p. 42-76.

Komar = Комар О.

2016 *Княжі знаки з Десятинної церкви*, Київ (МІДЦ).

Kondakov = Кондаков Н.П.

1891 *Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым*, Санкт-Петербург (Типография Министерства путей сообщения; А. Бенке), vol. IV, *Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева*.

Konovalova = Коновалова И.Г.

2001 *О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси*, [in:] Б.Н. Флоря (ed.), *Славяне и их соседи*, Москва (Наука), vol. X, *Славяне и кочевой мир: к 75-летию академика Г.Г. Литаврина*, p. 108-135.

Kotlyar = Kotljar = Котляр Н.

1971 *Монеты Владимира Ольгердовича*, *Нумизматика и сфрагистика* 4, p. 42-67.

Kotowicz P.

2006 *Uwagi o znaleziskach księcieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski*, *Acta Militaria Mediaevalia* 2, p. 51-66.

Kovalenko, Molchanov = Коваленко, Молчанов = Коваленко В.П., Молчанов А.А.

1993 *Древнерусские сфрагистические материалы домонгольского времени из Чернигова*, *Российская археология* 1993:4, p. 208-216.

Kovalev R.K.

2003 *Бирки-сорочки: упаковка меховых шкур в средневековом Новгороде*, *Новгородский исторический сборник* 9, p.36-56.

Kovalev = Ковалев Р.К.

2005 *Creating Khazar Identity through Coins: the Special Issue Dirhams of 837/8*, [in:] F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor (University of Michigan Press), p. 220-252.

- Kovalev R.K.**
2012 *Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem*, Russian History 39, p. 460-517.
- Kovalevsky = Kovalevskij = Ковалевский А.П.**
1954 *Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн-Фадлана*, Научно-исследовательский институт языка, литературы и истории при Совете Министров Чувашской АССР, Ученые записки 9, Чебоксары (Чувашгосиздат).
- Kryganov = Крыганов А.В.**
1987 *Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья*, Советская археология 1987:2, p. 63-69.
- Kрым = Крым**
2003 *Крым, северо-восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: VIII-XIII вв.*, Т.И. Макарова, С.А. Плетнева (eds.), Москва (Наука).
- Kryzstofiak T.**
2013 *Okucie ze znakiem Ruryka znalezione w Gieczu*, Archeologia Polski 58, p. 115-127.
- Kudryashov = Kudrjašov = Кудряшов А.В.**
1996 *Работы Шекснинского отряда в Белозерье*, [in:] В.В. Седов (ed.), *Археологические открытия 1995 г.*, Москва (Наука), p. 54-57.
- Kulakov = Кулаков В.И.**
1988 *Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX-XI вв.*, Советская археология 1988:3, p. 106-117.
- Kulakow W.**
1985 *Kultsymbole und Kriegeremblem aus dem Baltikum, aus Skandinavien und Osteuropa im 10. und 11. Jahrhundert*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 13, p. 53-64.
- Kuleshov = Kulešov = Кулешов В.С.**
2016 *Ихшидидский должностной знак из собрания Эрмитажа и монета-подвеска с парными граффити из Свирьстройского клада: некоторые общие вопросы формы и функции*, [in:] Е.В. Захаров (ed.), *Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2016 года (22 и 23 ноября 2016 г.): материалы докладов и сообщений*, Москва (Государственный исторический музей), p. 38-42.
- Kuleshov, Gomzin, Plavinsky = Kulešov, Gomzin, Plavinskij = Кулешов В.С., Гомзин А.А., Плавинский Н.А.**
2012 *Новые материалы к истории древнейшей русской геральдики: восточноевропейские граффити с «молотками Тора»*, [in:] Г.В. Вилинбахов (ed.), *Семинар «Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина»: заседание 18 января 2012 года в Зале Совета Государственного Эрмитажа*, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 12-23.
- Kunik = Куник А.А.**
1860 *О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича, с изображением св. Георгия Победоносца: историко-нумизматическое исследование*, Санкт-Петербург (Типография Императорской академии наук).
- Kunik = Куник А.А.**
1861 *Розыскания о славяно-византийских монетах: о древности монет с именем Владимира. Письмо И.А. Бартоломея из Тифлиса от 12 января 1861 г. к А.А. Кунику*, Известия Императорского Русского археологического общества 3, p. 105-113.
- Kunik = Куник А.А.**
1862 *Розыскания о славяно-византийских монетах (Письмо гр. А.С. Уварова [из Поречья от 26 декабря 1861 г.] к А.А. Кунику о монетах Владимира и Ярослава)*, Известия Императорского Русского археологического общества 4, p. 127-144.
- Kuza = Куза А.В.**
1966 *Родовой знак Всеволода III Большое Гнездо*, [in:] А.Л. Монгайт (ed.), *Культура Древней Руси: сборник статей, посвященный 40-летию научной деятельности Н.Н. Воронина*, Москва (Наука), p. 97-100.

Kuzmenko = Kuz'menko = Кузьменко Ю.К.

1982 *Надпись-граффито на подвеске со знаком Рюриковичей*, Советская археология 1982:1, p. 247-251.

Kuzlasov = Кызласов И.А.

1994 *Рунические письменности евразийских степей*, Москва (Издательская фирма „Восточная литература“).

Labutina = Лабутина И.К.

1983 *Культурный слой Пскова*, [in:] В.В. Седов (ed.), *Археологическое изучение Пскова*, Москва (Наука), p. 7-45.

Labutina, Koroleva = Лабутина И.К., Королева Э.В.

2014 *К изучению подвески с княжескими знаками из раскопок 1976 г. в Пскове*, [in:] Н.И. Асташова (ed.), *Славяне и иные языки...: к юбилею Н.Г. Недошивиной*, Труды Государственного исторического музея 198, Москва (Государственный исторический музей), p. 171-195.

Langlois V.

1861 *Lettre (de M. Gille de St.-Petersbourg le 5 aout 1861) à M. Victor Langlois sur une monnaie attribuée à Oleg duc de Novgorod suivie d'observations et de pieces justificatives par M.M. le general Bartholomaei, Hildebrand et Victor Langlois*, Paris (Rollin et Feuardent).

Lazarev = Лазарев В.Н.

1973 *Древнерусские мозаики и фрески XI-XV вв.*, Москва (Искусство).

Lebedev = Лебедев В.П.

1990 *Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы: сборник статей*, Кишинев (Штиинца), p. 139-155.

Lebedev, Dunin = Лебедев В.Д., Дунин В.Н.

1997 *Золотоордынские монеты из находок в Городце на Волге*, [in:] П.Н. Петров (ed.), *Древности Нижегородского Поволжья*, Нумизматический сборник 1, Нижний Новгород (Издательская фирма Конвек), vol. II, p. 25-47.

Lebedev, Dunin = Лебедев В.П., Дунин В.Н.

2000 *Рисунки свинцовых пломб из архива городецкого краеведа Ю.К. Мятова. Первичный анализ сюжетов опубликованного комплекса городецких пломб*, [in:] П.Н. Петров (ed.), *Древности Поволжья и других регионов*, Нумизматический сборник 2, Москва (ИПР Информэлектро), vol. 3, p. 148-161.

Lenhoff G.

1989 *The Martyred Princes Boris and Gleb: A Socio-Cultural Study of the Cult and the Texts*, UCLA Slavic Studies 17, Columbus (Ohio, Slavica Publishers).

Leopardov, Chernev = Leopardov, Černev = Леопардов Н.А., Чернев Н.П.

1891 *Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках*, Серия 1-2, vol. 2, Киев (Типография С.В. Кульженко).

Leszczyz Z.

1908 *Herby szlachty polskiej*, Poznań-Warszawa-Lwów (A. Fiedler, E. Wende & Ska, H. Altenberg), vol. I-II.

Levshinovskiy = Levšinovskij = Левшиновский М.С.

1915 *Спорные вопросы русской нумизматики*, Петроград (Типография «Товарищества газеты Свет»).

Likhachev = Lichačev = Лихачев Н.П.

1928 *Материалы для истории русской и византийской сфрагистики*, Труды Музея палеографии, Академия наук СССР 1, Ленинград (Издательство Академии наук СССР), vol. I.

Likhachev = Lichačev = Лихачев Н.П.

1930 *Материалы для истории русской и византийской сфрагистики*, Труды Музея палеографии, Академия наук СССР 2, Ленинград (Издательство Академии наук СССР), vol. II.

Likhachev = Lichačev = Лихачев Н.П.

2014 *Избранные труды: материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, Москва (Языки славянской культуры), vol. I-II.

Likhachow = Lichačou = Лихачоў М.

2003 *Пячатка-пломба Миндоўга?*, Герольд Literland 1-2 (9-10), p. 25-27.

Lindberger E.

2001 *The Falcon, the Raven and the Dove. Some bird motifs on medieval coins*, [in:] B. Ambrosiani (ed.), *Eastern Connections: Excavations in the Black Earth 1990-1995*, Birka Studies 5, Stockholm (Birka Project for Riksantikvarieämbetet), vol. I, *The Falcon Motif*, p. 29-86.

Logvin = Логвин Г.Н.

1977 *К истории сооружения Софийского собора в Киеве*, [in:] Д.С. Лихачев (ed.), *Памятники культуры. Новые открытия: письменность, искусство, археология*, Ежегодник, 1977, Москва (Наука), p. 170-186.

Lönnroth L.

1999 *Saga and Jartegn. The appeal of mystery in saga texts*, [in:] S.T. Andersen (ed.), *Die Aktualität der Saga. Festschrift für Hans Schottmann*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 21, Berlin, New York (De Gruyter), p. 111-124.

Lukin = Лукин П.В.

2007 *«Потоци Мъстиславъ Полотский князь»: об одной из форм наказания в Древней Руси*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 1 (27), p. 20-35.

Lyarushkin = Ljaruškin = Ляпушкин И.И.

1941 *Славяно-русские поселения IX-XII вв. на Дону и Тамани по археологическим памятникам*, [in:] М.И. Артамонов (ed.), *Этногенез восточных славян*, Материалы и исследования по археологии СССР 6, Москва-Ленинград (Издательство Академии наук СССР), vol. I, p. 56-158.

Lyaskoronsky = Ljaskoronskij = Ляскоронский В.Г.

1903 *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*, Киев (Типография И.И. Чоколова).

Lysenko = Лысенко П.Ф.

1985 *Берестье*, Минск (Наука и техника).

Makarov, Chernetsov = Makarov, Černecov = Макаров Н.А., Чернецов А.В.

1988 *Новые сфрагистические материалы из Белоозера*, [in:] Б.А. Тимощук (ed.), *Древности славян и Руси: сборник статей*, Москва (Наука), p. 230-241.

Makarov, Zaytseva, Krasnikova = Marakov, Zajceva, Krasnikova = Макаров Н.А., Зайцева И.Е., Красникова А.М.

2013 *Парадный топорик с княжескими знаками из Суздальского Ополя*, [in:] В.И. Молодин, М.В. Шуньков (eds.), *Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии Евразии: к 70-летию А. П. Деревянко*, Новосибирск (Издательство Института археологии и этнографии СО РАН), p. 435-444.

Makarova = Макарова Т.И.

1986 *Черневое дело Древней Руси*, Москва (Наука).

Makarova = Макарова Т.И.

1988 *Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада*, [in:] Б.А. Тимощук (ed.), *Древности славян и Руси: сборник статей*, Москва (Наука), p. 241-247.

Makushnikov = Makušnikov = Макушников О.А.

1994 *В поисках древнего Гомия*, Гомель (Беларусское агентство научно-технической и деловой информации).

Matyushkina = Matjuškina = Матюшкина Г.И.

1976 *Новые находки вислых печатей из раскопок 1970-1973 гг.*, Вестник Московского государственного университета, серия 8: История 1, p. 66-73.

Medvedev = Медведев А.Ф.

1959 *Оружие Новгорода Великого*, [in:] А.В. Арциховский, Б.А. Колчин (eds.), *Труды Новгородской археологической экспедиции*, Материалы и исследования по археологии СССР 65, Москва (Издательство АН СССР), vol. II, p.121-191.

Medvedev = Медведев А.Ф.

1966 *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв.*, Свод археологических источников Е1-36, Москва (Наука).

Medvedev = Медведев М.Ю.

2003 *Геральдика*, [in:] М.М. Кром (ed.), *Специальные исторические дисциплины*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин), p. 398-455.

Medyntseva = Medynseva = Медынцева А.А.

1978 *Древнерусские надписи новгородского Софийского собора, XI-XIV вв.*, Москва (Наука).

Melnikova = Mel'nikova = Мельникова Е.А.

1996 *“Знаки Рюриковичей” на восточных монетах*, [in:] Е.А. Мельникова (ed.), *Восточная Европа в древности и средневековье: политическая структура древнерусского государства, VIII Чтения памяти В.Т. Паушто, Москва, 17-19 апреля 1996 г.*, Москва (Институт российской истории РАН), p. 45-51.

Melnikova = Mel'nikova = Мельникова Е.А.

1998 *“Знаки Рюриковичей” на восточных монетах*, [in:] О.П. Моця (ed.), *Історія Русі – України (історико-археологічний збірник)*, Київ (Інститут археології НАНУ), p. 172-181.

Melnikova = Mel'nikova = Мельникова Е.А.

2008 *К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей*, [in:] М.В. Бибииков (ed.), *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и российская государственность*, Москва (Индрик), p. 240-249.

Mets = Мец Н.Д.

1960 *Сребренники из с. Митьковки*, Советская археология 1960:1, p. 205-214.

Mikhaylova, Beletsky, Sobolev = Michajlova, Beleckij, Sobolev = Михайлова Е.Р., Белецкий С.В., Соболев В.А.

1998 *Пряслице с граффити X в. из урочища Боровское купалище*, [in:] В.М. Потин (ed.), *Шестая Всероссийская нумизматическая конференция, Санкт-Петербург, 20-25 апреля 1998 г.: тезисы докладов и сообщений*, Санкт-Петербург (Государственный Эрмитаж), p.119-120.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

2014a *К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 2014:4 (58), p. 45-63.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

2014b *Проблема атрибуции двузубцев и трезубцев древнерусских князей*, [in:] Ю.Э. Шустова (ed.), *Вспомогательные и специальные науки истории в XX-начале XXI в.: призвание, творчество, общественное служение историка. Материалы XXVI Международной научной конференции, Москва, 14-15 апреля 2014 г.*, Москва (РГГУ), p. 249-250.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

2015 *Какие типы княжеских знаков были у черниговских, смоленских и суздальских Рюриковичей?*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 2015:3 (61), p. 87-88.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

2017a *Новые атрибуции княжеских знаков Рюриковичей*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 2017:3 (69), p. 87-88.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

2017b *Княжеские печати с тамгами и атрибуция знаков Рюриковичей XI-XII в.*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 2017:4 (70), p. 17-41.

Mikheev = Mischeev = Михеев С.М.

- 2019 *К прочтению надписи на таманских брактеатах Олега-Михаила Святославича*, [in:] В.Ю. Коваль, И.Н. Кузина, А.А. Гомзин (eds.), *Звучат лишь письмена: юбилею А.А. Медынцевой*, Москва (Институт археологии РАН), p. 297-302.

Miller = Миллер А.А.

- 1932 *Таманская экспедиция ГАИМК в 1931 г. (краткий предварительный отчет об исследованиях в Таманском городище)*, Сообщения Государственной академии истории материальной культуры 1932: 3-4, p. 58-60.

Milucov M.P.

- 1889 *Un signe normand sur les monnaies du grand-duché de Kiev*, *Annuaire de la Société française de Numismatique* 13, p. 259-264.

Milyutenko = Miljutenko = Милютенко Н.И. (ed.)

- 2006 *Святые князья-мученики Борис и Глеб: исследование и подготовка текстов Н.И. Милютенко*, Санкт-Петербург (Издательство Олега Абышко).

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1974 *Новгородские посадничьи печати с изображением княжеских знаков*, Проблемы истории СССР 4, p. 19-32.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1976a *Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы*, *Вспомогательные исторические дисциплины* 7, p. 69-91.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1976b *Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни древней Руси*, Автореферат диссертации кандидата исторических наук, Москва (МГУ).

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1982 *Еще раз о таманском бронзовом «брактеате»*, *Советская археология* 1982:3, p. 223-226.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1985 *Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв.*, *Вспомогательные исторические дисциплины* 16, p. 66-83.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1986 *Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jarategnir*, [in:] *X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: тезисы докладов*, Москва (Институт истории СССР), p. 184-186.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1988 *Печать Святослава Игоревича (к вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики древней Руси X в.)*, [in:] А.П. Новосельцев (ed.), *Внешняя политика древней Руси: юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто*, Москва, 19-22 апреля 1988 г.: тезисы докладов, Москва (Институт истории СССР), p. 50-52.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1996a *Древнейший памятник русской сфрагистики: моливдовул князя Святослава Игоревича середины X в.*, *Нумизматический сборник* 3, p. 76-81.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1996b *“Верительные знаки” в древнескандинавских сагах*, [in:] Д.А. Мачинский (ed.), *Ладога и Северная Европа: Вторые чтения памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 22-23 декабря 1996 г.): материалы к чтениям*, Санкт-Петербург (Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник), p. 32-35.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 1999 *Знаки Рюриковичей: история изучения (Библиографический указатель)*, *Signum* 1, p. 13-24.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 2008 *Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения*, [in:] М.В. Бибиков (ed.), *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и российская государственность*, Москва (Индрик), p. 250-269.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 2010 *Знаки Рюриковичей: древнейшая княжеская эмблематика домонгольского времени в новейших трудах отечественных исследователей*, Вестник истории, литературы, искусства 7, p. 612-624.

Molchanov = Molčanov = Молчанов А.А.

- 2012 *Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Русь в IX-X вв.: археологическая панорама*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 437-447.

Molčanov A.

- 2017 *Die Zeichen des Rjurikiden: Die altrussischen Fürstenwappen die Rus' im 9.-10. Jahrhundert*, [in:] N. Makarov (ed.), *Die Rus' im 9.-10. Jahrhundert: ein archäologisches Panorama*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14, Neumünster (Wachholtz), p. 445-455.

Moldovan = Молдован А.М.

- 1984 *«Слово о законе и благодати» Иллариона*, Киев (Наукова думка).

Motsya, Syromyatnikov = Мосја, Syromjatnikov = Моця А.П., Сыромятников А.К.

- 1984 *Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов*, [in:] П.П. Толочко (ed.), *Древнерусский город: материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию Киева*, Киев (Наукова думка), p. 84-87.

Movchan, Borovskyy, Arkhipova = Movčan, Borovs'kuj, Archipova = Мовчан І.І., Боровський Я.Е., Архіпова Е.І.

- 1998 *Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «Міста Володимира»*, Археологія 1998:2, p. 111-121.

Musianowicz K.

- 1957 *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyńie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne 24:4, p. 285-299.

Musianowicz K.

- 1982 *Drohiczyn od VI do XIII wieku: dzieje i kultura*, Białystok (P. Olsztyn).

Musin = Мусин А.Е.

- 2007 *Каменная иконка с образом святого всадника из находок на Новгородском (Рюриковом) Городище: вопросы интерпретации*, [in:] Е.Н. Носов, А.Е. Мусин (eds.), *У истоков русской государственности: к 30-летию археол. изучения Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции: историко-археологический сборник, Материалы международной научной конференции 4-7 октября 2005 г., Великий Новгород, Россия*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин), p.148-165.

Musin = Мусин А.Е.

- 2018 *Corpus fratrum или «союз архонтов»? Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века*, Stratum plus 2018:5, p. 183-206.

Mytsko = Мус'ко = Мицько І.

- 2003 *Давня історія Підгір'я в контексті українсько-чеських зв'язків*, Слово «Просвіти» 58, p. 4.

Mytsko = Мус'ко = Мицько І.

- 2011 *Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X-XI століть*, [in:] Б. Возницький (ed.), *П'яти "Ольжині читання", Пліснеськ. 7 травня 2010 року*, Львів, Броди (s. n.), p.63-77.

- Nakhatpetyan, Fomin = Nachapetjan, Fomin = Нахапетян В.Е., Фомин А.В.**
 1994 *Граффити на куфических монетах, обращавшихся в Европе в IX-X вв.*, [in:] А.П. Новосельцев (ed.), *Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. 1991 г.*, Москва (Наука), p.139-208.
- Nechytaylo = Nečitajlo = Нечитайло В.В.**
 2012a *Знаки Рюриковичей, принадлежащие Великим князьям Киевским X-XIII века*, Киев (Украинская Академия геральдики, товарного знака и логотипа).
- Nechytaylo = Nečytajlo = Нечитайло В.В.**
 2012b *Каталог древнерусских печатей X-XIII веков*, Киев (Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа), vol. I, *Древнерусские печати Великих князей Киевских и митрополитов Руси*.
- Nechytaylo = Nečytajlo = Нечитайло В.В.**
 2013 *Каталог древнерусских печатей X-XIII веков*, Киев (Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа), vol. II, *Печати князей русских, посадников, епископов, должностных лиц*.
- Nechytaylo = Nečytajlo = Нечитайло В.В.**
 2019 *Знаки Рюриковичів, що належали великим князям кївським*, Вісник Львівського університету, Серія історична, Спеціальний випуск: Читати, писати, говорити: Зб. наукових праць на пошану проф. Р. Шуста, p. 54-64.
- Neiß M.**
 2015 *A female statement of power? Some reflections on the Viking Age Yelets-brooch*, [in:] L. Larsson, F. Ekengren, B. Helgesson, B. Söderberg (eds.), *Small Things Wide Horizons: Studies honour of Birgitta Hårdh*, Oxford (Archaeopress), p. 126-131.
- Nikitenko, Kornienko = Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.**
 2011 *Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської*, [in:] Г.В. Боряк (ed.), *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, Київ (Інститут історії України НАНУ), vol. 19, p. 136-145.
- Noonan Th.**
 2001 *The Khazar Qaghanate and Its Impact On the Early Rus' State: The translatio imperii from Itil to Kiev*, [in:] A. Khazanov, A. Wink (eds.), *Nomads in the Sedentary World*, Richmond (Curzon), p. 76-102.
- Nosov = Носов Е.Н.**
 1990 *Новгородское (Рюриково) городище*, Ленинград (Наука).
- Novik, Beletsky = Novik, Beleckij = Новик Т.Г., Белецкий С.В.**
 2010 *Древнерусская геральдическая подвеска из Чернигова*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: 80-летию со дня рождения А.Н. Кирпичникова посвящается*, Москва-Санкт-Петербург (Ломоносовъ), vol. II, p. 51-55.
- Novoseltsev = Novosel'sev = Новосельцев А.П.**
 1982 *К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя*, История СССР 1982:4, p. 150-159.
- Novoseltsev = Novosel'sev = Новосельцев А.П.**
 1990 *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва (Наука).
- Novoseltsev = Novosel'sev = Новосельцев А.П.**
 1991 *Образование Древнерусского государства и первый его правитель*, Вопросы истории 1991:3, p.3-20.
- Odnorozhenko = Odnoroženko = Оdnороженко О.**
 2007 *До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV-XVII ст.*, Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства 6, p. 45-85.
- Odnorozhenko = Odnoroženko = Оdnороженко О.**
 2008 *Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст.*, Харків (Просвіта).

- Odnorozhenko = Odnoroženko = Однороженко О.**
2009a *Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV-XVI ст.*, Monumenta ruthensae heraldica 1, Харків (Просвіта).
- Odnorozhenko = Odnoroženko = Однороженко О.**
2009b *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст.*, Харків (Просвіта).
- Odnorozhenko = Odnoroženko = Однороженко О.**
2010 *До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV-XVII ст.*, Генеалогічні записки 8, р. 1-34.
- Odnorozhenko = Odnoroženko = Однороженко О.**
2018 *Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV- першої половини XVII століть*, Записки Наукового товариства імені Шевченка 221 (Праці Комісії спеціальних [допоміжних] історичних дисциплін), р. 366-453.
- Oljančyn D.**
1956 *Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Vladimirs des Großen und seiner Nachkommen*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F. 4:1, р. 1-17.
- Oljančyn D.**
1958 *Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Vladimirs des Großen und seiner Nachkommen*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F. 6:1, р. 409-435.
- Olkhovsky = Ol'chovskij = Ольховский В.С.**
2001 *Тамга (к функции знака)*, Историко-археологический альманах 7, р. 100-109.
- Oreshnikov = Orešnikov = Орешников А.В.**
1894 *Новые материалы к вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах*, Археологические известия и заметки 10, р. 301-311
- Oreshnikov = Orešnikov = Орешников А.В.**
1930 *Классификация древнейших русских монет по родовым знакам*, Известия Академии наук СССР, Серия VII (Отдел гуманитарных наук) 2, р. 87-112.
- Oreshnikov = Orešnikov = Орешников А.В.**
1936 *Денежные знаки домонгольской Руси*, Труды Государственного исторического музея 6, Москва (Государственный исторический музей).
- Parusimov = Парусимов И.Н.**
2012 *Новые находки пломб дрогичинского типа*, Историко-археологические записки [Зимвоники] 2, р. 34-42.
- Parusimov = Парусимов И.Н.**
2016 *Пломбы дрогичинского типа: новые находки*, Русский сборник [Брянск] 8:1, р. 225-230.
- Pasternak = Пастернак О.**
1934 *Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого*, Ужгород (Видання "Учительської громади").
- Pastoureau M.**
1976 *L'apparition des armoiries en Occident : état du problème*, Bibliothèque de l'école des chartes 134:2, р. 281-300.
- Pastoureau M.**
2009 *L'art de l'héraldique au Moyen Âge*, Paris (Le Seuil).
- Pchelov = Pčelov = Пчелов Е.В.**
1995 *Еще раз о «знаке Рюриковичей» в свете нумизматических данных*, [in:] А.С. Беляков (ed.), *Третья Всероссийская нумизматическая конференция в г. Владимире. 17-21 апреля 1995 г.: тезисы докладов*, Москва (Владимиро-Суздальский государственный заповедник), р. 37-38.
- Pchelov = Pčelov = Пчелов Е.В.**
2001 *Рюриковичи: история династии*, Москва (Олма-Пресс).

Pchelov = Pčelov = Пчелов Е.В.

2019 *История геральдики*, URL: <https://postnauka.ru/faq/96987> (accessed on: 06.06.2019).

Petrashenko = Petrašenko = Петрашенко В.О.

1997 *Поселення Канівського Придніпров'я*, [in:] О.П. Моця (ed.), *Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*, Київ (ІЗМН), p. 114-143.

Petrov = Петров П.Н.

1997 *Русские средневековые свинцовые пломбы из находок в Городце на Волге*, [in:] П.Н. Петров (ed.), *Древности Нижегородского Поволжья*, Нумизматический сборник 1:2, Нижний Новгород (Издательская фирма Конвек), p. 48-67.

Petrov, Panteleeva = Петров Ф. Н., Пантелеева Л. В.

2014 *Свинцовые пломбы древнерусской Дубны*, Дубна (Московский областной общественный фонд «Наследие»).

Piekosiński F.

1896a *Rycerstwo polskie wieków średnich*, Kraków (Akademia Umiejętności), vol. I, *O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu*.

Piekosiński F.

1896b *Rycerstwo polskie wieków średnich*, Kraków (Akademia Umiejętności), vol. II, *Obejmuje dwanaście pierwszych pokoleń rycerstwa polskiego wieków średnich*.

Piekosiński F.

1899 *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków (Akademia Umiejętności).

Piekosiński F.

1905 *Herbarz szlachte polskiej wieków średnich*, Herold Polski: Czasopismo naukowe illustrowane, poświęcone heraldyce polskiej, Kraków rok 5, p. 1-160.

Pletneva = Плетнева С.А.

1967 *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*, Москва (Наука).

Pokrovsky = Pokrovskij = Покровский Ф.В.

1892 *Виленский музей древностей: объяснительный текст к фотографическим таблицам, заменяющий собою также путеводитель по музею*, Вильно (Типография И. Завадского).

Poluboyarinova = Polubojarinova = Полубояринова М.Д.

1980 *Знаки на золотоорлынской керамике*, [in:] С.А. Плетнева (ed.), *Средневековые древности евразийских степей: сборник статей*, Москва (Наука), p. 165-212.

Prinet M.

1912 *De l'origine orientale des armoiries européennes*, Archives héraldiques suisses 36, p. 53-58.

Pritsak O.

1991 *The Origin of Rus'*, Cambridge, Mass. (Harvard University Press).

Pritsak O.

1998 *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems*, Cambridge, Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute).

Put na Sever = Put' na sever = Путь на север

2017 *Путь на север: истоки. К выставке "Освоение Севера. Тысяча лет успеха"*, Великий Новгород, 7 апреля-7 июля 2017 года. Сборник статей, Москва (Арт Волхонка).

Raffensperger Ch.

2012 *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*, Harvard Historical Studies 177, Cambridge, Mass. (Harvard University Press).

Rapov = Рапов О.М.

1968 *Знаки Рюриковичей и символ сокола*, Советская археология 1968:3, p. 62-69.

Rappoport = Раппопорт П.А.

1982 *Русская архитектура X-XIII вв.: каталог памятников*, Свод археологических источников Е1-47, Ленинград (Наука).

Rappoport = Раппопорт П.А.

1993 *Древнерусская архитектура*, Санкт-Петербург (Стройиздат).

Rappoport = Раппопорт П.А.

1994 *Строительное производство Древней Руси (X-XIII вв.)*, Санкт-Петербург (Наука).

Rappoport = Раппопорт П.А.

1999 *Княжеские знаки в памятниках древнерусского зодчества*, [in:] О.М. Иоаннисян (ed.), *Средневековая архитектура и монументальное искусство: Раппопортовские чтения. Тезисы докладов*, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 5-8.

Reichel J.

1843 *Die Reichelsche Munzsammlung in St. Petersburg*, Sankt-Petersburg (s.n.), vol. IX.

Revelli G.

1993 *Monumenti letterari su Boris e Gleb = Literaturnye pamjatniki o Borise i Glebe*, Genova (La Quercia).

Rintchen B.

1954 *Les signes de propriété chez les Mongols*, Archiv orientální 22:2-3, p. 467-473.

Rispling G.

1987 *Coins with crosses and bird heads – Christian imitations of Islamic coins?*, Fornvännen 82, p. 75-87.

Rozanov, Rozanov = Розанов С.И., Розанов И.Л.

2014 *Мотив триквестра в родовом «двузубце» Рюриковичей*, Нумизматика і фалеристика 4, p. 4-10.

Rozdestvenskaya = Roždestvenskaja = Рождественская Т.В.

1994 *Надпись с именем князя Мстислава из Георгиевского собора Юрьева монастыря в Новгороде*, [in:] В.Д. Белецкий (ed.), *Древний Псков: исследования средневекового города. Материалы конференции, Санкт-Петербург, 20-21.05.1992*, Санкт-Петербург (Государственный Эрмитаж), p. 77-80.

Rukavishnikov = Rukavišnikov = Рукавишников А.В.

2003 *Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников*, Древняя Русь: вопросы медиевистики 2003:2 (12), p. 99-111.

Rusanova, Timoshchuk = Rusanova, Timoščuk = Русанова И.П., Тимошук Б.О.

1993 *Языческие святилища древних славян*, Москва (s. n.).

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1940 *Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв.*, Советская археология 6, p. 227-257.

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1948a *Ремесло*, [in:] Б.Д. Греков, М.И. Аргамонов (eds.), *История культуры древней Руси: домонгольский период*, Москва, Ленинград (Издательство АН СССР), vol. I, *Материальная культура*, p. 78-181.

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1948b *Ремесло древней Руси*, Москва, Ленинград (Издательство АН СССР).

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1953 *Древние русы*, Советская археология 17, p. 23-104.

Sakharov = Sacharov = Сахаров И.

1842 *Летопись русской нумизматики: отделение первое*, Санкт-Петербург (Типография И. Сахарова).

Schechter S.

1912/1913 *An Unknown Khazar Document*, Jewish Quarterly Review, N.S. 3:2, p. 182-219.

Schlumberger G.

1900 *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle*, Paris (Hachette & Cie), vol. II, *Basile II le Tueur de Bulgares*.

Schubert T.F.

1858 *Monnaies et médailles russes d'après l'état donné par le cabinet du general d'infanterie T.F. de Schubert*, Leipsic (Ernest Schaefer), vol. I, *Monnaies*.

- Sedov = Седов В.В.**
1998 *Русский каганат*, Отечественная история 1998:4, p. 3-14.
- Sedov = Седов В.В.**
1999 *У истоков восточнославянской государственности*, Москва (УРСС).
- Sedova = Седова М.В.**
1978 *Ярополч Залесский*, Москва (Наука).
- Semenov = Семенов И.Г.**
2010 *К вопросу об отношениях Руси и Хазарского каганата в IX-первой половине X века*, Славяноведение 2010:2, p. 3-11.
- Shalanda = Šalanda = Шаланда А.**
2012 *Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X-XVIII ст. геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск (Беларуская навука).
- Shalanda = Šalanda = Шаланда А.І.**
2014 *Таямнічы свет беларускіх гербаў: шляхецкая геральдыка Вялікага княства Літоўскага*, Мінск (А.М. Янушкевіч).
- Shapovalov = Šapovalov = Шаповалов Г.**
1992 *Походження українського тризуба або як поєдналися якір і хрест*, Запоріжжя (s. n.).
- Shapovalov = Šapovalov = Шаповалов Г.**
1997a *Корабли веры: судоходство в духовной жизни древней Украины*, Запорожье (Дикое Поле).
- Shapovalov = Šapovalov = Шаповалов Г.**
1997b *О символе “якорь-крест” и значении знака Рюриковичей*, Византийский временник 57, p. 204-210.
- Shcherbak = Ščerbak = Щербак А.М.**
1959 *Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов)*, [in:] М.И. Артамонов (ed.), *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*, Материалы и исследования по археологии СССР 75, Москва, Ленинград (Издательство АН СССР), vol. II, p. 362-389.
- Shepard J.**
2006 *The origins of Rus' (c.900-1015)*, [in:] M. Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia*, Cambridge (Cambridge University Press), vol. I, *From Early Rus' to 1689*, p. 47-72.
- Shirinsky = Širinskij = Ширинский С.С.**
1968 *Ременные бляшки со знаками Рюриковичей из Бирки и Гнездова*, [in:] Е.И. Крупнов (ed.), *Славяне и Русь: к 60-летию Б. А. Рыбакова*, Москва (Наука), p. 215-223.
- Shorin = Šorin = Шорин П.А.**
1971 *К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского*, Нумизматический сборник: материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея 4:1, p. 11-19.
- Shtykhaw, Tsishkin = Štychau, Ciškin = Штыхаў Г.В., Цішкін І.А.**
1993 *Пячатка*, [in:] У.У. Багамольнікаў (ed.), *Археалогія і нумізматэка Беларусі: энцыклапедыя*, Мінск (Беларуская энцыклапедыя), p. 527-528.
- Shtykhaw, Zakharenka = Štychau, Zacharenka = Штыхаў Г.В., Захарэнка П.Н.**
1971 *Старажытныя скарбы Беларусі*, Мінск (S. n.).
- Sidorov = Сидоров А.А.**
1929 *Информация*, Осведомительный бюллетень Комиссии экспедиционных исследований Академии наук СССР 7 (68), p. 52-54.
- Sikora P.**
2003 *Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen: Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 31, p. 11-38.
- Sili = Сили Ш.**
2012 *Роза как христианский символ на княжеских буллах Изяслава Ярославича*, Российская история 2012:3, p. 116-128.

Sinchuk = Sinčuk = Синчук И.И.

- 1994 *О загадочном княжеском знаке на сребрениках с именем «Петор», [in:] А.Н. Кирпичников, О.В. Овсянников (eds.), Памятники средневековой культуры: открытия и версии. Сборник статей к 75-летию В.Д. Белецкого, Санкт-Петербург (Art-Contact), p. 231-235.*

Smolij, Savchuk = Smolij, Savčuk = Smolij, Savčuk = Смолій В.А., Савчук Ю.К. (eds.)

- 2013 *Тисяча років української печатки: каталог виставки, Київ (Інститут історії України).*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 1970 *К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича, Нумизматика и эпиграфика 7, p. 81-87.*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 1981 *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв., Москва (Наука).*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 2005 *О “загадочном знаке” первых русских монет, Нумизматический сборник 12, p. 110-160.*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 2006 *Очерки истории российской символики: от тамги до символов государственного суверенитета, Москва (Языки славянских культур, Знак).*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 2015 *К истории украинского “тризуба”, Вопросы истории 2015:11, p. 3-18.*

Soboleva = Соболева Н.А.

- 2018 *Идентичность Российского государства языком знаков и символов: эмблематики, геральдики, сфрагистики, вексиллологии, Москва (Издательский дом ЯСК).*

Solomonik = Соломоник Э.И.

- 1959 *Сарматские знаки Северного Причерноморья, Киев (Издательство АН УССР).*

Solovev = Solov'ev = Соловьев Е.Т.

- 1885 *О тамгах или знаках собственности на некоторых предметах древнего мира (знаки собственности в России): историко-археологический очерк, Казань (Типография губернского правления).*

Sorokin = Сорокин И.Ю.

- 2017 *К атрибуции личных княжеских знаков Рюриковичей второй половины XI века, Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики 3: Русь домонгольская, p. 73-80.*

Sotnikova = Сотникова М.П.

- 1995 *Древнейшие русские монеты X-XI веков: каталог и исследование, Москва (Банки и биржи).*

Sotnikova M.P., Spasski I.G.

- 1982 *Russian coins of the X-XI centuries A.D.: recent research and a corpus in commemoration of the millenary of the earliest Russian coinage, H. Bartlett Wells (transl.), British Archaeological Reports, International Series 136, Oxford (BAR).*

Sotnikova, Spassky = Sotnikova, Spasskij = Сотникова М.П., Спасский И.Г.

- 1983 *Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X-XI вв., Ленинград (Искусство).*

Starzyński M.

- 2013 *Scandinavian Runes versus the Origins of the Coats of Arms of the Polish Knighthood: the Runic Theory of Franciszek Piekosiński, Studia Historyczne 56:3, p. 363-377.*

Stockwell F.

- 2004 *A Sourcebook for Genealogical Research: Resources Alphabetically by Type and Location, Jefferson N.C. (McFarland & Co.).*

Stoess Ch., Tschernyschow K.

- 2018 *Von Berlin nach Sankt Petersburg. Der Numismatiker, Gesellschaftsgründer und Wissenschaftsorganisator Bernhard (von) Koehne (1817-1886), [in:] L. Fahren, M. Gnatzy,*

V. Kluge (eds.), *Die Numismatische Gesellschaft zu Berlin gegründet 1843. Geschichte. Fundus. Dokumente. Festgabe zum 175. Gründungsjubiläum am 22. Dezember 2018*, Berlin (Numismatische Gesellschaft zu Berlin), p. 9-31.

Strikalov, Chernetsov = Strikalov, Černecov = Стрикалов И.Ю., Чернецов А.В.

2017 *Гончарное клеймо со знаком Рюриковичей из Старой Рязани*, Краткие сообщения Института археологии РАН 249, p. 109-115.

Stroganoff S.

1861 *Lettre à Monsieur le Conseiller d'État B. de Koehne sur les plus anciennes monnaies russes*, Zeitschrift für Münz-, Siegel-, und Wappenkunde 1:4, p. 204-208.

Szili S.

2013 *Kagan – A Ruler's Title in Early Eleventh-Century Kievan Rus'? Ilarion's "On Law and Grace" as a Historical Source*, Canadian-American Slavic Studies 47, p. 373-385.

Tarasenko = Тарасенко В.Р.

1950 *Раскопки минского Замчища*, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 35, p. 122-128.

Tarasenko = Тарасенко В.Р.

1957 *Древний Минск*, [in:] Е.И. Корнейчик, К.М. Поликарпович (eds.), *Материалы по археологии БССР: сборник статей*, Труды Института Академии наук БССР 1, Минск (Издательство АН БССР), p. 182-257.

Tatishchev = Tatiššev = Тагищев В.Н.

1963 *История российская*, Ленинград (Издательство АН СССР), vol. II.

Taube = Таубе М.А.

1929 *Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого*, [in:] *Сборник статей, посвященных П.Н. Милюкову, 1859-1929*, Прага (Типография «Орбис»), p. 117-135.

Taube = Таубе М.А.

1939 *Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для Древней Руси*, [in:] *Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси 988-1938*, Белград (s. n.), p. 89-112.

Taube = Таубе М.

1988 *Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для Древней Руси*, Символ 20, p. 183-215.

Tiguntsev, Guletsky = Tiguncev, Guleckij = Тигунцев Ю.Г., Гулецкий Д.В.

2018 *Свинцовые пломбы середины XI- начала XII в. из северо-западной части Черниговской земли и Мстиславской волости Смоленской земли (по сборам в Брянской области), part 2, Пломбы с изображениями знаков и литер различных типов, Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики 5: Сфрагистический сборник*, p. 31-79.

Tilésius de Tilenau A.

1864 *Explication de la figure problématique représentée sur les monnaies de Wladimir I et de Jaroslaw I*, Saint-Pétersbourg (Imprimerie du Journal de Saint-Pétersbourg).

Tolochko = Toločko = Толочко П.П.

2001 *Миф о хазарско-иудейском основании Киева*, Советская археология 2001:2, p.38-42.

Tolochko = Toločko = Толочко П.П.

2008 *В поисках загадочного Русского каганата*, [in:] П.П. Толочко, *Київ і Русь. Вибрані твори 1998-2008 рр.*, Київ (Академперіодика), p. 29-39.

Tolochko, Gupalo, Kharlamov = Toločko, Gupalo, Charmalov = Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О.

1976 *Розкопки Києво-Подолу 1973 р.*, [in:] П.П. Толочко (ed.), *Археологічні дослідження стародавнього Києва*, Київ (Наукова думка), p. 19-46.

Tolstoy = Tolstoj = Толстой И.И.

1882 *Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского: нумизматический опыт*, Санкт-Петербург (Типография Императорской академии наук).

Tolstoy = Tolstoj = Толстой И.И.

1893 *О древнейших русских монетах X-XI вв.*, Записки Императорского Русского археологического общества, Новая серия 6:3-4, p. 310-367.

Torpusman = Торпусман А.

2019 *Вокруг «киевского письма»: к 35-летию опубликования документа. Полемические заметки*, Хазарский альманах 16, p. 117-152.

Torshin = Toršin = Торшин Е.Н.

2000 *Новая находка древнерусской надписи и изображения княжеского знака в Смоленске*, Stratum plus 2000:6, p. 248-255.

Trusaw, Sobal, Zdanovich = Tursau, Sobal', Zdanovič = Трусаў А.А., Собаль В.Е., Здановіч Н.І.

1993 *Стары замак у Гродне XI-XVIII ст.ст.: гісторыка-археалагічны нарыс*, Мінск (Навука і тэхніка).

Trutovsky = Trutovskij = Трутовский В.

1926 *Рязанские пломбы*, [in:] А.И. Некрасов (ed.), *Отчет этнографо-археологического музея I-го Московского государственного университета*, Москва (Издательство I-го Московского государственного университета), p. 7-11.

Trutovsky = Трутовский В.К.

1900 *Новый взгляд на происхождение загадочного знака на монете святого Владимира: протокол № 438 заседания Императорского Московского археологического общества 28 января 1894 г., пункт 3*, Древности: Труды Императорского московского археологического общества 17, p. 120.

Tyshkevich = Tyskevič = Тышкевич К.П.

1865 *Свинцовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина*, Древности: Труды Императорского московского археологического общества 1:2, p. 115-122.

Uvarov = Уваров А.С.

1863 *Розыскания о славяно-византийских монетах. Письмо графа А.С. Уварова (из Поречья от 26 дек. 1861 г.) к А.А. Кунику о монетах Владимира и Ярослава*, Известия Императорского русского археологического общества 4 (1:2), p. 127-144.

Vacquier P.

1879 *Médaille de Saint Wladimir frappée dans la ville de Chersonèse*, Moscou (s. n).

Vainberg, Novgorodova = Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А.

1976 *Заметки о знаках и тамгах Монголии*, [in:] Б.Г. Гафуров, Б.А. Литвинский (eds.), *История и культура народов Средней Азии: древность и средние века*, Москва (Наука), p.66-74.

Vilchinsky = Vilčinskij = Вильчинский О.

1908 *История Руси по сказаниям современников, документам и памятникам (839-1078)*, Вильно (Типография И. Завадского).

Vilinbakhov = Vilinbachov = Вилинбахов Г.В.

1983 *Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина (к вопросу о предмете исследования и структуре)*, [in:] Г.В. Вилинбахов (ed.), *Геральдика: материалы и исследования, сборник научных трудов*, Ленинград (s. n.), p. 3-11.

Vilinbakhov = Vilinbachov = Вилинбахов Г.В.

1997 *Государственный герб России: 500 лет*, Санкт-Петербург (Славия).

Vilinbakhov = Vilinbachov = Вилинбахов Г.В.

2001 *Понятие геральдики*, *Miscellanea humanitaria philosophiae*: очерки по философии и культуре 5, p.14-24.

Volodchenko = Volodčenko = Володченко З.А.

1951 *Перстень-печатъ XII в.*, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 36, p. 62-67.

Volonyts, Rozanov = Volonyc', Rozanov = Волониць В., Розанов С.

2013 *Родовий знак Рюриковичів: щодо питання про зображальний прототип*, Вісник Маріупольського державного університету, Серія: Історія. Політологія 7-8, p. 30-39.

Voloshinsky = Vološinskij = Волошинский Я.

- 1853 *Описание древних русских монет, принадлежавших минц-кабинету Императорского университета Св. Владимира из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г., [in:] Труды Комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа: Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской, Смесь, Киев (Университетская типография), р. I-XIII.*

Voronin = Воронин Н.Н.

- 1954 *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932-1949 гг.), Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, vol. 3, Материалы и исследования по археологии СССР 41, Москва (Издательство АН СССР).*

Voroniatov S.V.

- 2014 *Connections between Central Asia and the Northern Littoral of the Black Sea: the Evidence from Objects with Tamgas, The Silk Road 12, р. 25-38.*

Voevov = Voejov = Воейков А.

- 1816 *О найденных древних русских монетах (Письмо из Киева от 20 июня), Вестник Европы 87, р. 316; 88, р. 242.*

Voytovych = Vojtovuč = Войтович Л.В.

- 1992 *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів, Київ (Юніверс-93).*

Vyarowkin-Shelyuta = Vjaroukin-Šeljuta = Вяроўкін-Шэлюта У.

- 2007 *Калюмны, [in:] Г.П. Пашкоў (ed.), Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 3 тамах, Мінск (БелЭн), vol. II, Кадэцкі корпус – Яцкевіч, р. 21.*

Vysotsky = Vysockij = Высоцкий С.А.

- 1966 *Древнерусские надписи Софии Киевской: XI-XIV вв., Киев (Наукова думка).*

Vysotsky = Vysockij = Высоцкий С.А.

- 1976 *Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII вв.), Киев (Наукова думка).*

Wrzosek A.

- 1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno, Fontes Archaeologici Posnanienses 2, р. 242-280.*

Yakuboskyi = Jakubovskij = Якубовський В.І.

- 1975 *Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області, Археологія 16, р. 87-104.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1955 *Древнейшая русская печать X в., Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 57, р. 39-46.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1956a *Денежно-весовые системы русского средневековья: домонгольский период, Москва (Издательство МГУ).*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1956b *Княжеские знаки суздальских Рюриковичей, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 62, р. 3-16.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1956c *Вислые печати из новгородских раскопок: 1951-1954 гг., [in:] А.В. Арциховский, Б.А. Колчин (eds.), Труды Новгородской археологической экспедиции, Материалы и исследования по археологии СССР 55, Москва (Издательство АН СССР), vol. I, р. 138-163.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1957 *К вопросу о дате Лопастницкого креста, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР 68, р. 31-34.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

- 1970 *Актовые печати Древней Руси X-XV вв., Москва (Наука), vol. I, Печати X- начала XIII в.*

Yanin = Janin = Янин В.Л.

1982 *Археологический комментарий к Русской Правде*, [in:] Б.А. Колчин, В.Л. Янин (eds.), *Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода*, Москва (Наука), p. 138-155.

Yanin = Janin = Янин В.Л.

2001 *У истоков новгородской государственности*, Великий Новгород (Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого).

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

1998a *Актовые печати Древней Руси X-XV вв*, Москва (Интрада), vol. III, *Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг.*

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

1998b *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1997 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XII, p. 338-357.

Yanin, Gaydukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

2000 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1998-1999 гг.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XIV, p. 283-314.

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

2001 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2000 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XV, p. 179-197.

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

2002 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XVI, p.154-173.

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

2005 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XIX, p. 91-111.

Yanin, Gaydukov = Janin, Gajdukov = Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

2006 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2005 г.*, [in:] В.Л. Янин (ed.), *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, Великий Новгород (Новгородский музей-заповедник), vol. XX, p.77-99.

Yanina = Janina = Янина С.А.

1962a *Новые данные о монетном чекане Волжской Булгарии X в.*, [in:] А.П. Смирнов (ed.), *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*, Материалы и исследования по археологии СССР 111, Москва (Издательство Академии наук СССР), vol. IV, p.179-205.

Yanina = Janina = Янина С. А.

1962b *Общий обзор коллекции джучидских монет из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах (1946-1958 гг.)*, [in:] А.П. Смирнов (ed.), *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*, Материалы и исследования по археологии СССР 111, Москва (Издательство Академии наук СССР), vol. IV, p. 153-178.

Yatsenko = Jasenko = Яценко С.А.

2001 *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья*, Москва (Восточная литература).

Yolshin = Jolšin = Ёлшин Д.Д.

2012 *Княжеские знаки Владимира на кирпичях Десятинной церкви в Киеве*, [in:] Г.В. Вилинбахов (ed.), *Семинар «Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина»: заседание 18 января 2012 года в Зале Совета Государственного Эрмитажа*, Санкт-Петербург (Издательство Государственного Эрмитажа), p. 24-29.

Zagorulsky = Zagorul'skij = Загорульский Э.М.1982 *Возникновение Минска*, Минск (Издательство БГУ).**Zaytsev = Zajcev = Зайцев В.В.**2010 *Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372-1379 гг.)*, Нумизматика 2010: 1(24), р. 10-13.**Zinchenko = Zinčenko = Зінченко М.**2010 *Семантика Володимирового тризубця: дискусія без кінця*, Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Серія: Історія та географія 39, р. 218-223.**Zhivkov B.**2015 *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 30, Leiden, Boston (Brill).**Zhukov = Žukov = Жуков И.А.**2016 *Меховые и кожаные деньги Киевской Руси*, [in:] Н.С. Моисеенко (ed.), *III Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII-XI вв.»*. Санкт-Петербург, Старая Ладога, 22-24 апреля 2016 г.: материалы докладов и сообщений, Санкт-Петербург (Знак), р. 321-349.**Zlatogorskyi, Demedyuk = Zlatogors'kij, Demedjuk = Златогорський О.Е., Демедюк С.В.**2013 *Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі*, Археологія і давня історія України 11, р. 47-55.**Zubkov = Зубков В.**1959 *К вопросу о древних рязанских монетах*, Краеведческие записки, Рязанский областной краеведческий музей 1959, р. 106-119.

Address of the Author / Adres Autora

Dr habil. Prof. Sergei Beletsky
 Institute for the History of Material Culture
 Russian Academy of Sciences
 Dvortsovaya naberezhnaya 18
 191186 Saint Petersburg
 RUSSIA
 e-mail: serge_beletsky@mail.ru

д.и.н., проф. Сергей Белецкий
 Институт истории материальной культуры
 Российская академия наук
 Дворцовая набережная 18
 191186 Санкт-Петербург
 РОССИЯ
 e-mail: serge_beletsky@mail.ru